

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

– 129 –

OLGA CICANCI

**ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΟ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ
ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ**

ΑΘΗΝΑ 2012

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΟ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ
ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Τίτλος πρωτοτύπου: Olga Cicanci, *Probleme politice Sud-est europene înfățișate în Presa de limbă greacă din România în veacul al XIX-lea*, Cuvânt înainte Acad. dan Berindei, Uniunea Elenă din România, Editura Omonia, București – 1995, 80 μικρό, 191 σ.

© ΙΙΕ/ΕΙΕ 2012

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΚΝΕ)

ΛΕΩΦ. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 48, ΑΘΗΝΑ 116 35

ΤΗΛ. (+30) 210 72 73 554 / 210 72 73 556 – FAX: (+30) 210 72 46 212

E-MAIL: kne@eie.gr

ISBN 978-960-9538-11-4

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΚΝΕ)

– 129 –

OLGA CICANCI

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΟ ΤΥΠΟ
ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Μετάφραση
Νικόλαος Διαμαντόπουλος

Επιμέλεια
Γιούλα Κουτσοπανάγου

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΑΡ. 4

ΑΘΗΝΑ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ Γιούλα Κουτσοπανάγου	9-21
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	22
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Dan Berindei, ακαδημαϊκός	23-25
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	27-37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ Ο πολιτικός προσανατολισμός και τα σημαντικότερα θέματα που απασχόλησαν τις ελληνόγλωσσες εφημερίδες	39-59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Το Ανατολικό Ζήτημα – Ορισμός και φάσεις της εξέλιξής του	61-93
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Η θέση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στις βαλκανικές χώρες.....	95-110
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ Βαλκανική Ομοσπονδία – Μια πρόταση για την οργάνωση των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης	111-135
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	137-141
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	
1. Πίνακας ελληνόφωνων εφημερίδων και περιοδικών που εκδόθηκαν στη Ρουμανία τον 19ο αι.	145-146
2. «Εν βλέμμα επί των Ανατολικών εθνών», του Περικλή Στριφτόμπολα....	147
3. «Το Ανατολικόν Ζήτημα».....	148-149
4. «Του Ανατολικού Ζητήματος αι πύλαι ηγεώχθησαν και πάλιν...».....	150

5. «On nous écrit de Salonique»	151
6. «Δικαιοσύνη Ρωσική!»	152
7. «Η δικαιοσύνη των ισχυρών».....	153
8. «Το Συνέδριον»	154
9. «Μπέσα για μπέσα», του Gustav Laffon	155-156
SUMMARY	157
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ.....	161

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αναμετάδοση της είδησης ή και διατύπωση πολιτικής άποψης; Ο πολιτικός λόγος της ελληνόγλωσσης εφημεριδογραφίας στη Ρουμανία του 19ου αιώνα

Το τεκμήριο του Τύπου ως αυθεντικότερο μέσο για την καλύτερη κατανόηση πολιτικοκοινωνικών φαινομένων και νοοτροπιών συνιστά ουσιαστική παράμετρο της ιστορικής ανάλυσης. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι σχετικά πρόσφατα το ενδιαφέρον της έρευνας έχει στραφεί σε συνθετότερες προσεγγίσεις του φαινομένου του Τύπου και της αναζήτησης του πολιτισμικού ρόλου του, εμφανή είναι τα κενά στη βιβλιογραφία, η οποία μέχρι στιγμής δεν έχει καλύψει ικανοποιητικά αναγκαίες πτυχές της μελέτης του.¹ Ζητούμενο για παράδειγμα παραμένουν η συστηματική ανάλυση και η κριτική αποτίμηση των απόψεων και θέσεων που διατύπωσαν Έλληνες διανοούμενοι, στοχαστές και πολιτικοί οι οποίοι χρησιμοποίησαν ως βήμα διαλόγου τις σελίδες των εφημερίδων της εποχής τους ή, στην προκειμένη περίπτωση, η διεξοδική μελέτη του πολιτικού λόγου που αρθρώθηκε στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα.

Ειδικότερα για τον Τύπο των εκτός συνόρων ελληνικών κοινοτήτων, πέρα από τους πρακτικούς λόγους που δυσκόλευαν την προσέγγιση των πρωτογενών πηγών, ο κοινωνικός και πολιτικός ρόλος του αγνοήθηκε εν πολλοίς –πλην μερικών εξαιρέσεων—² από τους μελετητές ή προσεγγίστηκε περιστασιακά.

1. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η προβληματική έχει ανανεωθεί και έχει οδηγήσει σε πολύπλευρες προσεγγίσεις της μελέτης του Τύπου. Από τις πιο πρόσφατες μελέτες ενδεικτικά βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης» (1954-1967)*, Ελληνικά Γράμματα, 2005· Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομοφορώνων στο έθνος των εθνοφορώνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, 2006· Ελένη Πασχαλοπούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, 2010.

2. Όπως για παράδειγμα οι πολυάριθμες μελέτες για τον προεπαναστατικό και επαναστατικό Τύπο της Αικατερίνης Κουμαριανού, πβ. Αικ. Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 1-3, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, διευθυντής: Άλκης Αγγέλου, Ερμής, 1971· της ίδιας, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος. Βιέννη-Παρίσι, 1784-1821*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995. Πβ. επίσης Όλγα Κατσαορδή-Hering, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1986.

Οι υπάρχουσες μελέτες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τόσο στην ποιότητα των δεδομένων όσο και στις θεματικές προσεγγίσεις τους. Άλλοτε συνιστούν προσπάθειες καταλογογραφικής αποτύπωσης της εκδοτικής παραγωγής, άλλοτε αποτελούν άρθρα σε περιοδικά ή συλλογικούς τόμους και άλλοτε εντάσσονται ως επιμέρους κεφάλαια σε ευρύτερες μελέτες για τον ελληνισμό μιας περιοχής.³

Μονογραφίες με αποκλειστικό τους αντικείμενο την εξέταση του περιεχομένου και του πολιτικού προσανατολισμού του Τύπου της Διασποράς, όπως η παρούσα της νεοελληνίστριας Olga Cicanci, είναι εξαιρετικά περιορισμένες.⁴ Επιπλέον απουσίαζαν έως τώρα⁵ εργασίες που θα επέτρεπαν τη σύγκριση της εκδοτικής δραστηριότητας μιας κοινότητας της Διασποράς στη διαχρονία και στη συγχρονία της είτε μέσα στα όρια της κοινότητας είτε με άλλες σύγχρονες της στον υπόλοιπο παροικιακό ελληνισμό· πολύ δε περισσότερο απουσιάζουν μελέτες που θα επικεντρώνονταν σε συγκριτικές προσεγγίσεις της εκδοτικής δραστηριότητας μιας ελληνικής κοινότητας με αυτήν άλλων εθνοτικών ομάδων που συμβιώνουν στον ίδιο ή σε άλλον τόπο εγκατάστασης.⁶ Ο περιορισμένος αριθμός παρόμοιων μελετών δυσχεραίνει την ιστοριογράφηση του ελληνικού Τύπου της Διασποράς και τελικά την εξιστόρηση της ίδιας της ελληνικής μεταναστευτικής εμπειρίας, των θέσεων και αντιθέσεων αλλά και των προτάσεων που διατυπώνονται μέσα στους κόλπους της, στο διευρυμένο και κοσμοπολίτικο περιβάλλον στο οποίο οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού ζουν και αναπτύσσονται.

Η διεύρυνση και η εμβάθυνση της θεματογραφίας περί Τύπου θα μπορέσουν να συγκροτήσουν ένα κρίσιμο βιβλιογραφικό απόθεμα. Συνεπώς κάθε προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη.

Η Olga Cicanci διαθέτει ένα εκτεταμένο ερευνητικό και συγγραφικό έργο πάνω στη μελέτη των ελληνικών κοινοτήτων στις ρουμανικές χώρες. Η ανά χείρας

3. Για ενδεικτικές βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Βιβλιογραφικό Περίγραμμα», στο Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, INE/EIE, Αθήνα 2008, τ. 4, σ. 513-515.

4. Πβ. Γ. Καναράκης, *Ο ελληνικός Τύπος στους αντίποδες. Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία*, Γρηγόρης, 2000.

5. Πβ. Παρόμοιες προσπάθειες έχουν αρχίσει να δημοσιεύονται σχετικά πρόσφατα. Ας αναφερθούν εδώ τα Α. Tamis – Efrosini Gavaki, *From Migrants to Citizens. Greek Migration in Australia and Canada*, La Trobe University, Μελβούρνη 2002· Β. Καραποστόλης – Ν. Δεμερτζής – Δέσποινα Παπαδημητρίου – Α. Αρμενάκης, *Απόδημοι Έλληνες. Πολιτισμική ταυτότητα & ομογενειακά μέσα επικοινωνίας*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης, Υπουργείο Τύπου & ΜΜΕ.

6. Για το έλλειμμα αυτό στη βιβλιογραφία αναφορικά με τον ομογενειακό Τύπο και τις επιμέρους μελέτες που έχουν γίνει για να καλυφθεί αυτό το κενό, βλ. Γ. Κουτσοπανάγου, «Η συγχρονία και η διαχρονία στη συγκριτική προσέγγιση της μελέτης του εξω-ελλαδικού Τύπου και η τεκμηριωτική του αξία για την ιστορία της ελληνικής Διασποράς», στο Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος, 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, INE/EIE, 2005, σ. 357-369.

έκδοση είναι η ελληνική απόδοση του βιβλίου της με τίτλο *Probleme politice sud-est europene înfrățite în presa de limbă greacă din România în veacul al XIX-lea*, το οποίο εκδόθηκε στο Βουκουρέστι το 1995⁷ και το οποίο πραγματεύεται τη στάση του ελληνόγλωσσου Τύπου της Ρουμανίας απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα. Πρόκειται για διευρυμένη έρευνα θεματικής που πρωτοπαρουσίασε η συγγραφέας με ανακοίνωσή της⁸ το 1981 και η οποία θεωρήθηκε πρωτοπόρα για τη μέχρι τότε υπάρχουσα ιστοριογραφία. Η παρούσα έκδοση ακολούθησε την πρωτότυπη του 1995 παραθέτοντας βιβλιογραφικά στοιχεία όπου αυτό κρίθηκε χρήσιμο για τον σημερινό αναγνώστη.

Το πόνημα αυτό θέτει στη διάθεση της έρευνας αθησαύριστο υλικό από τον Τύπο, άγνωστο όχι μόνο στους Ρουμάνους αλλά και στους Έλληνες μελετητές, καθώς ο μεγαλύτερος όγκος του σώματος των ελληνόγλωσσων εφημερίδων έχει εντοπιστεί μόνο σε ρουμανικές βιβλιοθήκες.⁹ Επιπλέον βοηθά τον αναγνώστη να αντιληφθεί καλύτερα το κλίμα, τις ιδεολογικές ζυμώσεις και το πνεύμα των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Αποτελεί δε συμβολή στη βιβλιογραφία για την ίδια την ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων στις ρουμανικές χώρες, των οποίων η πλήρης ιστορία, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, μέλλει να γραφεί. Πάντως οι μελέτες για την ελληνική παρουσία στη Ρουμανία έχουν πρόσφατα αυξηθεί.¹⁰

Η συμβολή της μελέτης της Olga Cicanici δεν συνίσταται μόνο στον εξειδικευμένο θεματικό προσανατολισμό της αλλά και στο ότι αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη συστηματική καταγραφή του ελληνικού Τύπου της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα, ανάγοντας τον αριθμό των εντύπων που κυκλοφόρησαν στις ρουμανικές χώρες σε τριάντα ένα,¹¹ όταν στην παλαιότερη βιβλιογραφία

7. Βλ. βιβλιοκρισία της Άννας Ταμπάκη, «Ο “Ιστρος” και η “Μαϊμού”», «Βιβλία», *Το Βήμα*, 9/11/1997, σ. 12.

8. «La presse grecque de Roumanie et la question orientale», στα *Πρακτικά, Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο, «Η τελευταία φάση της ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1881)»*, Βόλος, 27-30 Σεπτεμβρίου 1981, Διεθνής Ένωση Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Αθήνα 1983, σ. 141-152.

9. Σποραδικά φύλλα βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

10. Χρηστική είναι η συγκέντρωση βιβλιογραφικού υλικού υπό τον τίτλο «Βιβλιογραφία του παροικιακού ελληνισμού, 15ος-19ος αι.», που επιχειρήθηκε με την εποπτεία των καθηγητριών Όλγας Κατσιαρδή-Hering, Αναστασίας Παπαδία-Λάλα και Μαρίας Ευθυμίου, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ στον διαδικτυακό τόπο www.arch.uoa.gr/diaspora/bibl. Πρόσφατα κυκλοφόρησε η ελληνική έκδοση του βιβλίου της Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα*, ΙΝΕ/ΕΙΕ-116, Αθήνα 2010.

11. Επιπλέον τίτλοι εφημερίδων καταγράφονται στην αδημοσίευτη μορφή της διδακτορικής διατριβής της Ερασμίας-Λουίζας Σταυροπούλου [επεξεργασμένη εκδόθηκε με τον τίτλο *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1987]. Οι πληροφορίες σχετικά με τους τίτλους των εφημερίδων προέρχονται από την ίδια, βλ. Παράρτημα 1.

απαριθμούνται, χωρίς μάλιστα να παρέχονται πολλά στοιχεία, δύο μόνον εφημερίδες, *Η Τρις* και *Σύλλογοι*.¹² Στην Εισαγωγή και στο Κεφάλαιο Α' γίνεται παρουσίαση της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής στη Ρουμανία (τίτλοι εντύπων, χρόνος, τόπος και σκοπός έκδοσης, περιεχόμενο) και των ανθρώπων που πλαισίωσαν αυτή τη δραστηριότητα (βιογραφικά στοιχεία, άγνωστα σε αρκετές περιπτώσεις, εργογραφικές αναφορές). Στο Παράρτημα 1 παρατίθεται συγκεντρωτικός πίνακας των τίτλων με αναφορά στις βιβλιοθήκες στις οποίες εντοπίστηκαν.¹³ Τα παραπάνω συνθέτουν ένα πανόραμα της ελληνικής εφημεριδογραφίας και της ανθρωπογεωγραφίας της στη Ρουμανία του 19ου αιώνα.

Επιπλέον το παρόν πόνημα ανατρέπει τη μέχρι τότε επικρατούσα άποψη ότι ο ελληνόγλωσσος Τύπος ήταν κατά κύριο λόγο ειδησεογραφικός και με κατεξοχήν πολιτιστικό περιεχόμενο, χωρίς να επιδιώκει να διατυπώσει πολιτικό λόγο, να εκφράσει πολιτικές ανησυχίες και να εκθέσει τον πολιτικό προσανατολισμό του. Όπως υπογραμμίζει η Olga Cicanci, η μελέτη των εφημερίδων *Η Τρις*, *Ο Θεατής/Spectatorul*, *Σύλλογοι*, *Ήπειρος* και *Δεκέβαλος* –η πρώτη υπήρξε η μακροβιότερη (1865-1941)– καταδεικνύει ακριβώς το αντίθετο.¹⁴ Κατ' αρχάς το κύριο συντακτικό δυναμικό τους, στην περίοδο που μελετάται, αποτελούνταν από εξέχοντες λόγιους και διανοούμενους, συχνά συνεργάτες στον ρουμανικό αλλά και στον ελλαδικό Τύπο,¹⁵ οι οποίοι είχαν να επιδείξουν πλούσιο πνευματικό έργο αλλά και ενεργό πολιτική δράση. Ανήκαν στην πρωτοπορία της εποχής τους προτείνοντας ή υποστηρίζοντας ένθερμα ριζοσπαστικές λύσεις για την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος, όπως αυτή της βαλκανικής ομοσπονδίας. Δεύτερον είναι εμφανής ο πολιτικός προσανατολισμός των ίδιων των εντύπων. Όπως διαπιστώνεται μέσα από τις σελίδες τους (*Ημερολόγιον των Ελλήνων*, *Η Τρις*, *Ήπειρος*) συμβάδιζαν στην πλειονότητά τους με το κυρίαρχο φιλογαλλικό

12. Απόστολος Δασκαλάκης, *La presse néo-hellénique*, Παρίσι 1930, σ. 72· επίσης Cicanci, βλ. εδώ σ. 137, υποσημ. 506.

13. Ο πίνακας ενδέχεται να εμπλουτιστεί με στοιχεία όπου αυτά ανευρεθούν. Στην περίπτωση της *Τριδος*, αναφέρεται στο Cicanci, βλ. εδώ σ. 138, ότι ελλείπουν τα πρώτα φύλλα της έκδοσης, και συγκεκριμένα των ετών 1866-1875. Μερικά από αυτά εντόπισα –σε ελλιπή σειρά, ιδιαίτερα για το έτος 1875– στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (Β.Β.) και πρόκειται για την περίοδο από 5 Μαρτίου 1868 (αρ. 54) έως 28 Ιουλίου 1875 (αρ. 302), τα οποία είναι και τα μοναδικά φύλλα της εφημερίδας που κατέχει η Β.Β. Με βάση τον κατάλογο που συνέθεσε ο Π.Φ. Χριστόπουλος στο *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)*, Αθήνα 1993, έχουν καταγραφεί σειρές της *Τριδος* με τις αλλαγές στον τίτλο και στον υπότιτλό της για τα έτη 1876-1886, 1896-1897 και 1903, οι οποίες όμως δεν εντοπίστηκαν σε μεταγενέστερη αναζήτησή τους στη Β.Β.

14. Cicanci, βλ. εδώ Κεφάλαιο Α'.

15. Θωμάς Α. Πασχίδης, Ζαχαρίας Σαρδέλλης και Παναγιώτης Πανάς.

πνεύμα της ρουμανικής κοινής γνώμης – εξάλλου, όπως επισημαίνεται και από τη συγγραφέα, πολλοί από τους εκδότες και τους συντάκτες των ελληνόγλωσσων εφημερίδων διέθεταν γαλλική παιδεία και είχαν γαλλόφιλες διαθέσεις. Εκδίδονται όμως και φύλλα με φιλοβρετανική στάση (*Λογοδοσία, Σύλλογοι, Το Βήμα*) ιδιαίτερα όσα ασχολούνταν με τις εμπορικές και τις οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων εμπόρων· άλλα έντυπα προτίμησαν να κρατήσουν φιλοαυστριακή στάση (*Έλληνα*)· επίσης ορισμένα έντυπα θέλησαν να μείνουν ουδέτερα (*Ίστρος*) απέναντι στο φλέγον ζήτημα της εποχής τους, την επίλυση δηλαδή του Ανατολικού Ζητήματος, σε αντίθεση με άλλα (*Ο Θεατής, Η Ίρις, Ήπειρος και Πατρίς*), τα οποία ένθερμα υποστήριξαν την ομοσπονδιακή λύση. Τρίτον ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας συχνά απεικονίζει και αντανακλά στην ειδησεογραφία και στο σχολιασμό της τις θέσεις των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, όπου, την περίοδο που πραγματεύεται η μελέτη, κυριαρχούσαν δύο πολιτικοί σχηματισμοί, ο συντηρητικός που εκφραζόταν από τις πρωθυπουργίες του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και του Θεόδωρου Δηλιγιάννη και ο προοδευτικός (αστικός) του Χαρίλαου Τρικούπη. Ωστόσο όχι σπάνια διατυπώνονται απόψεις, ιδιαίτερα σε θέματα εθνικού ενδιαφέροντος, διαφορετικές από εκείνες του ελληνικού κράτους. Είναι ενδεικτική για παράδειγμα η ένθερμη υποστήριξη –από τη μερίδα του ελληνόγλωσσου Τύπου– της ιδέας δημιουργίας βαλκανικής ομοσπονδίας, τη στιγμή που στην επίσημη ελληνική διπλωματία αυτή η λύση δεν αντιμετωπίστηκε σχεδόν ποτέ ως σοβαρό ενδεχόμενο. Συνεπώς η ανάγνωση της αρθρογραφίας του εξω-ελλαδικού Τύπου μπορεί να διευκολύνει σημαντικά την ανίχνευση και τη μελέτη της ιδεολογίας του εξω-ελληνισμού και της συμμετοχής του στα θέματα που απασχολούσαν τη μητροπολιτική πατρίδα.

Εντασσύμενες ενεργά στο πολιτισμικό γίγνεσθαι μιας άλλης χώρας οι εφημερίδες δεν θα περιοριστούν μόνο στα εξωτερικά και στα εσωτερικά θέματα του ελληνικού κράτους αλλά θα στραφούν και σε θέματα που αφορούν την καθημερινή διαβίωση του ελληνικού στοιχείου, όπως η παιδεία, ο κοινοτικός βίος και οι εμπορικές δραστηριότητες. Υπέρμαχοι της ειρηνικής και αρμονικής συμβίωσης, τα ελληνικά έντυπα, όπως επισημαίνεται στην παρούσα μελέτη, καλλιέργησαν κλίμα μετριοπάθειας και επεδίωξαν να αμβλύνουν τα ανθελληνικά αισθήματα και τις κατά καιρούς εντάσεις ανάμεσα στις δύο χώρες, προβάλλοντας εναλλακτικά τη φιλική προσέγγιση, τη συνεννόηση και την ενότητα. Διάχυτη είναι στις σελίδες του ελληνικού Τύπου η επίκληση των καλών και φιλικών σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς και αταλάντευτη η αλληλεγγύη του στον αγώνα του ρουμανικού έθνους για την πλήρη αυτονομία και ανεξαρτησία του.

Αξίζει επίσης να επισημανθεί η στάση που κρατούν τα ελληνικά έντυπα απέναντι στον «πανσλαβισμό», στον «παγγερμανισμό» και στον «πανελληνισμό», σε συνάρτηση με την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας. Σαφώς τάσσονταν

κατά του πανσλαβισμού¹⁶, τον οποίο χαρακτηρίζουν έκφραση «της απληστίας της Άρκτου», και δηλώνουν ότι δεν πείθονται από τον ρωσικό «πλατωνικό έρωτα προς τους λαούς της Ανατολής». Παρόμοια αντετίθεντο στον αντίπαλο του πανσλαβισμού, τον παγγερμανισμό, τον οποίο προωθούσε η Γερμανία, ενώ όλο και συχνότερα στα ελληνικά φύλλα καταγγέλλονταν οι προθέσεις της τελευταίας να διεισδύσει δυναμικότερα στις αγορές της Ανατολής «με αποτέλεσμα τα συμφέροντά της να συγκλίνουν με αυτά της Αυstroουγγαρίας στην πολιτική ζώνη της Ν.Α. Ευρώπης».¹⁷ Για πανελληνισμό αρχίζει να γίνεται όλο και περισσότερο λόγος μετά το 1879, όταν η έννοια της βαλκανικής ομοσπονδίας σταδιακά ατονεί, καθώς φαίνεται ότι δεν ήταν πλέον εφικτή. Ως πανελληνισμός νοείται η ένωση της Ελλάδας κυρίως με την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, μέσα ωστόσο στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας. «Το ζήτημα το απασχολούν τους Έλληνες... [πρέπει] να ην... το Βυζάντιον και ο Αίμος» γράφει η εφημερίδα *Η Ίρις* στις 4 Μαΐου 1879. Το κατά πόσον ο Τύπος αντιλήφθηκε και ερμήνευσε τον πανσλαβισμό, τον παγγερμανισμό, ακόμη και τον πανελληνισμό, ως οργανωμένες πολιτικές τακτικές ή ως ένα πλαίσιο απόψεων, τάσεων και προτάσεων, καθώς και ο αντίλογος ή οι αντιπροτάσεις που διατύπωσε στις σελίδες του, συνιστούν ενδιαφέρουσες πτυχές για την κατανόηση αυτών των πολιτικών ιδεολογιών και στρατηγικών κινήσεων και την απήχηση που είχαν στους βαλκανικούς λαούς· περισσότερες αναφορές για το πώς ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας σχολίασε και αντιμετώπισε αυτές τις εθνικιστικές κινήσεις στο χρονικό διάστημα που αναφέρεται η παρούσα μελέτη ίσως να έριχναν περισσότερο φως στο ενδιαφέρον αυτό ζήτημα.

Ας σταθούμε λίγο περισσότερο σε ένα θέμα που είναι συνεχώς παρόν μέσα από ειδήσεις και σχόλια του Τύπου και αναλύεται στο Κεφάλαιο Δ', «Βαλκανική Ομοσπονδία – Μια πρόταση για την οργάνωση των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης». Σταθερός άξονας που διατρέχει την εφημεριδογραφία της περιόδου με την οποία ασχολείται η μελέτη είναι η συζήτηση για το Ανατολικό Ζήτημα και

16. Σχετικά με το πολιτικό πρόγραμμα του ρωσικού πανσλαβισμού βλ. Michael Borov Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856-1870*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1956, σ. 241-282. Για τη θέση των Ελλήνων, των Ρουμάνων και άλλων μη σλαβικών λαών σε μια πανσλαβική ομοσπονδία βλ. στο ίδιο, σ. 274-276. Πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για τη ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βλ. Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

17. Βλ. σχετικά Janko Lavrin, *Russia, Slavdom and the Western World*, Geoffrey Bles, Λονδίνο 1969, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «Russia, Austria and Slavdom», σ. 40-56· σχετικά με τη -ζωτικής σημασίας για τη Ρωσία, την Αυstroουγγαρία και τη Γερμανία- γεωγραφική θέση των Βαλκανίων στη Ν.Α. Ευρώπη βλ. στο ίδιο, σ. 143-161.

την επίλυσή του. Ως εναλλακτική προοπτική για «λύση» αλλά και ως «άμυνα» στον πανσλαβισμό προβάλλονται η ειρηνική συγκατοίκηση και η αλληλεγγύη ανάμεσα στους δύο λαούς, ρουμανικό και ελληνικό, οι οποίοι θα μπορούσαν να αποτελέσουν, κατά την εκτίμηση του Τύπου, τον πυρήνα μιας «ανατολικής ομοσπονδίας»¹⁸ που με τη σειρά της θα απευθυνόταν εξίσου στο σύνολο των βαλκανικών λαών. Πρόκειται για μια τολμηρή πρόταση περισσότερο όμως ως μια ιδέα, ένα πολιτικό όραμα, το οποίο δεν συνέπλευσε σχεδόν ποτέ με τις επίσημες ελληνικές θέσεις αλλά ούτε και με τις επιλογές των υπόλοιπων βαλκανικών πολιτικών ηγεσιών.

Στοιχεία για το περιεχόμενο και τις αρχές της βαλκανικής ομοσπονδιακής ιδέας, για την ίδρυση και τους σκοπούς εταιρειών και συλλόγων που συστάθηκαν για την προώθησή της καθώς και για τα μέλη τους, τις απόψεις και τη δράση τους μπορούν να αντληθούν σχεδόν αποκλειστικά από τον Τύπο της εποχής. Ο Τύπος αποτέλεσε το κατεξοχήν μέσο για την ενημέρωση της κοινής γνώμης και για την προπαγάνδισή της ιδέας. Επιπλέον, και όχι τυχαία, αρκετά από τα μέλη αυτών των πολιτικών συλλόγων ήταν εκδότες ή/και κύριοι συντάκτες εφημερίδων.¹⁹ Η μελέτη αυτή, παρακολουθώντας συστηματικά τις αυξομειώσεις του ενδιαφέροντος και το περιεχόμενο των αναφορών που γίνονται στον Τύπο για το θέμα της βαλκανικής ομοσπονδίας, ανασύρει διαφωτιστικά δεδομένα και παρέχει σχολιασμένες πληροφορίες για τις απόψεις που διατυπώθηκαν, για τις τυχόν ιδεολογικές επιρροές τους από δυτικά ομοσπονδιακά πρότυπα και για τις διασυνδέσεις των συντακτών με τη ρουμανική και την ελλαδική δημοσιογραφία.

Κύριοι θιασώτες της βαλκανικής ομοσπονδίας ήταν οι εφημερίδες *Ο Θεατής* και *Η Τρις*. Η ιδέα που αποτέλεσε πάγια θέση τους ήταν διακηρυγμένη στους εκδοτικούς στόχους τους και διατυπωμένη στο μότο τους: ο *Θεατής/Spectatorul* – η μοναδική δίγλωσση, σε ελληνικά και ρουμανικά, εφημερίδα – με επιμονή

18. Cicanci, βλ. εδώ σ. 85.

19. Ιδρυτικά μέλη της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας» (ΔΑΟ) ήταν οι: Παναγιώτης Πανάς, εκδότης και συνεργάτης πολυάριθμων εφημερίδων· Θωμάς Πασχίδης, εκδότης της εφημερίδας *Δεκέβαλος* και των ημερολογίων *Ελληνικόν Ημερολόγιον* (1885, 1887) και *Ημερολόγιον της Ανατολής* (1879) και παράλληλα συνεργάτης των εφημερίδων *Ο Θεατής* και *Ήπειρος*· και Ζαχαρίας Σαρδέλλης, εκδότης της εφημερίδας *Η Τρις*. Ιδρυτής του πολιτικού συλλόγου «Ρήγας», του ελληνικού παραρτήματος της ΔΑΟ, ήταν το ιδρυτικό μέλος της τελευταίας, Παναγιώτης Πανάς. Μέλη και φίλοι της οργάνωσης «Ρήγας» ήταν οι: Σοφοκλής Καρύδης, εκδότης της σατιρικής εφημερίδας *Φως*· Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, διευθυντής της ομώνυμης εφημερίδας του συλλόγου «Ρήγας»· Δήμος Παπαθανασίου, συντάκτης των εφημερίδων *Φως*, *Φιλόπατρις* και *Νέα Γενεά* και εκδότης της εφημερίδας *Το Μέλλον*· Αριστείδης Ρούκης, εκδότης, από το 1888, της εφημερίδας του Λ. Κορομηλά *Εφημερίς*· Αντώνιος Τζανετάκης Στεφανόπολις, ιδρυτής του πρακτορείου ειδήσεων με το όνομα «Τηλεγραφικόν Πρακτορείον Στεφανόπολις»· και Τιμολέων Φιλήμων, γιος του Ιωάννη Φιλήμονα, ιδρυτή της εφημερίδας *Αιών*.

επαναλαμβάνει στα φύλλα του την αρχή «Ενότης και Συνασπισμός» ενώ η *Τρις*, η οποία από το 1876 μετονομάζεται σε *Η Τρις των λαών της Ανατολής*, την αρχή «Πίστις, Αγάπη, Σύνδεσμος των ζωτικών στοιχείων της Ανατολής». Σε αυτές τις δύο εφημερίδες θα βασιστεί η ανάλυση της αρθρογραφίας που επιχειρεί η Olga Cicanci για τον επιπλέον λόγο της βαρύνουσας απήχησης που είχαν στο αναγνωστικό κοινό τους αλλά και της μακροβιότητάς τους.

Η διαφώτιση του αναγνωστικού κοινού για τους στόχους της «ανατολικής ομοσπονδίας» αλλά και η προώθησή της επιτυγχάνονται με τη δημοσίευση φυλλαδίων, προκηρύξεων, ειδήσεων και σχολίων. Φυλλάδια που κυκλοφόρησαν στο Παρίσι, όπως το ανώνυμο με τίτλο *Μια λέξις περί της Ανατολής εν όψει του επικείμενου Συνεδρίου (Un mot sur l'Orient en vue du futur Congrès)*, το *Περί του νέου χάρτου της Ευρώπης (Sur la carte nouvelle de l'Europe)* του Edmond About και το *Οι Τούρκοι και οι εθνότητες (Turcii și naționalitățile)* του Venno Alessandru, αναδημοσιεύονται στο *Θεατή*. Λόγω της έκτασής τους αλλά και λόγω του ενδιαφέροντος που τους αποδίδουν οι υπεύθυνοι της εφημερίδας, τυπώνονται ως ειδικά ένθετα. Τα κείμενα αυτά προέβλεπαν το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και προωθούσαν την ιδέα συγκρότησης μιας ομοσπονδίας όλων των βαλκανικών λαών, με πρότυπο αυτή της Ελβετίας ή της Βόρειας Αμερικής,²⁰ η οποία για να είναι ισχυρή και βιώσιμη θα έπρεπε να αποκτήσει συνοχή ως μια «χριστιανική αυτοκρατορία», με την Ελλάδα σε ηγετικό ρόλο. Πρόκειται για προτάσεις που δεν βασιζόνταν σε ρεαλιστικά δεδομένα αλλά εξυπηρετούσαν πολιτικές σκοπιμότητες στο πλαίσιο των γαλλορωσικών διαπραγματεύσεων στην προσπάθεια του Ναπολέοντα Γ' να αποτρέψει τη ρωσική επιρροή στην περιοχή.²¹ Ωστόσο τα κείμενα αυτά θα ανοίξουν διάλογο με αναγνώστες των εφημερίδων και θα δώσουν αφορμή για ευρεία συζήτηση στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας με επίκεντρο τη δημιουργία ενός «χριστιανικού κράτους στο πλαίσιο μιας βαλκανικής ομοσπονδίας».

Η συγγραφέας θέτει το ερώτημα κατά πόσον η ιδέα της βαλκανικής ομοσπονδίας «αποτελεί επανάληψη –σε νέες βάσεις και σε διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο– της ιδέας για επανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας».²² Αυτή η άποψη προφανώς συμβαδίζει με έναν από τους κύριους άξονες²³ που ακολου-

20. Cicanci, βλ. εδώ σ. 118.

21. Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 106-107.

22. Cicanci, βλ. εδώ σ. 111.

23. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τρεις ήταν οι βασικοί κατευθυντήριοι άξονες επίδωξης των εθνικών στόχων στις υπόδουλες περιοχές: τοπικές δυναμικές εξεγέρσεις, αναμονή

θηκε η Μεγάλη Ιδέα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, δηλαδή τη «μέσω της ελληνοποίησης χειραφέτηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το μετασχηματισμό της σε ελληνοτουρκική αυτοκρατορία».²⁴ Το σχήμα αυτό υποστηρίχθηκε κυρίως από τους ισχυρούς «ομογενικούς» κύκλους της Κωνσταντινούπολης ως απάντηση στην ελλαδική Μεγάλη Ιδέα στο πλαίσιο του δόγματος του ελληνο-οθωμανισμού.²⁵ Η άλλη εκδοχή, η οποία εκφράστηκε με το σύνθημα «Η Ανατολή διά της Ανατολής», έχει αποδοθεί στον Ρήγα Βελεστινλή. Ωστόσο κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας έχει απομακρυνθεί από την ιδέα της συνεργασίας όπως την οραματίστηκε ο Ρήγας στα τέλη του 18ου αιώνα.²⁶ Αρχικά διατυπωμένο την εποχή του Κριμαϊκού πολέμου το σύνθημα αυτό μεταβάλλεται στο πέρασμα του χρόνου και συνδέεται με την προοπτική της βαλκανικής ομοσπονδopoίησης. Το πολιτικό περιεχόμενό του αναπτύσσεται στο ακόλουθο τετράπτυχο: επιφυλακτικότητα απέναντι στις προθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων· στήριξη της πολιτικής και πολιτιστικής δύναμης της Ανατολής έναντι της Δύσης· αμοιβαίος σεβασμός και αναγνώριση των εθνικών δικαιωμάτων όλων των βαλκανικών λαών· και βαλκανική ομοσπονδιακή πολιτική λύση.²⁷ Ωστόσο η πολιτική αυτή πρόταση δεν κατάφερε να οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας ενιαίας και κοινής γραμμής. Το πολιτικό της μήνυμα, όπως έχει επισημανθεί, παρέμενε αμφίσημο και με αλληλοαναιρούμενες επιδιώξεις.²⁸

Οπωσδήποτε όμως η ιδέα της βαλκανικής ομοσπονδίας εντάσσεται στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής της, του 19ου αιώνα, κατά την οποία θα εγκαινιάσει η συζήτηση από πολιτικούς στοχαστές για το ενδεχόμενο ομοσπονδιακής οργάνωσης της Ευρώπης. Ανάμεσά τους, ο Ιταλός επαναστάτης Giuseppe Mazzini (1807-1872) θα αναδειχθεί στον κατεξοχήν εμπνευστή του ευρωπαϊκού φεντεραλιστικού κινήματος.²⁹

Η φεντεραλιστική κίνηση στα Βαλκάνια συμπορεύεται με την αντίστοιχη στη Δύση. Η πρώτη έκφρασή της σηματοδοτείται από το κήρυγμα του Ρήγα

έως τη στιγμή του διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ελληνο-οθωμανική συνύπαρξη και συνεργασία.

24. Cicanci, βλ. εδώ σ. 112.

25. Για τον ελληνο-οθωμανισμό βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η «Μεγάλη Ιδέα»*. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 309-324. Επίσης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 93-94.

26. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 337 κ.ε.: Λουκιανός Χασιώτης, «Η Ανατολική Ομοσπονδία»: Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 18.

27. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 126.

28. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 340-342· Λιάκος, *ό.π.*, σ. 126.

29. Για την επιρροή των ιδεών του Mazzini στην Ελλάδα και στην Ευρώπη βλ. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 51-62.

για εθνική χειραφέτηση όλων των λαών της Ανατολής και συγκρότηση μιας ομοσπονδιακού τύπου δημοκρατίας.³⁰ Θα ακολουθήσουν παρόμοιες προτάσεις με εκφραστές άλλους Βαλκάνιους επαναστάτες.³¹ Η μυστική εταιρεία «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία» (ΔΑΟ)³² συνιστά άλλη μια πρόταση για παμβαλκανική ομοσπονδία: σχηματίστηκε από Βαλκάνιους διανοούμενους το 1865 στην Ελβετία³³ ή, κατά άλλους, το 1865 με 1867 στο Βελιγράδι ή στο Βουκουρέστι, και διήρκεσε έως το 1879 περίπου.³⁴

Οι βασικές αρχές της ΔΑΟ αναπτύσσονται στο τρίπτυχο: «ισονομία – ισοτιμία – ισοπολιτεία» για όλους τους λαούς της Βαλκανικής, συμπεριλαμβανομένων και των Τούρκων. Η ΔΑΟ παρουσίαζε ομοιότητες με ανάλογες μυστικές, μασονικές και καρμποναρικές οργανώσεις της προηγούμενης δεκαετίας. Είχε σαφείς ιδεολογικές επιρροές από τα ομοσπονδιακά σχέδια του Mazzini³⁵ και προσέγγιζε έως ένα βαθμό τα φεντεραλιστικά πρότυπα του Proudhon και του Saint-Simon. Η πολιτική σκέψη της ΔΑΟ αναμφίβολα διαπνεόταν από τις σοσιαλιστικές ιδέες

30. Σχετικά πρόσφατα η Βουλή των Ελλήνων κυκλοφόρησε πεντάτομη έκδοση για το έργο του Ρήγα, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγας Βελεστινλής Άπαντα τα σωζόμενα*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000-2002. Βλ. επίσης *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, το οποίο συνοδεύεται από τον τόμο κειμένων: *Ρήγας Βελεστινλής. Απάνθισμα Κειμένων*, επιλογή Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη. Για τις απόψεις του Ρήγα και τη μετέπειτα επίδραση του έργου του ενδεικτικά βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, εισαγωγή: Νίκος Βλαχάκης, Συλλογή, Αθήνα 2008.

31. Για τον βαλκανικό φεντεραλισμό βλ. L.S. Stavrianos, *Balkan Federation. A History of the Movement Towards Balkan Unity in Modern Times*, Connecticut, Archon Books, 1964. Επίσης εκτεταμένες αναφορές γίνονται στο Λιάκος, *ό.π.*, σ. 67-78· Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 337-346. Για τον ελληνικό φεντεραλισμό του 19ου αιώνα βλ. V.N. Todorov, *Greek Federalism during the Nineteenth Century (Ideas and Projects)*, *East European Quarterly*, Boulder. Distributed by Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1995.

32. Για τη γένεση του οράματος της δημιουργίας μιας ομοσπονδίας των ανατολικών λαών βλ. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 67-68. Συνολικά στοιχεία για τη ΔΑΟ παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στο βιβλίο της Ερασμίας-Λουίζας Σταυροπούλου *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1987. Πιο πρόσφατα (2001) ο Λ. Χασιώτης στο «*Η Ανατολική Ομοσπονδία*», *ό.π.*, ασχολήθηκε με τη μελέτη της ΔΑΟ και του μεταγενέστερου συλλόγου «Ανατολική Ομοσπονδία» (ΑΟ), μέσα από την ανάλυση του πολιτικού λόγου τους όπως προβλήθηκε στις εκδόσεις τους.

33. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα. Τόμος Α' Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, Γνώση, Αθήνα 1995, σ. 48.

34. Βλ. Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, *ό.π.*, σ. 88-89, Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 22.

35. Ο Mazzini είχε στο παρελθόν διατυπώσει την άποψη ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στο ενδεχόμενο συγκρότησης μιας ανατολικής ομοσπονδίας, την οποία εγκατέλειψε το 1866, απογοητευμένος από την αδυναμία της να ανταποκριθεί (Λιάκος, *ό.π.*, σ. 53).

του Marx και του Bakunin. Υπερασπίστηκε τους Κομμουνάρους του Παρισιού.³⁶

Στελέχη της οργάνωσης στη Ρουμανία υπήρξαν οι ηπειρωτικής καταγωγής εκδότες Θωμάς Α. Πασχίδης και Ζαχαρίας Π. Σαρδέλλης, επικεφαλής και οι δύο του ελληνικού τμήματος της ΔΑΟ στη χώρα αυτή. Στενός συνεργάτης και φίλος τους ήταν ο Παναγιώτης Πανάς, ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του ελληνικού φεντεραλισμού της εποχής³⁷ και θεωρητικός του ριζοσπαστισμού. Υπήρξε εκδότης και συνεργάτης σε πολυάριθμες εφημερίδες και περιοδικά με τόπους έκδοσης το Αργοστόλι, την Αθήνα, την Αλεξάνδρεια και τη Βραΐλα. Ο Πανάς την εποχή της ίδρυσης της ΔΑΟ βρισκόταν στη Ρουμανία.³⁸ Θα συνεργαστεί με την *Τριδα*, από όπου με άρθρα του θα εκφράσει την υποστήριξή του στην ιδέα της βαλκανικής ομοσπονδίας. Η ΔΑΟ θα αποκτήσει το 1868 ελληνικό παράρτημα με την ίδρυση –από τον Π. Πανά– του πολιτικού συλλόγου «Ρήγας»³⁹ και της ομώνυμης εφημερίδας, η οποία θα αναλάβει να διαφωτίσει σχετικά την ελληνική κοινή γνώμη.⁴⁰

Η συγγραφέας εκτιμά ότι οι ιδέες για βαλκανική οργάνωση και οι προτάσεις για την πραγματοποίησή της που διατυπώνονται στο *Θεατή* και στην *Τριδα* είναι επηρεασμένες από κείμενο-προκήρυξη με τίτλο «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία προς τους λαούς της Ανατολής», το οποίο δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα του Π. Πανά *Εργάτης* στις 24 Σεπτεμβρίου 1875.⁴¹ Του κειμένου αυτού προηγείται εισαγωγικό σημείωμα με ειδική ανταπόκριση «Εκ των οχθών του Δουνάβεως», φέρει την ημερομηνία 12 Σεπτεμβρίου 1874 και είναι υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Sectius». Η προκήρυξη, η οποία υπογράφεται «Εκ της Κεντρικής Επιτροπής», τυπώθηκε «εις πάσας τας ανατολικάς γλώσσας» και

36. Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, ό.π., σ. 87, 92, Χασιώτης ό.π., σ. 24. Ιδιαίτερα για την πρόσληψη και την επεξεργασία των σοσιαλιστικών ιδεών της Δύσης από τους Έλληνες διανοούμενους και τις απαρχές της ΔΑΟ στο πλαίσιο αυτό, βλ. Π. Νούτσος, ό.π., σ. 36, 48, 310.

37. Λιάκος, ό.π., σ. 118· Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, ό.π., σ. 61-62, 74.

38. Στη Ρουμανία βρισκόταν, με ενδιάμεσες διακοπές, από το καλοκαίρι του 1868 έως το 1879 (Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, ό.π., σ. 39).

39. Για τη δημιουργία του ελληνικού κύκλου της ΔΑΟ, το 1868, από τον Πανά βλ. Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, ό.π., σ. 89, 90-91.

40. Για την απήχηση της ΔΑΟ στην Ελλάδα βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Η Ελλάδα και η “Ανατολική Ομοσπονδία”. Οι περιπέτειες ενός οράματος τον 19ο αιώνα», *Ουτοπία*, αρ. 3 (Σεπτ.-Οκτ. 1992), σ. 41-53.

41. Cicanci, βλ. εδώ σ. 114-115. Σύμφωνα με την Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, η πρώτη δημοσιευμένη προκήρυξη της ΔΑΟ στην Ελλάδα έγινε στην εφημερίδα της Κεφαλονιάς *Σφήκα*, την οποία εξέδιδε ο Π. Πανάς, στις 13 Σεπτεμβρίου 1868 (βλ. Σταυροπούλου, «Η Ελλάδα», ό.π., σ. 45), και στη γαλλόφωνη εφημερίδα της Αθήνας *Indépendance Hellénique* (βλ. Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, ό.π., σ. 39, υποσημ. 84). Η αντίπαλη της *Σφήκας* εφημερίδα *Εθνική Γνώμη* επιχείρησε να παρουσιάσει την πρώτη αυτή προκήρυξη της ΔΑΟ ως πλαστή (βλ. ό.π., σ. 90, υποσημ. 118).

διανεμήθηκε «μεθ' όλης της δυνατής προφυλάξεως υπό των πρακτόρων της εταιρίας». Τόσο το εισαγωγικό κείμενο όσο και η προκήρυξη που ακολουθεί σώζονται σε ελληνική μετάφραση.⁴² Ας σημειωθεί εδώ ότι η εφημερίδα *Εργάτης* πριν παρουσιάσει την προκήρυξη της ΔΑΟ στις 24 Σεπτεμβρίου 1875 είχε δημοσιεύσει λίγες ημέρες νωρίτερα άρθρο με τίτλο «Η Παραδουνάβιος Ομοσπονδία»,⁴³ στο οποίο αναπτύσσεται η αναγκαιότητα δημιουργίας μιας «νέας Ομοσπονδίας της Ανατολικής Ευρώπης» στην οποία θα έπρεπε να συμμετέχουν όλοι οι βαλκανικοί λαοί.⁴⁴ Τα κείμενα αυτά συνδέονται με την ανησυχία των φεντεραλιστών της Ελλάδας, την εποχή της συνδιάσκεψης στην Κωνσταντινούπολη το 1876, ότι η Βαλκανική χερσόνησος επρόκειτο να περάσει στον έλεγχο της Ρωσίας και της Αυστρίας.⁴⁵

Ενδιαφέρον θα ήταν να παρακολουθήσει κανείς πώς υποδέχθηκαν οι άλλοι βαλκανικοί λαοί το οργανικό σχήμα που πρότεινε η ΔΑΟ. Η συγγραφέας αναφέρει ότι ορισμένες ρουμανικές εφημερίδες, λόγου χάρη η *Românul*, υποστήριξαν την πρόταση, κάτι αναμενόμενο, καθώς η ιδέα μιας ανατολικής ομοσπονδίας αποτελούσε ήδη αντικείμενο συζήτησης σε κύκλους δημοκρατικών και σοσιαλιστών όχι μόνο στη Ρουμανία αλλά και στη Σερβία, στη Βουλγαρία και στην Ουγγαρία.⁴⁶ Σε ποιο βαθμό οι προσεγγίσεις των βαλκανικών λαών στην ιδέα μιας ανατολικής ομοσπονδίας διαφοροποιούνταν από λαό σε λαό ή αποτελούσαν εκδοχές ενός κοινού σχεδίου παραμένει ερώτημα που χρειάζεται περαιτέρω αρχειακή έρευνα.⁴⁷ Ενδιαφέρον επίσης θα ήταν να διερευνηθούν οι θέσεις του υπόλοιπου ελληνόγλωσσου βαλκανικού Τύπου και του

42. Δημοσιεύονται στο πρωτοσέλιδο του *Εργάτη* της 24ης Σεπτεμβρίου 1875, αρ. 9· στο επόμενο φύλλο (αρ. 10), της 27ης Σεπτεμβρίου, η εφημερίδα δηλώνει ότι «τα εν αυτή [τη προκηρύξει] συμμεριζόμεθα πληρέστατα». Επισημαίνει ωστόσο το δύσκολο έργο που καλείται να αναλάβει αυτή η πρωτοβουλία, καθώς «δυστυχώς... ολίγιστοι φαίνεται παρ' ημίν [τους Έλληνες] φρονούνσιν ούτω... αυτό τούτο συμβαίνει και παρά τοις λοιποίς ανατολικούς λαοίς». Βλ. και Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Τόμος Α' Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974, Πατάκης, Αθήνα 2009, σ. 468-472, όπου παρατίθενται και τα δύο κείμενα.

43. *Εργάτης*, 10 Σεπτεμβρίου 1875, αρ. 5, και 17 Σεπτεμβρίου 1875, αρ. 7, για τη στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην εξέγερση της Βοσνίας και την οργή που προκάλεσε στα μέλη της ΔΑΟ (Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 44).

44. Όλο το κείμενο σε ελληνική μετάφραση από την εφημερίδα *Petit Journal Suisse* της Γενεύης, βλ. στο Βουρνάς, *ό.π.*, σ. 465-467.

45. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 43. Για τη ρωσοφοβία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βλ. Διάλλα, *ό.π.*, σ. 188-214.

46. Stavrianos, *ό.π.*, σ. 115-119.

47. Σταυροπούλου, «Η Ελλάδα», σ. 44.

Τύπου της Κωνσταντινούπολης⁴⁸ για το Ανατολικό Ζήτημα και οι προτάσεις τους για την επίλυσή του.

Η ανάπτυξη του εθνικισμού στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα λειτούργησε ισοπεδωτικά για την ιδέα της βαλκανικής ενοποίησης.⁴⁹ Οι δυσκολίες στην προοπτική σύμπραξης των ανατολικών λαών σε ένα ενιαίο πολιτικό σχήμα ήταν ανυπέρβλητες. Οι έστω και περιορισμένες συνεργασίες μεταξύ των βαλκανικών λαών που επιχειρήθηκαν αυτό το διάστημα ήταν μάλλον επεισοδιακού χαρακτήρα και βραχύβιας διάρκειας.⁵⁰ Οι αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου (1878) συμπαρέσυραν το όραμα μιας δημοκρατικής βαλκανικής ομοσπονδίας θέτοντας τον επίλογο στη δράση τόσο της ΔΑΟ (1879 <;>) όσο και του «Ρήγα» (1880).⁵¹

Οι ιδέες για τη βαλκανική ομοσπονδοποίηση που διατυπώθηκαν τον 19ο αιώνα δεν ήταν τολμηρές μόνο για την εποχή τους. Εκτός του ότι αμφισβήτησαν και απέρριψαν τη λύση την οποία πρότειναν οι Μεγάλες Δυνάμεις για το σχήμα που θα διαδεχόταν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποτέλεσαν τη μοναδική αντιπρόταση στον βαλκανικό μεγαλοϊδεατισμό και εθνικισμό. Η πρόταση της βαλκανικής ομοσπονδοποίησης ως του «μόνου τρόπου για έναν ειρηνικό διακανονισμό του εκρηκτικού βαλκανικού ζητήματος» θα επανέλθει στη ρητορική των πρώτων Ελλήνων σοσιαλιστών και θα διατυπωθεί στο πρόγραμμά τους.⁵² Η πρόσφατη βαλκανική κρίση επανενεργοποίησε τον προβληματισμό όπως αποτυπώθηκε στη βιβλιογραφία και στην αρθρογραφία στον ελληνικό ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Η συζήτηση περί ομοσπονδιακής λύσης είχε αρχίσει, όπως αναλύεται στο βιβλίο της Olga Cicanci, ήδη από τον 19ο αιώνα.

ΓΙΟΥΛΙΑ ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ

48. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται η μελέτη του Ανδρέα Αθ. Αντωνόπουλου, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα, 1866-1881. Η μαρτυρία του «Νεολόγου» της Κωνσταντινούπολης*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών - Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2007.

49. Ο Χασιώτης αναλύει τους λόγους για τους οποίους ο βαλκανικός εθνικισμός επέδρασε περισσότερο επιβαρυντικά στην ομοσπονδιακή λύση, *ό.π.*, σ. 20.

50. Βλ. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 342· πβ. «Χρονολόγιο Βαλκανικής Ιστορίας (19ος α.)», *Χασιώτης, ό.π.*, σ. 95-98.

51. Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, σ. 45.

52. Γ.Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μτφρ. Σ. Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 29, 32-33· Δ. Γληνός - Γ. Σκληρός - Ι. Δραγούμης, *Η Αριστερά και το Ανατολικό Ζήτημα*, εισαγωγή: Γ. Καραμπελιάς, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998, σ. 39, 43.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την ελληνική έκδοση του βιβλίου απαιτήθηκε η επαναφορά στη γλώσσα του πρωτοτύπου των παραθεμάτων από τον ελληνικό Τύπο καθώς ήταν όλα μεταφρασμένα στη ρουμανική έκδοση. Για το σκοπό αυτόν έγινε συστηματική προσπάθεια τόσο σε ελληνικές όσο και ρουμανικές βιβλιοθήκες προκειμένου να εντοπιστούν τα συγκεκριμένα παραθέματα. Στο ίδιο πλαίσιο ελέγχθηκαν οι τίτλοι βιβλίων, ελληνικών και ρουμανικών, που αναφέρονταν στις υποσημειώσεις, οι οποίοι αντικειμενικά παρουσίαζαν ελλείψεις ή αποκλίσεις από την αρχική τους μορφή. Η κ. Olga Cînci μάς παραχώρησε από το αρχείο της φωτοτυπίες αποκομμάτων των άρθρων που χρησιμοποίησε για τη μελέτη της και συμπλήρωσε βιβλιογραφικά στοιχεία, όπου χρειάστηκε. Για όσα αποσπάσματα άρθρων δεν εντοπίστηκαν σε ελληνικές βιβλιοθήκες επιλέχθηκε να μεταφερθεί το περιεχόμενο του κειμένου σε πλάγιο λόγο και να ζητηθεί, όπου κρινόταν αναγκαίο, η συνδρομή για επιτόπια έρευνα σε ρουμανικές βιβλιοθήκες από τον ερευνητή Mihai Țîrău.

Επίσης, για τις ανάγκες του Έλληνα αναγνώστη προστέθηκαν υποσημειώσεις με την ένδειξη Σ.τ.Ε. Για σχόλια που αφορούσαν εξειδικευμένα θέματα της ρουμανικής βιβλιογραφίας ζητήθηκε η συμπλήρωσή τους από τον κ. Țîrău.

Στην ίδια λογική έγινε η αντιπαραβολή των στοιχείων του καταλόγου των εφημερίδων στο Παράρτημα 1. Οι επιπλέον τίτλοι εντύπων που προστέθηκαν στον αρχικό κατάλογο είτε προέρχονται από πληροφορίες που μας παραχώρησε η καθηγήτρια Έρη Σταυροπούλου είτε αντλήθηκαν από τη βιβλιογραφία. Σχετικά στοιχεία δίνονται στα οικεία σημεία. Οι συμπληρώσεις ή τα ανεπιβεβαίωτα στοιχεία, τα οποία σημειώνονται με ερωτηματικό <;>, τοποθετήθηκαν σε παρενθέσεις και σε αγκύλες όταν οι συμπληρώσεις γίνονταν μέσα στο κείμενο.

Διατηρήθηκαν από τη ρουμανική έκδοση οι κωδικοί ανεύρεσης όσων εντύπων εντοπίστηκαν από την κυρία Cînci στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας.

Ευχαριστούμε τον κ. Γιώργο Διαμαντόπουλο για την πάντα πρόθυμη και εποικοδομητική συνεργασία του στα μεταφραστικά θέματα που ανέκυπταν και την κ. Λουκία Δρούλια, υπεύθυνη της υποσειράς *Βιβλιοθήκη Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου*, για τις χρήσιμες επισημάνσεις της κατά την επεξεργασία του κειμένου. Επίσης ευχαριστούμε την κ. Σοφία Κροκίδη για την τελική ανάγνωση της γλωσσικής διατύπωσης του κειμένου.

Τέλος εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στον κ. Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, διευθυντή Ερευνών, ΙΝΕ/ΕΙΕ, που συνέβαλε στην ολοκλήρωση της έκδοσης.

Γ.Κ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Τύπος προσφέρει μια ιδιαίτερη εικόνα της κοινωνίας, την οποία και απεικονίζει. Αποτελεί ανεκτίμητη πηγή περιορισμένης μάλλον χρήσης από τους ιστορικούς. Η ιστορία του 19ου αιώνα ωστόσο δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως χωρίς την αξιοποίηση της τεκμηρίωσης του Τύπου, αυτής της θεμελιώδους πηγής για τον 19ο αιώνα.

Σημαντικές συμβολές που αφορούν τον Τύπο της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα καταγράφονται ήδη από το 1913: οι Alexandru Sadi-Ionescu και Nerva Hodos συντάξαν τον πρώτο τόμο του καταλόγου των *Publicațiilor periodice românești* (Ρουμανικά περιοδικά δημοσιεύματα), στον οποίο συμπεριέλαβαν και ξένα περιοδικά που δημοσιεύθηκαν στη Ρουμανία. Στη συνέχεια, ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα, δύο συλλογές, που η καθεμία τους αποτελείται από τρεις ογκώδεις τόμους, περιέλαβαν την *Bibliografia analitică a periodiceilor românești* (Αναλυτική βιβλιογραφία των ρουμανικών περιοδικών) του πρώτου μισού του 19ου αιώνα και των ετών 1851-1858. Αποτελούν εργασία μεγάλης πνοής και έργο αναφοράς από τα πλέον πολύτιμα.

Η κ. Olga Cicanci στην παρούσα εργασία της με τίτλο *Πολιτικά ζητήματα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα* (*Probleme politice sud-est europene înfățișate în presa de limbă greacă din România în veacul al XIX-lea*) όχι μόνο μας προσφέρει μια μελέτη ενός θέματος στον τόσο σημαντικό αυτόν τομέα αλλά συγχρόνως θέτει και στη διάθεση των Ρουμάνων μελετητών ένα πλούσιο και άγνωστο μέχρι σήμερα πληροφοριακό υλικό που περιλαμβάνεται στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας. Στη μελέτη αυτή εξετάζονται σημαντικά ζητήματα που σχολιάστηκαν στις σελίδες του και αφορούσαν τις χώρες της Ν.Α. Ευρώπης –το Ανατολικό Ζήτημα, οι Μεγάλες Δυνάμεις και οι βαλκανικές χώρες, το θέμα της οργάνωσης μιας βαλκανικής ομοσπονδίας–, ενώ συγχρόνως διερευνάται η θέση του ελληνόγλωσσου Τύπου απέναντι στη «φιλοξενούσα χώρα».

Η συγγραφέας επέλεξε και περιέλαβε σε έναν τόμο τις βασικότερες θέσεις που διατυπώθηκαν από τον ελληνικό Τύπο στον ρουμανικό χώρο, οι οποίες εμφανίζονται ως πραγματικά τεκμήρια ενότητας μεταξύ Ελλήνων και Ρουμάνων· και τούτο διότι το ενδιαφέρον αυτών των εντύπων εστιάζεται τόσο στα προβλήματα που αντιμετώπιζε το ελληνικό έθνος όσο και σε εκείνα που αντιμετώπιζε ο ρουμανικός λαός, παρουσιάζοντας ανάγλυφα τη συνθετότητα και

περιπλοκότητα των ζητημάτων που απασχόλησαν όλη την περιοχή της Ν.Α. Ευρώπης. Οι πληροφορίες που παρέχονται είναι πλούσιες, συχνά ιδιαίτερα σημαντικές και –όχι λίγες φορές– άγνωστες στους Ρουμάνους ερευνητές. Η συγγραφέας προέβη στην ανάλυση του ελληνικού Τύπου έχοντας συγχρόνως ως βάση την ελληνική ιστοριογραφία για τα υπό εξέταση θέματα και προφανώς την αντίστοιχη ρουμανική.

Φυσικό είναι να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή σε ορισμένα από τα τριάντα ένα (31) ελληνικά περιοδικά έντυπα που είδαν το τυπογραφικό φως στη ρουμανική γη μεταξύ του 1841 και του τέλους του 19ου αιώνα με τόπο έκδοσης το Βουκουρέστι αλλά και τις πόλεις-λιμάνια Βραίλα, Γαλάτσι, Τζιούρτζιου και Σουλινά. Η συγγραφέας αναλύει τις θέσεις που υιοθέτησαν αυτά τα έντυπα, τους προσανατολισμούς τους και γενικότερα μας παρουσιάζει ένα πανόραμα στο οποίο περιλαμβάνονται όχι μόνο τα έντυπα αλλά και οι σημαντικότεροι Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία της εποχής εκείνης. Στοιχείο αξιομνημόνευτο είναι το γεγονός ότι Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία ήταν συγχρόνως συνεργάτες και στον ρουμανικό Τύπο. Η κυρία Cicançi αποδίδει μέγιστη σημασία –πλήρως δικαιολογημένη άλλωστε– στις εφημερίδες *Ο Θεατής* και *Η Ίρις*, οι οποίες εκδοτικά ήταν οι πλέον μακρόβιες και κυρίως απέκτησαν με το περιεχόμενό τους ιδιαίτερη βαρύτητα.

Το βιβλίο απεικονίζει μία από τις πιο σημαντικές πλευρές της δραστηριότητας της ελληνικής κοινότητας στη ρουμανική γη, καθώς επίσης τη φυσική αφοσίωση των εκπαιρισθέντων αυτών Ελλήνων προς τη μακρινή πατρίδα τους και το ενδιαφέρον τους για τα κάθε άλλο παρά ευεπίλυτα προβλήματα που η χώρα τους αντιμετώπιζε. Θα πρέπει συγχρόνως να υπογραμμισθεί όχι μόνο το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται σε αυτά τα έντυπα για ολόκληρο τον βαλκανικό χώρο αλλά και η εναρμόνισή τους με τις εσωτερικές διεργασίες του ρουμανικού έθνους, η κατανόησή τους απέναντι στις μεγάλες στιγμές του –από την επανάσταση του 1848 στην Ένωση του 1859 και στην ανεξαρτησία του το 1878– και η αλληλεγγύη τους προς τους Ρουμάνους. Τον πιο μεγάλο ίσως έπαινο για τη μελέτη αυτή, την οποία η κ. Olga Cicançi έφερε σε πέρας με αδιαμφισβήτητη ικανότητα, ζήλο και μόχθο, συνιστά το γεγονός ότι προβάλλει σελίδες σταθερής φιλίας προσφέροντας έτσι την εικόνα μιας υποδειγματικής συγκατοίκησης, βασισμένης σε μια διαδρομή αιώνων –ακόμη και χιλιετιών–, αν λάβουμε υπόψη τις πόλεις των αρχαίων Ελλήνων στη Μαύρη Θάλασσα.

Το βιβλίο που δίνεται σήμερα στη δημοσιότητα αποτελεί σημαντική και αναγκαία επιστημονική συμβολή και συγχρόνως προσφέρει στον αναγνώστη την εικόνα ύπαρξης της ελληνικής κοινότητας, για έναν αιώνα, στη ρουμανική γη και ειδικότερα εκείνης της φυσικής φιλίας και αλληλεγγύης μεταξύ του

ρουμανικού έθνους –που βρισκόταν σε μια αποφασιστική καμπή της ιστορικής του ύπαρξης– και των εγκατεστημένων στη ρουμανική γη Ελλήνων. Η κ. Olga Cicanci ολοκλήρωσε μια εργασία η οποία, με το υλικό που προσφέρει, απεικονίζει τεκμηριωμένα ένα υπόδειγμα συνύπαρξης ενός έθνους με μια μειονότητα, εμπλουτίζοντάς μας επιστημονικά και ηθικά.

DAN BERINDEI, ακαδημαϊκός

OLGA CICANCI

PRESA
DE LIMBĂ GREACĂ DIN
ROMÂNIA
în veacul al XIX-lea

UNIUNEA ELENĂ DIN ROMÂNIA

EDITURA

OMONIA

București – 1995

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Αι εφημερίδες είναι των ημερών μας η Ιστορία»⁵³ έγραψε το 1812 ο Μιχαήλ Δ. Σχινάς σε άρθρο του αφιερωμένο στην ιστορία του ελληνικού Τύπου με αφορμή την έκδοση του *Ελληνικού Τηλεγράφου* (Βιέννη, 1812), το οποίο δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ερμής ο Λόγιος* (Βιέννη, 1811-1821). Για τη σημασία του Τύπου ως ιστορικής πηγής από την «εποχή της διαφωτίσεως» εκφράστηκαν πολλοί συγγραφείς⁵⁴ και κατά συνέπεια δεν προτιθέμεθα στην παρούσα μελέτη να επανέλθουμε στη συζήτηση αυτή. Θα αναφερθούμε μόνο εν συντομία στις πρώτες ελληνικές εφημερίδες που εμφανίστηκαν τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα καθώς και στη συμβολή τους στην καλύτερη κατανόηση πτυχών της οικονομικής, κοινωνικοπολιτικής και πολιτισμικής ζωής των λαών του νοτιοανατολικού ευρωπαϊκού χώρου. Διότι ακόμη και στις σελίδες του ελληνόγλωσσου Τύπου αυτής της εποχής διαφαινόταν η συμβολή του στην απεικόνιση της καθημερινής ζωής προβάλλοντας με αυτό τον τρόπο τη σημασία του ως πηγής της ιστορίας. Στο παραπάνω παράδειγμα προσθέτουμε το άρθρο που αφιερώνεται στην ιστορία του ελληνικού Τύπου, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Καλλιόπη*⁵⁵ της Βιέννης το 1819 από τον Αθανάσιο Σταγειρίτη, καθηγητή της ελληνικής γλώσσας στην Ακαδημία Ξένων Γλωσσών, στην πρωτεύουσα της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας.

Την πρώτη λεπτομερή ανάλυση των ιστορικών συνθηκών που οδήγησαν στην εμφάνιση των πρώτων ελληνικών εφημερίδων στη Βιέννη, καθώς και των θεμάτων που συζητήθηκαν στις σελίδες τους και της κυκλοφορίας τους στη Νοτιοανατολική και Ανατολική Ευρώπη την οφείλουμε στον ελληνιστή Δημοσθένη Ρούσσο. Τα έξι άρθρα του που δημοσιεύθηκαν το 1928 στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*⁵⁶ θα εκδοθούν μεταφρασμένα στα ρουμανικά και συμπληρωμένα με επεξηγηματικές σημειώσεις υπό τον τίτλο: «Γιατί οι πρώτες

53. *Ερμής ο Λόγιος*, περίοδος Β' (15 Δεκεμβρίου 1812), σ. 371.

54. Ενδεικτικά βλ. Daniel Henri Pageaux, «Presse et Siècle des Lumières», *Cahiers d'histoire littéraire*, 7 (1982), αρ. 2, σ. 37-46.

55. *Καλλιόπη*, 1 Ιανουαρίου 1819, αρ. 1, σ. 11.

56. Δημοσθένης Ρούσσο, «Η ιστορία του ελληνικού Τύπου. Αι πρώτοι ελληνικοί εφημερίδες. Η εστία του Αγώνος διά την εθνικήν μας ανεξαρτησίαν», *Ελεύθερον Βήμα*, 25-30 Νοεμβρίου 1928, αρ. 2384-2389, σ. 5.

ελληνικές εφημερίδες εκδόθηκαν στην Αυστρία;»⁵⁷. Το πλέον εκτενές κεφάλαιο αφιερώνεται στην «πρώτη ελληνική εφημερίδα»,⁵⁸ όπου ο Ρούσσος επισημαίνει ότι η *Εφημερίς* εμφανίζεται στη Βιέννη στις 31 Δεκεμβρίου 1790⁵⁹ και έως το 1797⁶⁰ με εκδότες τους αδελφούς Γεώργιο και Πούλιο Μαρκίδη Πούλιου. Στη συνέχεια διατυπώνει σχόλια για το σχήμα και το περιεχόμενο της εφημερίδας και καταλήγει επισημαίνοντας την ύπαρξη μιας πολιτικής εφημερίδας που εξέδιδε ο Κωνσταντίνος Σταμάτης στο Παρίσι το 1792, η οποία έγινε γνωστή χάρη στην αλληλογραφία του με τον Παναγιώτη Κοδρικά.⁶¹

Τον Ιανουάριο του 1811 εκδίδεται στη Βιέννη ο *Ερμής ο Λόγιος*.⁶² Τον ίδιο χρόνο, στις 2 Ιουλίου, εκδίδεται στην ίδια πόλη η εφημερίδα *Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη*, του Ευφρονίου Πόποβιτς, καταγόμενου από την Κοζάνη, πρώην καθηγητή στην Πέστη, στη Βιέννη και στο Βουκουρέστι.⁶³ Θα κυκλοφορήσουν μόνο μερικά φύλλα της εφημερίδας, την οποία θα διαδεχθεί το 1812 ο *Ελληνικός Τηλέγραφος*, δισεβδομαδιαία εφημερίδα, που γίνεται ημερήσια το χρονικό διάστημα 1813-1836 με εκδότη τον Δημήτριο Αλεξανδρίδη από τη Θεσσαλία, αντεπιστέλλον μέλος των Εταιρειών Φυσικής και Ορυκτολογίας της Ιένας.⁶⁴ Η εφημερίδα θα γνωρίσει ευρεία κυκλοφορία στη Νοτιοανατολική και Ανατολική Ευρώπη παρουσιάζοντας πολλές ειδήσεις και από τη Μολδοβλαχία. Από τις αρχές του 1817 έως το 1821 ο ίδιος εκδότης εκδίδει ως ένθετο της εφημερίδας τον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*.⁶⁵

Το 1930 δημοσιεύεται στο Παρίσι η μελέτη του Αποστόλου Δασκαλάκη *La Presse néo-hellénique*, μια ιστορία του ελληνικού Τύπου, η οποία αναφέρεται και στις εφημερίδες που εκδόθηκαν σε διάφορα μέρη της Ευρώπης τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Ακολούθησαν διεξοδικότερες έρευνες για τις πρώτες ελληνικές εφημερίδες που εκδόθηκαν στην Ευρώπη: ο Γεώργιος Λάιος είναι συγγραφέας συνθετικής μελέτης με τίτλο *Ο ελληνικός Τύπος της Βιέννης από το 1784 μέχρι*

57. Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, τ. 2, Βουκουρέστι 1939, σ. 353-397.

58. Στο ίδιο, σ. 359-384.

59. Στο ίδιο, σ. 363. Η πλήρης συλλογή της *Εφημερίδος* για την περίοδο 1790-1791 βρίσκεται μόνο στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας. [Σ.τ.Ε.: Βλ. επίσης Α. Βρανούσης, «*Εφημερίς*» 1790-1797. Φωτομηχανική ανατύπωση. Τόμοι 1-6. Προλεγόμενα, σχόλια, σημειώσεις, υπομνηματισμός. Έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού. 1995.]

60. D. Russo, *Studii istorice*, ό.π., σ. 364.

61. Στο ίδιο, σ. 384.

62. Σ.τ.Ε.: Εμμ. Ν. Φραγκίσκος (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Β΄: Ερμής ο Λόγιος 1811-1821*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 20, Αθήνα 1976.

63. D. Russo, *Studii istorice*, ό.π., «Η εφημερίδα του Ευφρονίου Πόποβιτς», σ. 385-387.

64. Στο ίδιο, «*Ελληνικός Τηλέγραφος*», σ. 387-397.

65. Στο ίδιο, σ. 394.

του 1821 (Αθήνα, 1961)· ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης δημοσιεύει την εργασία του *Συμβολαί εις την ιστορίαν του ελληνικού Τύπου και τυπογραφείων της Βιέννης, 1790-1821*.⁶⁶ η Αικατερίνη Κουμαριανού, η οποία θα προλογίσει αργότερα τη φωτομηχανική ανατύπωση του περιοδικού *Μέλισσα*,⁶⁷ παρουσιάζει ανακοίνωση με τίτλο «Cosmopolitisme et Hellénisme dans la *Mercure Savant*, première revue grecque, 1811-1821» στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Συγκριτικής Λογοτεχνίας του Φράϊμπουργκ (1964).⁶⁸ Αργότερα στο 3ο Διεθνές Συνέδριο Μελετών της Ν.Α. Ευρώπης (Βουκουρέστι, 4-10 Σεπτεμβρίου 1974) η Ariadna Camariano-Cioran θα παρουσιάσει ανακοίνωση με τίτλο «Le rôle de la revue “Loghios Hermis” de Vienne dans les relations culturelles internationales au XIX siècle»⁶⁹ στο δε Διεθνές Συμπόσιο του Βόλου (27-30 Σεπτεμβρίου 1981) η Δέσποινα Μαυρίδου συμμετείχε με την ανακοίνωση «Ο ελληνικός Τύπος της Ανατολικής Ρωμυλίας και το Ηπειροθεσσαλικό Ζήτημα».⁷⁰

Στο πλαίσιο του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών η Ρωξάνη Αργυροπούλου και η Άννα Ταμπάκη δημοσίευσαν τόμο για τα προεπαναστατικά έντυπα *Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη, Ελληνικός Τηλέγραφος και Φιλολογικός Τηλέγραφος*.⁷¹ Η τελευταία παρουσίασε δύο ανακοινώσεις σχετικά με τα παραπάνω έντυπα: την πρώτη με τίτλο «*Le Télégraphe Hellénique, 1812-1836. Orientations et fortune d'un journal politique, commercial et littéraire dans le Sud-Est Européen*»⁷² και τη δεύτερη με τίτλο

66. Π. Ενεπεκίδης, *Συμβολαί εις την ιστορίαν του ελληνικού Τύπου και τυπογραφείων της Βιέννης 1790-1821*. Επί τη βάσει των αρχαικών εγγράφων της Βιέννης. Ανάτυπον εκ του πανηγυρικού Λευκώματος των Θεσσαλικών Χρονικών, Αθήνα 1965, σ. 7-124.

67. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Εισαγωγικά στην *Μέλισσα*», *Μέλισσα, ή Εφημερίς Ελληνική*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1984, σ. ιζ-λβ'. [Σ.τ.Ε.: Βλ. επίσης Αγγλική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά*. Ευρετήρια Α': Αθηνά, Καλλιόπη, *Μέλισσα*, *Το Μουσείον*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 11, Αθήνα 1971.]

68. Στο *Proceedings of the IVth Congress of the International Comparative Literature Association*, Mouton & Co, The Hague-Paris, 1966, σ. 601-608.

69. *Revue des Études Sud-Est Européennes* (εφεξής RESEE), τ. 13 (1975), τχ. 4, σ. 549-558. [Σ.τ.Ε.: Η μελέτη αναδημοσιεύθηκε στον τόμο Ariadna Camariano-Cioran, *Relații româno-elene. Studii istorice și filologice (Secolele XIV-XIX)*, Βουκουρέστι 2008, σ. 635-644.]

70. Σ.τ.Ε.: Η εισήγηση της Δ. Μαυρίδου δεν συμπεριλήφθηκε στον τόμο *Πρακτικά, Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο, «Η τελευταία φάση*», ό.π.

71. Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη (επιμ.), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά*. Ευρετήρια Γ': «Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη», 1811, «Ελληνικός Τηλέγραφος», 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος», 1817-1821, πρόλογος Λ. Δρούλια, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 27, Αθήνα 1983.

72. Στο *Communications grecques présentées au Ve Congrès International des Études du Sud-Est Européen* (Belgrade, 11-17 sept. 1984), Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Αθήνα 1985, σ. 259-270.

«La notion d'Orient dans la presse littéraire au temps des lumières en Grèce».⁷³

Απαρίθμησα τις σημαντικότερες εργασίες σχετικά με τον ελληνικό Τύπο του 18ου και του 19ου αιώνα, στις οποίες οι συγγραφείς επικεντρώθηκαν στη μελέτη και στην ανάλυση των πολλαπλών θεμάτων που παρουσιάστηκαν στις σελίδες του. Διαπιστώνεται δε ότι οι ερευνητές ενδιαφέρθηκαν κατεξοχήν για τα πολιτισμικά και τα πολιτικά θέματα.

Οι ρουμανικές χώρες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο —αρχίζοντας από τον 16ο αιώνα— στην ιστορία της ελληνικής Διασποράς. Σε πολλές περιπτώσεις είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε την ιδιομορφία της για τον ρουμανικό χώρο, που οφείλεται στις ιστορικές συνθήκες, καθοριστικές για τη συγκρότηση ελληνικών κοινοτήτων στη Μολδαβία και στη Βλαχία μόλις στα μέσα του 19ου αιώνα.⁷⁴

Πλευρές, ιδίως πολιτισμικές, της ελληνικής Διασποράς στη Ρουμανία κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα εξετάστηκαν από την Cornelia Papacostea-Danielopolu,⁷⁵ συγγραφέα της πρώτης μελέτης που βασίσθηκε σε πληροφοριακό υλικό από τον ελληνικό Τύπο της εποχής με τίτλο «La guerre d'indépendance de la Roumanie (1877-1878) vue par la presse grecque de Bucarest».⁷⁶ Μια άλλη μελέτη στην οποία προσεγγίζεται ο ελληνικός Τύπος ως τεκμηριωτική πηγή παρουσιάστηκε από τη γράφουσα στο Διεθνές Συμπόσιο του Βόλου το 1981.⁷⁷

Βεβαίως και σε άλλες εργασίες που αφορούν τις ρουμανοελληνικές σχέσεις⁷⁸ γίνονται αναφορές στον ελληνικό Τύπο που εκδιδόταν στη Ρουμανία

73. Στο *Orient et Lumières. Colloque de Lattaquié 29 septembre-2 octobre 1986, textes recueillis par Abderrahman Moalla*, Université de Grenoble III, Grenoble 1987, σ. 63-67.

74. Olga Cicanci, «Relațiile Țărilor Române cu popoarele sud-dunărene (secolele XVI-XIX)», υπό έκδοση της ίδιας, «La spécificité de la diaspora grecque dans l'espace roumain à l'époque moderne», στο John M. Fossey (επιμ.), *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora*, τ. 2: «From 1453 to Modern Times», Gieben, Άμστερνταμ 1991, σ. 105-114.

75. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Intellectualii români din Principate și cultura greacă 1821-1859*, Βουκουρέστι, Editura Eminescu, 1979, και αργότερα «Formația intelectualilor greci din țările române (1750-1830)», στο *Intellectualii din Balcani în România (sec XVII-XIX)*, Βουκουρέστι, 1984, σ. 68-113· της ίδιας, «La vie culturelle de la communauté grecque de Bucarest dans la seconde moitié du XIXe siècle», *RESEE*, τ. 7 (1969), τχ. 2, σ. 311-333 (μέρος I), και «La vie culturelle des communautés grecques de Roumanie dans la seconde moitié du XIXe siècle», *RESEE*, τ. 7 (1969), τχ. 3 σ. 475-493 (μέρος II). [Σ.τ.Ε.: Βλ. επίσης Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία*, ό.π.]

76. *RESEE*, τ. 16 (1978), τχ. 2, σ. 289-298.

77. Olga Cicanci, «La presse grecque de Roumanie», ό.π., σ. 141-152. [Σ.τ.Ε.: Βλ. επίσης Ștefan Petrescu, «Ελληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία τον δέκατο ένατο αιώνα», ανακοίνωση στο 4ο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Petrescu_Stefan.pdf.]

78. Πβ. C.N. Velichi, «Les relations roumano-grecques pendant la période 1879-1911», *RESEE*, τ. 7 (1969), τχ. 3, σ. 509-542.

τον 19ο αιώνα· ωστόσο δεν έχει ερευνηθεί ακόμη συστηματικά. Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιασθούν κατά χρονολογική σειρά εμφάνισής τους όλες οι ελληνικές εφημερίδες που εκδόθηκαν στη Ρουμανία, με την πεποίθηση ότι η εργασία αυτή θα μπορούσε να αποδειχθεί χρήσιμη στους ερευνητές που θα θελήσουν να τη χρησιμοποιήσουν ως πηγή πληροφοριών για διάφορες πτυχές της πολιτικής, πολιτισμικής και κοινωνικής ζωής στον 19ο αιώνα στη Ρουμανία.

Είναι γνωστό ότι σε πολλές ρουμανικές πόλεις, όπως στο Βουκουρέστι, στη Βραϊλά, στο Γαλάτσι, στην Κωνσταντζα, στην Τούλτσεα, στο Τζιούρτζιου και αλλού, υπήρξαν ισχυρές ελληνικές κοινότητες, οι οποίες αναγνωρίστηκαν επίσημα από τον πρίγκιπα Αλέξανδρο Κούζα το 1860. Η πλήρης ιστορία των κοινοτήτων αυτών δεν έχει γραφεί ακόμη⁷⁹ προς αυτή την κατεύθυνση έχουν ήδη γίνει προσπάθειες και μέσα από τις στήλες των εφημερίδων οι οποίες πρόκειται να εξετασθούν στην παρούσα μελέτη. Πάντως από τις πληροφορίες που διαθέτουμε μέχρι σήμερα μπορούμε απλώς να ισχυρισθούμε ότι η πλειονότητα των Ελλήνων που αποτελούσαν αυτές τις κοινότητες προέρχονταν από την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τα Ιόνια Νησιά (κυρίως Κεφαλονιά και Ιθάκη) και τις Κυκλάδες.⁸⁰ Ο τόπος προέλευσης των Ελλήνων παροίκων θα επηρεάσει τον τρόπο αντιδράσής τους στα πολιτικά γεγονότα που πρόκειται να εξετασθούν εδώ. Ενδεικτικά επισημαίνεται ότι –όχι τυχαία– μια από τις εφημερίδες που εκδόθηκαν στη Ρουμανία τιτλοφορήθηκε *Ήπειρος*.

Η πρώτη ελληνική εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι είχε τίτλο *Ο Ζέφυρος του Ίστρου* (1841-1842) και υπότιτλο «Εφημερίς πολιτική, εμπορική και φιλολογική» με συντάκτη τον Δημήτριο Αργυριάδη. Στο πρώτο φύλλο της 30ής Αυγούστου 1841 ο συντάκτης υπογράφει κύριο άρθρο στο οποίο εκφράζει το θαυμασμό του για τον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Γκίκα. Η σύνταξη της εφημερίδας στεγαζόταν στο πανδοχείο Șerban Vodă, όπου και το ελληνογαλλικό σχολείο του Γεωργίου Βυζάντιου. Αξίζει να επισημανθεί ότι μεταξύ των συνδρομητών της ήταν και ο Σεΐτ-Πασάς του Rusciuc. Το περιεχόμενο της εφημερίδας παρουσιάζει ο Nestor Camariano σε σχετικό άρθρο του.⁸¹

79. Σειρά πολιτισμικών θεμάτων εξετάστηκαν και από τους Ariadna Camariano-Cioran και Nestor Camariano. [Σ.τ.Ε.: Βλ. επίσης Ionel Căndea, *Comunitatea greacă de la Brăila din cele mai vechi timpuri până în secolul al XIX-lea*, Βραϊλά 2004· Cristian Filip, *Comunitatea greacă de la Brăila 1864-1900*, Βραϊλά 2004· Paula Scalcău, *Grecii din România*, Βουκουρέστι 2005· της ίδιας, *Hellenism in Romania*, Βουκουρέστι 2006· Mihai Țipău, «Les Grecs en Roumanie à la fin du XVIIIe et au XIXe siècle», *Études Balkaniques*, 2006, 1, pp. 45-52.]

80. Βλ. σχετικά Cornelia Papacostea-Danielopolu, «La vie culturelle de la communauté grecque de Bucarest», ό.π., σ. 319. Επίσης βλ. C.N. Velichi, «Les relations roumano-grecques», ό.π., σ. 509-542.

81. Nestor Camariano, «Le premier journal grec de Bucarest», *Balkanica*, τ. 8 (1940), σ. 226-227. Ο N. Camariano εικάζει ότι η κυκλοφορία της εφημερίδας σταμάτησε την 1η Μαρτίου 1842.

Οι πολιτικές ειδήσεις αφορούν κυρίως την Ελλάδα και την Ανατολή αλλά και την Αγγλία, την Αυστρία, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Ισπανία και αλλού. Οι ειδήσεις αντλούνται από τον γερμανικό, τον γαλλικό, τον ιταλικό, κυρίως όμως από τον ελληνικό Τύπο. Διατρέχοντας την εφημερίδα διαπιστώνει κανείς ότι οι πολιτικές ειδήσεις ενίοτε συνοδεύονται από σχόλια, ιδιαίτερα όταν αναφέρονται σε ελληνικά ζητήματα, όπως η εξέγερση της Κρήτης. Δημοσιεύεται επιστολή του ευρισκόμενου στην Αίγινα Κρητικού Α. Χαιρέτη, ο οποίος υποστήριζε το αίτημα των Κρητών κατηγορώντας την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, και κυρίως της Αγγλίας, για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί.⁸² Ενώ γενικότερα οι συντάκτες του *Ζέφυρου* ενημερωμένοι από τον ευρωπαϊκό Τύπο, όπως προαναφέρθηκε, μεταδίδουν ειδήσεις από διάφορες χώρες, διαπιστώνεται –όπως άλλωστε ήταν φυσικό– ότι δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη στήλη «Ανατολικά» χωρίς ωστόσο να γίνεται οποιαδήποτε ειδική νύξη στο Ανατολικό Ζήτημα. Δημοσιεύονται επίσης πληροφορίες για τοποθετήσεις Ελλήνων προξένων στις ρουμανικές χώρες.

Στις 25 Οκτωβρίου 1848 κυκλοφορεί στο Βουκουρέστι η εφημερίδα *Μηνυτής της Βλαχίας* με συντάκτη τον Μιχαήλ Χρηστίδη, ο οποίος από το πρώτο κιόλας φύλλο σπεύδει να διευκρινίσει ότι «αυτή η εφημερίς θα παρουσιάζει ειδήσεις από εφημερίδας γαλλικές, γερμανικές και ελληνικές». Στη συνέχεια όμως δημοσιεύονται ειδήσεις και από σερβικές, ιταλικές, αγγλικές, αυστριακές και άλλες εφημερίδες, οι οποίες αναφέρονται σε πολιτικά γεγονότα της Ευρώπης και παρέχονται συνοπτικές πληροφορίες για τις μάχες στην Τρανσυλβανία και στην Ουγγαρία τον Δεκέμβριο του 1848.⁸³ Η εφημερίδα διανεμόταν στις πόλεις Κραϊόβα, Βραϊλα, Φωξάνι, Καλαράσι και αλλού και κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα σε σχήμα μισού τυπογραφικού φύλλου ενώ από το 1849 φθάνει το ολόκληρο φύλλο, δηλαδή οκτώ σελίδες.

Στις 13 Αυγούστου 1848 κυκλοφορεί στο Βουκουρέστι η εφημερίδα *Φώσφορος του Λαού* με υπότιτλο «Εφημερίς πολιτική και φιλολογική. Ελευθερία, Ισότης, Αδελφότητα» με συντάκτη και πάλι τον Μιχαήλ Χρηστίδη. Κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα και μπορούσε κανείς να την αγοράσει (ή να την προμηθευθεί με συνδρομή) από τα βιβλιοπωλεία του C.A. Rosetti ή του C.A. Danielopolu. Στον σύντομο βίο του ο *Φώσφορος του Λαού* ασχολήθηκε με εσωτερικά θέματα και ειδικότερα με τα όσα συνέβαιναν στην Υψηλή Πύλη και στη Ρωσία. Μολονότι ο υπότιτλος περιλαμβάνει το σύνθημα το οποίο ενέπνευσε τις επαναστατικές κινήσεις του 1848, η εφημερίδα δεν καταγράφει μόνο επαναστατικά γεγονότα.

82. Ο *Ζέφυρος του Ιστρου*, 21 Σεπτεμβρίου 1841, αρ. 7.

83. *Μηνυτής της Βλαχίας*, 10 Δεκεμβρίου, 1848, αρ. 8.

Το 1849 αρχίζει στο Βουκουρέστι η έκδοση της εφημερίδας *Ο Ελληνικός Μηνύτωρ της Βλαχίας*, στην οποία συντάκτης ήταν ξανά ο Μιχαήλ Χρηστίδης. Στο πρώτο φύλλο η σύνταξη ανακοινώνει ότι η εφημερίδα θα έχει ποικίλο περιεχόμενο το οποίο θα συλλέγεται από τον ξένο Τύπο ενώ οι ειδήσεις που θα αναφέρονται στη Βλαχία θα λαμβάνονται από τον Ζαχαρία Καρκαλέκη. Ο τελευταίος είχε αναγγείλει στον ρουμανικό Τύπο ότι θα εξέδιδε μια πολιτική και εμπορική ελληνική εφημερίδα. Πιθανολογείται ότι πρόκειται γι' αυτή διότι, από όσο γνωρίζουμε, δεν έχει εκδοθεί άλλη ελληνική εφημερίδα υπό τη διεύθυνση του Ζ. Καρκαλέκη. Οι συνδρομές δίνονταν στη σύνταξη του ρουμανικού περιοδικού *Albinei Românești*.

Η πρώτη που εκδίδεται σύμφωνα με τους κανόνες της σύγχρονης δημοσιογραφίας είναι πιθανόν η εφημερίδα *Ο Θεατής/Spectatorul* με υπότιτλο «Εφημερίς Ρωμουννο-Ελληνική/Ziaru Romano-Ellenu». Το πρώτο φύλλο αυτής της μοναδικής δίγλωσσης, στα ελληνικά και στα ρουμανικά (σε κυριλλική γραφή), εφημερίδας κυκλοφορεί στο Βουκουρέστι στις 16 Φεβρουαρίου 1860 με ιδρυτή και διευθυντή τον Αντώνιο Ταμπακόπουλο. Το τελευταίο φύλλο της κυκλοφόρησε στις 11 Αυγούστου 1862. Από τις αρχές της κυκλοφορίας του ο *Θεατής* συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης ενός Τύπου που θα ενώνει και δεν θα διχάζει τους ανατολικούς λαούς δικαιολογώντας έτσι την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας ελληνορουμανικής εφημερίδας. Η διατύπωση της αρχής «Ενότης και Συνεργασία» των βαλκανικών λαών επαναλαμβάνεται με εμμονή στις στήλες της εφημερίδας ιδίως στα κύρια άρθρα που συντάσσονται συνήθως από τον Σταύρο Αντωνιάδη, υπεύθυνο συντάκτη της εφημερίδας. Στο κύριο άρθρο της 16ης Φεβρουαρίου 1860 προβάλλονται ανάγλυφα οι προθέσεις όλων των «κατοίκων της νέας ταύτης πατρίδος» και ο συντάκτης προτείνει να θέσει «τον ασθενή μας κάλαμον υπέρ του κοινού συμφέροντος, προς ο τείνουσι εργαζόμενοι πάντες οι καλοί πατριώται και οι γνησίως επιθυμούντες την πρόοδο του ρουμανικού έθνους εν ω έγκειται και η ημετέρα τύχη». Παράλληλα παρέχονται διευκρινίσεις για το περιεχόμενο: ειδήσεις εσωτερικές (οικονομικές και πολιτικές ενέργειες για την πρόοδο του ρουμανικού έθνους) και εξωτερικές σε σχέση ειδικότερα με την κατάσταση στις Ρουμανικές Ηγεμονίες, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής. Στην εφημερίδα *Ο Θεατής* θα επανέλθουμε λεπτομερέστερα στα επόμενα κεφάλαια.

Στο παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο προτιθέμεθα να παρουσιάσουμε, σε χρονολογική σειρά κυκλοφορίας τους, όλες τις ελληνόγλωσσες εφημερίδες και περιοδικά που τυπώθηκαν στο ρουμανικό έδαφος κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Και τούτο ανεξάρτητα από τη σημασία τους δεδομένου ότι έντυπα εκδόθηκαν, εκτός από το Βουκουρέστι, και σε άλλες πόλεις όπου υπήρχαν ισχυρές ελληνικές κοινότητες, τα οποία κυκλοφόρησαν για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Καθώς όμως το περιεχόμενό τους δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον για τα θέματα που τίθενται προς συζήτηση στην παρούσα μελέτη θα γίνει σύντομη παρουσίασή τους έστω και αν είναι ελάχιστα γνωστά.

Ανάμεσα σε αυτά είναι το έντυπο *Λογοδοσία*, το οποίο στον υπότιτλό του διευκρινίζει ότι είναι ιδιοκτησία του «Φιλανθρωπικού Συλλόγου της εν Βραΐλα Ελληνικής Υπαλληλίας “Ο Ερμής”»⁸⁴. Στην πραγματικότητα αποτελεί λογοδοσία του προηγούμενου έτους των δραστηριοτήτων του «Συλλόγου», όπως παρουσιάσθηκε στις 30 Ιανουαρίου 1872 από το γραμματέα του Α.Ν. Σταύρακα. Από την έκθεση αυτή αντλούνται λεπτομέρειες για την οργάνωση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας από τον καθηγητή Ν. Καββαδία, για τη δραστηριότητα του «Μουσικού Συλλόγου» και για τις σχετικές δαπάνες. Είναι δεκασέλιδο έντυπο μικρού σχήματος το οποίο απευθύνεται στους γονείς και συνηγορεί υπέρ της εκπαίδευσης.

Επίσης για ένα έτος κυκλοφορεί στο Βουκουρέστι, το 1885, το *Ημερολόγιον της Ελλάδος 1885*, με συντάκτη τον γνωστό διανοούμενο Θωμά Α. Πασχίδη. Από τον πίνακα περιεχομένων των ενενήντα σελίδων επισημαίνουμε τους τίτλους: λογοτεχνία, θρησκεία, πληροφορίες για την ελληνική ναυτιλία, «Δακωρωμαϊκά έθιμα» (σ. 67-72). Το έντυπο δεν παρέχει καμία πληροφορία ή σχόλιο με πολιτικό χαρακτήρα.

Στο Βουκουρέστι κυκλοφορεί το 1887 και το *Ημερολόγιον των Ελλήνων*, το οποίο στις εκατόν πενήντα τέσσερις σελίδες του ασχολείται με θέματα πολιτικής ιστορίας, φιλοσοφίας, λογοτεχνίας, θρησκείας, ταξιδιωτικές αναφορές και άλλα. Ανάμεσα στα άρθρα που ασχολούνται με ιστορικά θέματα μνημονεύουμε όσα αφορούν το Βυζάντιο (σ. 76-84), αναφορές με σύντομο ιστορικό των αντιρωμανικών αγώνων καθώς και των αγώνων των διαφόρων μοναστηριών της Θεσσαλίας. Με τον τίτλο «Ρουμανικά» δίνεται σύντομη περιγραφή της ιστορίας της Ρουμανίας αρχίζοντας από τους Δάκες. Σε έκταση έντεκα σελίδων (σ. 121-131) γίνεται αναφορά στην παρουσία των Ελλήνων στο ρουμανικό έδαφος ενώ οι τελευταίες σελίδες (137-154) είναι αφιερωμένες σε ιστορικές σημειώσεις.

Τον ίδιο χρόνο, το 1887, τυπώνονται στο Γαλάτσι το περιοδικό *Ίστρος* και στο Βουκουρέστι το *Ημερολόγιον του έτους 1887* καθώς και επετηρίδες των ελληνικών κοινοτήτων στις αντίστοιχες πόλεις με αναφορές σε τοπικά, οικονομικά και πολιτικά θέματα. Αναφέρουμε για παράδειγμα ότι στο πρώτο τεύχος του περιοδικού διευκρινίζεται ότι είναι εκπρόσωπος «των Παριστρίων Ελληνικών Αποικιών» και ότι συντάσσεται από τον γνωστό λόγιο

84. Πρόκειται για φυλλάδιο και όχι για περιοδικό. Δημοσιεύθηκε επί σειρά ετών και συμπεριλαμβάνεται στις βιβλιογραφίες της περιόδου.

Νικόλαο Γ. Δόσιο. Εκτός από πληροφορίες για τα σχολεία και τις εκκλησίες των κοινοτήτων στο Γαλάτσι, στη Βραΐλα και αλλού και τις παρουσιάσεις λογοτεχνικών κειμένων, στο περιοδικό *Ίστρος* δημοσιεύονται και πολιτικές ειδήσεις σχετικές με τα ελληνικά εδάφη.

Το σημαντικότερο ελληνόγλωσσο έντυπο που κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι το 1865,⁸⁵ τόσο ως προς τη διάρκεια της κυκλοφορίας του (έως το 1941) όσο και ως προς το περιεχόμενό του, ήταν η εφημερίδα *Η Τρις* με αρχικό υπότιτλο «Ελληνική εφημερίς εν Ρωμανία εκδιδομένη άπαξ της εβδομάδος». Ο συντάκτης της, Ζαχαρίας Π. Σαρδέλλης, διευκρίνιζε ότι θα περιελάμβανε πολιτικές ειδήσεις από την Ελλάδα και τη Ρουμανία, δελτία ειδήσεων, μουσικά χρονικά, αγγελίες και άλλα. Η στήλη «România» ήταν γραμμένη στα ρουμανικά. Η *Τρις* θα μνημονεύεται συχνά στην παρούσα μελέτη λόγω του πλούσιου περιεχομένου της. Διευθυντής της ήταν ο Β. Χριστοδουλίδης ενώ ανάμεσα στους συνεργάτες της συγκαταλεγόταν ο γνωστός λόγιος και δημοσιογράφος Θωμάς Πασχίδης. Ήταν τετρασέλιδη και από την 26η Μαρτίου 1886 κυκλοφορούσε τρεις φορές την εβδομάδα με το ένθετο *Ήπειρος*, διευθυντής του οποίου ήταν ο Αλκιβιάδης Σαρδέλλης. Από το πρώτο κιόλας φύλλο ανακοινώθηκε ότι θα δίδονταν πληροφορίες για θέματα όπως τα ελληνικά εδάφη (ειδικότερα της Θράκης και της Μακεδονίας), η εσωτερική πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, η ελληνική εμπορική ναυτιλία. Το ένθετο περιελάμβανε άφθονα λογοτεχνικά κείμενα, ιδιαίτερα ποίηση, συμπληρώνοντας έτσι το θεματικό αυτό κενό στην ύλη της *Τριδος*.

Μεταξύ των ετών 1873 και 1893 κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι, στη Βραΐλα και στο Γαλάτσι η εφημερίδα *Σύλλογοι*, την οποία απασχολούσαν οικονομικά, επιστημονικά, πολιτιστικά και ενίοτε πολιτικά θέματα. Μεγάλος χώρος αφιερωνόταν στον ελληνικό πολιτισμό. Σε κάθε φύλλο δημοσιεύονταν ένα διήγημα, σημειώματα που υπογράφονταν από τον Ν.Γ. Δόσιο, ευρωπαϊκές πολιτιστικές ειδήσεις και άλλα. Στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Πατρίς*, η οποία πρωτοκυκλοφορεί στις 1/13 Δεκεμβρίου 1889 στο Βουκουρέστι, διευκρινίζεται ότι η επιλογή του τίτλου εκφράζει τον πόθο των Ελλήνων για ελευθερία από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή εκείνη, διά μέσου του «βυζαντινού μεσαίωνα». Στις σελίδες της υπάρχουν αναφορές στην οικονομική και πολιτική ζωή της Ελλάδας ενώ αναπτύσσονται προβληματισμοί και σκέψεις για τη γλώσσα και για σχολικά και εκκλησιαστικά θέματα. Η εφημερίδα θα κυκλοφορήσει έως το 1905.⁸⁶

85. Στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας φυλάσσονται τα φύλλα της εφημερίδας *Η Τρις* των ετών 1868-1900, 1911-1916, 1920-1921 και 1938-1941. [Σ.τ.Ε.: Στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων βρίσκονται, με ενδιάμεσα κενά, τα φύλλα 54 έως 302 (5 Μαρτίου 1868-28 Ιουλίου 1875.)]

86. Σ.τ.Ε.: Θα συνεχίσει την έκδοσή της στην Αθήνα και θα διακόψει οριστικά την κυκλοφορία της επί δικτατορίας Μεταξά. Θεωρείτο το ημιεπίσημο όργανο του Κόμματος των

Μεταξύ των ετών 1888 και 1889 τυπώνονται στη Βραΐλα πενήντα πέντε φύλλα της εφημερίδας Έλλην, «Εφημερίς εμπορική, φιλολογική και των ειδήσεων». Στο πρώτο φύλλο της, την 1η Ιουλίου 1888, ο διευθυντής της Ν.Α. Κουτσαλέξης δηλώνει ότι δύο φορές την εβδομάδα θα δημοσιεύονται ειδήσεις σχετικές με την οικονομική και πολιτική ζωή της Ελλάδας καθώς και ειδήσεις για τις ελληνικές μειονότητες στη Ρουμανία. Κατά τη διάρκεια του 1897 εκδίδονται στο Βουκουρέστι τριάντα οκτώ φύλλα της ημερήσιας εφημερίδας *Το Βήμα* με ιδιοκτήτη τον Δ. Σφαέλο. Στο φύλλο της 25ης Ιουνίου 1897 ανακοινώνεται ότι η εφημερίδα θα ασχοληθεί με ζητήματα της ελληνικής εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Μια άλλη ελληνόγλωσσα ημερήσια εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι ήταν η *Κλειώ*, «Εφημερίς ημερησία, πολιτική και εμπορική». Στο εσωτερικό της δημοσιεύονται ανταποκρίσεις από την Αθήνα, το Παρίσι, την Κωνσταντινούπολη και αλλού, με ειδικότερες αναφορές σε ελληνικά θέματα. Στο τέλος του 19ου αιώνα κυκλοφορούν στο Βουκουρέστι και στη Βραΐλα τα εβδομαδιαία σατιρικά έντυπα *Ο Φουκαράς* και *Η Μαϊμού*. Το περιοδικό *Ο Φουκαράς*, γραμμένο ολόκληρο σε πολιτικοσατιρικούς στίχους, σατιρίζει την πολιτική ζωή της Ελλάδας και της Ευρώπης (π.χ. την Τριπλή Συμμαχία) αλλά ουδέποτε αναφέρεται στη Ρουμανία. Ο διακηρυγμένος σκοπός του περιοδικού *Η Μαϊμού*, που κυκλοφορεί έως τον Ιούλιο 1895, οπότε αντικαθίσταται από την εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, είναι «να ευδιαθετήση» τους αναγνώστες τόσο στα σαλόνια των πλουσίων όσο και στην καλύβα του φτωχού. Δημοσιεύονται σκίτσα, σατιρικά ποιήματα και γελοιογραφίες με περιεχόμενο το οποίο ελάχιστα σχετίζεται με θέματα που θα μας απασχολήσουν στην παρούσα εργασία· γι' αυτό άλλωστε δεν παρέχονται άλλα στοιχεία.

Από τα τριάντα ένα ελληνόγλωσσα έντυπα –εφημερίδες και περιοδικά– που κυκλοφόρησαν στη Ρουμανία κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (όπως απαριθμούνται στο Παράρτημα 1) μερικά εκδόθηκαν στην περιφέρεια, όπως στη Βραΐλα ο *Κυκεών* το 1874, ο *Ερμής* το 1880, ο *Αποικος* το 1887, *Το Μέλλον* το 1898, στο Τζιουρτζιου ο *Κόσμος* το 1879, στο Γαλάτσι ο *Ποντικός* το 1893 και στο Σουλινά ο *Δούναβης* το 1896. Τις τελευταίες αυτές εφημερίδες δεν είχαμε τη δυνατότητα να τις συμβουλευθούμε· δεδομένου ότι κυκλοφόρησαν ένα μόνο χρόνο και ασχολούνταν περισσότερο με τοπικά θέματα, όπως προκύπτει από τα στοιχεία που διαθέτουμε, η απουσία τους δεν θα επηρεάσει τη συναγωγή των συμπερασμάτων αυτής της έρευνας.

Φιλελευθέρων έως την έκδοση της εφημερίδας *Κήρυξ*, το 1916 (βλ. G. Koutsopanagou, «Spyros Simos' newspaper *Patris*. Bucharest – Athens: an intellectual bridge of communication», στο Paschalis M. Kitromilides – Anna Tabaki (επιμ.), *Greek-Romanian Relations. Interculturalism and National Identity*, INR/NHRF, Αθήνα 2004, σ. 275-292.

Στο τέλος αυτής της απαρίθμησης θα σταθούμε στην εβδομαδιαία πολιτική εφημερίδα *Δεκέβαλος*, η οποία κυκλοφορούσε από τις 29 Μαΐου 1874 και κάθε Κυριακή με συντάκτη τον Θωμά Πασχίδη. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διευκρινίσεις αριστερά και δεξιά του τίτλου: «Αδελφισμός των λαών της Ανατολής» και «Μέθεξις του ωραίου φύλου εις τα της Πολιτείας». Λεπτομέρειες για το περιεχόμενο του εβδομαδιαίου αυτού εντύπου αντλούμε από την αφιερωμένη στον Θ. Πασχίδη μονογραφία του Ι.Μ. Χατζηφώτη,⁸⁷ από την οποία πληροφορούμαστε την ύπαρξή του, αν και το έντυπο αυτό δεν έχει εντοπιστεί στις βιβλιοθήκες της Ρουμανίας (ίσως βρίσκεται στο αρχείο των εγγονών του Πασχίδη, στα Ιωάννινα). Στο *Δεκέβαλο* δημοσιεύονταν επιστολές, άρθρα και άλλα για διάφορα θέματα, όπως το δικαίωμα ψήφου, καθώς και ορισμένες διαλέξεις που έδωσε ο Πασχίδης στο Ateneul Român.

87. Ι.Μ. Χατζηφώτης, Θ.Α. Πασχίδης (1836-1890). Ο λόγιος, ο εκπαιδευτικός, ο αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, ο Έλληνας, ο μάρτυρας. Η ζωή και το έργο του, εκδόσεις των «Κριτικών Φύλλων», Αθήνα 1974, σ. 12-14, 30, 40-43, 52 κ.ε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ο πολιτικός προσανατολισμός και τα σημαντικότερα θέματα που απασχόλησαν τις ελληνόγλωσσες εφημερίδες

Οι διανοούμενοι, οι βογιάροι και οι έμποροι της Μολδοβλαχίας διάβαζαν εφημερίδες στην ελληνική ή σε άλλες γλώσσες ήδη από τον 18ο αιώνα. Οι Φαναριώτες ηγεμόνες, γνώστες των ανατολικών και των ευρωπαϊκών γλωσσών, είχαν την υποχρέωση να πληροφορούν την Πύλη για τα διπλωματικά διαβήματα της Ευρώπης και κατά συνέπεια έπρεπε να γνωρίζουν το περιεχόμενό τους έχοντας προφανώς ως πηγή πληροφόρησης και την ανάγνωση εφημερίδων. Γι' αυτόν το λόγο οι ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας είχαν «γραφεία Τύπου» και τόσο αυτοί όσο και ορισμένοι βογιάροι και έμποροι ήταν συνδρομητές ευρωπαϊκών εφημερίδων.⁸⁸

Δεδομένου ότι τα παραπάνω πρόσωπα είχαν στενές σχέσεις με τους Έλληνες διανοούμενους και εμπόρους της Βιέννης, οι οποίοι ήταν συγχρόνως και εκδότες ελληνόγλωσσων εφημερίδων, ήταν φυσικό οι εφημερίδες αυτές να έχουν πολλούς συνδρομητές στη Μολδοβλαχία.⁸⁹ Τις ελληνικές εφημερίδες που εκδίδονταν στη Βιέννη, όπως αναφέρει ο Δημοσθένης Ρούσσο, όχι μόνο τις ζητούσαν και τις διάβαζαν αλλά τις χρησιμοποιούσαν και ως ιστορική πηγή, όπως συμπεραίνεται από τις συχνές παραπομπές που κάνουν σε ελληνικές εφημερίδες της εποχής ο εκκλησίαρχος Διονύσιος και ο αρχιμανδρίτης Naum Râmnicéanu όταν γράφουν τα χρονικά τους, ο πρώτος στη ρουμανική και ο δεύτερος στην ελληνική γλώσσα.⁹⁰

88. Για παράδειγμα από επιστολή που στάλθηκε το 1708 στον Ρώσο καγκελάριο Theodor Golonkin προκύπτει ότι ο στόλνικος [αυλικός αξιωματούχος] Constantin Cantacuzino διάβαζε τον γαλλικό και τον ιταλικό Τύπο, βλ. Olga Cicanci, «Acțiuni politice româno-grecești –sf. sec. XVII– începutul sec. XVIII», στο *Cercetări de istorie și civilizație sud-est europene*, Βουκουρέστι, 1968, σ. 87 κ.ε.

89. Ήταν συνδρομητές στις γαλλόγλωσσες εφημερίδες *Journal de Frankfort*, *Spectateur du Nord*, *Mercure de France* και *Le Moniteur Universel*, στις γερμανόγλωσσες *Die Fliengende Pos* και *Ofener Zeitung*, στην ιταλόγλωσση *Notizie del Mondo* και αλλού (βλ. Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, ό.π., σ. 355).

90. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, ό.π., σ. 355.

Κατόπιν τούτου διαπιστώνεται –από τους τίτλους και μόνο των τεσσάρων εφημερίδων που εκδόθηκαν στο Βουκουρέστι μεταξύ του 1841 και του 1849 (Ο *Ζέφυρος του Ίστρου*, *Φώσφορος του Λαού*, *Μηνυτής της Βλαχίας*, *Ο Ελληνικός Μηνύτωρ της Βλαχίας*)– ότι ασχολούνταν και με ρουμανικά πολιτικά και πολιτιστικά θέματα, τα οποία ωστόσο δεν θα μας απασχολήσουν εδώ.

Η εφημερίδα *Ο Θεατής*, ως δίγλωσση ρουμανοελληνική εφημερίδα, θέτει ως σκοπό της, ήδη από το πρώτο φύλλο, να ασχοληθεί με οικονομικά και πολιτικά θέματα συνεισφέροντας «εις την πρόοδον του Ρουμανικού έθνους, εις την αυτονομίαν αυτού και εις την επιθυμίαν του να το ιδή συγκαταριθμούμενον εν τοις μάλλον ευνομούμενοις και εξευγενισμένοις έθνεσιν».⁹¹ Απαντώντας σε άρθρο της ρουμανικής εφημερίδας *Dâmbovița* στο οποίο γίνεται λόγος για αντιπάθεια μεταξύ Ελλήνων και Ρουμάνων, ο *Θεατής* επισημαίνει ότι δεν υφίσταται ουσιώδης λόγος διατήρησης αυτής της αντιπάθειας. Είναι γνωστό, συνεχίζει το άρθρο, ότι το μίσος κατά των Φαναριωτών επεκτάθηκε εναντίον όλων των Ελλήνων, αλλά προκάλεσε και την οργή των Ελλήνων εναντίον των Ρουμάνων.⁹² Στη συνέχεια δημοσιεύονται αποσπάσματα από τις ρουμανικές εφημερίδες *Naționalul*, *Românul* και *Dâmbovița*, με εγκάρδιες ευχές για μακροχρόνια κυκλοφορία και με επισήμανση των κοινών συμφερόντων των δύο «φίλιων εθνών».

Από τα πρώτα φύλλα του⁹³ ο *Θεατής*, επισημαίνοντας τα κοινά συμφέροντα που τους συνδέουν με τους ανατολικούς λαούς –ιδίως με τους Ρουμάνους, που τους θεωρεί αδελφούς με τους οποίους ζουν στην ίδια πατρίδα–, παραμένει σταθερός υποστηρικτής της Ένωσης των Ηγεμονιών (η εφημερίδα κάνει λόγο ορισμένες φορές για «Μολδοβλαχικό Έθνος»)⁹⁴. Σε άρθρο με ημερομηνία 1 Ιανουαρίου 1862 η εφημερίδα αναφέρεται εκτενώς «στο πρόβλημα της ενώσεως των Ηγεμονιών». Μεταξύ άλλων γράφει, «... ότε μεν ηκούσαμεν εν Ελλάδι την θλιβεράν των δικαιωμάτων σας καταπάτησιν διά της ξενικής λόγχης το 1848, άπας ο ελληνικός Τύπος επενθηρόρησεν. Ότε δε πάλιν ηκούσαμεν την διπλήν εκλογήν του νυν εισέτι ηγεμονεύοντος Αλεξάνδρου Ιωάννου Κούζα επ' αμφοτέρων των Ηγεμονιών, εσκιρτήσαμεν από χαράς, και ευχήθημεν τότε από καρδίας ν' ακούσωμεν οσονούπω και την τελείαν αυτών ένωσιν, ήτις και πραγματοποιηθείσα κατ' αυτάς εχειροκροτήθη πάλιν παρά πάντων των Ελλήνων, και διεκωδωνίσθη υφ' όλου του τε εσωτερικού και εξωτερικού Τύπου της Ελλάδος ως προμηνυούσης τρόπον τινά την τελείαν ανεξαρτησίαν και την κηδείαν της εν Ευρώπη υπαρχούσης εισέτι δυστυχώς Οθωμανικής δυναστείας». Συγχρόνως υπόσχεται ότι «θέλομεν ποτέ σας δώσει χείρα βοηθείας να διεκδικήσητε την

91. Ο *Θεατής*, 14 Φεβρουαρίου 1860, αρ. 1. Βλ. και Παράρτημα 3, αρ. 12, 9 Μαΐου 1860.

92. Ο *Θεατής*, 29 Φεβρουαρίου 1860, αρ. 3.

93. Ο *Θεατής*, 7 Μαρτίου 1860, αρ. 4.

94. Ο *Θεατής*, 18 Απριλίου 1860, αρ. 9.

Τρανσυλβανίαν σας, την Μπουκοβίναν, το Βανάτο, την Βεσσαραβίαν, ημείς εσμέν οι φυσικοί σας σύμμαχοι, διότι είμεθα ομόθηρσκοί σας».⁹⁵

Ο αγώνας του ρουμανικού λαού για την ανεξαρτησία του είχε έντονη απήχηση στον ελληνόγλωσσο Τύπο του Βουκουρεστίου. Με άρθρα και σχόλια προβάλλεται η σημασία της εισόδου της Ρουμανίας στον πόλεμο του 1877. Η *Τρις* παρακολουθεί τα γεγονότα από την περίοδο που προηγήθηκε του πολέμου, την περίοδο δηλαδή της διπλωματικής φάσης. Η εφημερίδα δεν πληροφορεί μόνον αλλά και σχολιάζει τις αντιφατικές πληροφορίες, τις οποίες ενίοτε χαρακτηρίζει ψευδείς, όπως συνέβη στην περίπτωση των δηλώσεων του Ιγνάτιεφ⁹⁶ και του ⁹⁷Σώλσπερεν.⁹⁸ Τον Φεβρουάριο του 1877 οι εκδότες είναι επιφυλακτικοί απέναντι στις ειδήσεις που ανήγγελλαν τον κίνδυνο ενός επικείμενου ρωσο-τουρκικού πολέμου. Η εγγύτητα του πολέμου επισημαίνεται από τις 13 Απριλίου, αν και ο Mihail Kogălniceanu⁹⁹ δεν είχε ακόμη κάνει γνωστή την πρόθεση της Ρουμανίας να διατηρήσει την ουδετερότητά της.¹⁰⁰ Την ίδια ημέρα όμως συντάκτης της εφημερίδας διαπίστωσε με έκπληξη τη διάβαση του Προύθου από τα ρωσικά στρατεύματα πριν ακόμη κηρυχθεί ο πόλεμος και πριν από τη σύγκληση των νομοθετικών σωμάτων της Ρουμανίας για να λάβουν τη συγκεκριμένη απόφαση. Στις 20 Απριλίου δημοσιεύονται ο λόγος του βασιλιά Καρόλου Α΄ στη Γερουσία, το διάγγελμα του τσάρου Αλεξάνδρου Β΄ προς τους Ρουμάνους, η διαταγή του τελευταίου προς τον ρωσικό στρατό, η πρόσκληση στα όπλα –από τη βουλγαρική κεντρική επιτροπή του Βουκουρεστίου– προς τον βουλγαρικό λαό και το διάγγελμα του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ προς τους στρατιώτες του.

Η θέση της Ρουμανίας σε αυτό τον πόλεμο απασχολεί συνεχώς τον συντάκτη της εφημερίδας, ο οποίος αναδημοσιεύει από τη ρουμανική εφημερίδα *Monitor* τις τακτικές αποφάσεις της ρουμανικής κυβέρνησης. Ανακοινώνεται επίσης η σύγκληση των νομοθετικών σωμάτων, τα οποία, όπως υπογραμμίζεται, θα εξαγγείλουν την πλήρη ανεξαρτησία της χώρας.

Στις 6 Μαΐου¹⁰¹ στήλη της εφημερίδας με τίτλο «România» χαιρέτιζε με ενθουσιασμό την έναρξη των εχθροπραξιών, καθώς «μετά δύο αιώνων θανατηφόρον σιγήν, ο ρωμουνικός λαός χαρμωσύνως ήγειρε κεφαλήν και βαδίζει εις

95. Ο *Θεατής*, αρ. 63, σ. 246.

96. Κόμης, πρέσβης της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη.

97. Μαρκήσιος, Άγγλος υπουργός για θέματα που αφορούσαν την Ινδία στην αρμοδιότητα του οποίου υπάγονταν και οι ανατολικές υποθέσεις.

98. Η *Τρις*, 24 Δεκεμβρίου 1876, αρ. 329.

99. Ρουμάνος πολιτικός και ιστορικός.

100. Η *Τρις*, αρ. 341.

101. Η *Τρις*, αρ. 344.

το πεδίο της τιμής. [...] Χαίρομεν ότι το αρειμάνιον των προγόνων δεν εσβέσθη εις τους απογόνους. [...] ευχόμεθα δε ίνα η Θεία Πρόνοια στέψη δι' επιτυχίας τας νομίμους και δικαίας του τόπου αξιώσεις». Εκφράζεται η εμπιστοσύνη στη Ρουμανία, έναν πολύτιμο σύμμαχο, τη στιγμή μάλιστα που η Ευρώπη είναι αναποφάσιστη. Από τις 21 Μαΐου παρέχονται εκτενείς λεπτομέρειες για τους βομβαρδισμούς στο Καλαφάτι και στο Βιδίνι, τις μεγάλες απώλειες στο Τζιούρτζιου, τη διέλευση του Δούναβη από τα ρωσικά στρατεύματα και τις προετοιμασίες του ρουμανικού στρατού για να τα ακολουθήσουν. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η απήχηση που είχαν τα γεγονότα στον ευρωπαϊκό Τύπο, ο οποίος εξέφρασε ανησυχίες μετά την ήττα των Ρώσων στην Πλέβνα.¹⁰² Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και με πολλές λεπτομέρειες περιγράφεται στην εφημερίδα η προπαγανδευτική της ρουμανικής επίθεσης στην Πλέβνα. Ενθουσιώδες σχόλιο συνοδεύει την είδηση της αρπαγής της τουρκικής σημαίας από τον στρατηγό Καντιάνο Ποπέσκου σε μάχη όπου, όπως τονίζεται, τα ηρωικά τέκνα της Ρουμανίας θυσιάζονται για την πατρίδα. Όπως και σε άλλα φύλλα της εφημερίδας, δημοσιεύονται νέοι πίνακες συνεισφορών για την περίθαλψη των τραυματιών ενώ η σύνταξη ζητά από τους Έλληνες της Ρουμανίας να συνεισφέρουν «υπέρ των αδελφών», οι οποίοι μάχονται κατά του κοινού εχθρού, όπως και οι ίδιοι έπραξαν γι' αυτούς.¹⁰³ Η έκκληση βρίσκει απήχηση στις ελληνικές κοινότητες της Ρουμανίας και η *Τρις* δημοσιεύει πίνακες με προσφορές των Ελλήνων για τον ρουμανικό στρατό.

Όλα τα φύλλα της εφημερίδας τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1877 έχουν ως κεντρικό θέμα τις εχθροπραξίες στην Πλέβνα εξαίροντας τον ηρωισμό του ρουμανικού στρατού¹⁰⁴ στις ένδοξες εκείνες μάχες. Άρθρο που δημοσιεύεται στις 19 Σεπτεμβρίου δίνει μια πρώτη εκτίμηση για την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο και καταλήγει ότι το πέραςμα του χρόνου θα θεραπεύσει τις πληγές της χώρας από τις ανθρώπινες απώλειες και τη στασιμότητα που επιβλήθηκε στην οικονομική ζωή. Στις 2 Δεκεμβρίου εκτιμάται ότι το πλεόν σημαντικό γεγονός, το οποίο θα επηρέαζε καθοριστικά την εξέλιξη του πολέμου, ήταν η νίκη των ρουμανικών και ρωσικών στρατευμάτων στην Πλέβνα, νίκη που προκάλεσε απερίγραπτο ενθουσιασμό στους κατοίκους του Βουκουρεστίου και της οποίας ο απόηχος κατέκλυσε τις σελίδες του ευρωπαϊκού Τύπου.¹⁰⁵ Την 1η Ιανουαρίου 1878 η εφημερίδα συγχαίρει τη φίλη Ρουμανία για τις επιτυχίες της τονίζοντας ότι «τα τέκνα της δεν επρόδωσαν τας προσδοκίας μας», και της εύχεται με το νέο έτος να πραγματοποιήσει το έργο εκείνων που οικοδόμησαν

102. *Η Τρις*, 15 Αυγούστου 1877, αρ. 356.

103. *Η Τρις*, 31 Αυγούστου 1877, αρ. 358.

104. Πβ. *Η Τρις*, 8 Σεπτεμβρίου 1877, 8 Οκτωβρίου 1877 και 19 Οκτωβρίου 1877.

105. *Η Τρις*, αρ. 367.

τη Ρουμανία, τη Μεγάλη Δακία, από τον ποταμό Τίσα και μέχρι των εκβολών του Δούναβη. «Ταύτα πάντα ευχόμαστε τη φίλη μας Ρωμανία και από τούδε αποκαλούμεν αυτή Δακία».¹⁰⁶

Επισημαίνουμε ότι στη μέχρι τώρα επιλογή ειδήσεων από τον ελληνικό Τύπο του Βουκουρεστίου σχετικών με τον Πόλεμο Ανεξαρτησίας της Ρουμανίας υπάρχουν πολλά άρθρα –μερικά σε οξύ τόνο– που επιτίθενται κατά της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και μετέπειτα κατά του Συνεδρίου του Βερολίνου, διότι η ελληνική πλευρά δεν έμεινε ικανοποιημένη από τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Διατρέχοντας κανείς τα φύλλα της *Τριδος* για το χρονικό διάστημα 1876-1886 διαπιστώνει τη σφοδρή κριτική κατά των Μεγάλων Δυνάμεων, με εξαίρεση τη Γαλλία, για τη στάση τους απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Ο Θωμάς Πασχίδης, συγγραφέας γλωσσολογικών και ιστορικών μελετών που στην πραγματικότητα αποτελούσαν επιχειρήματα υπέρ των πολιτικών του αντιλήψεων, ήταν ο κύριος συντάκτης της *Τριδος* και συνεργάτης των ρουμανικών εφημερίδων *Reforma*, *Românul*, *Poporul* και *Decebal*. Ο ίδιος δημοσίευσε στη διάρκεια του πολέμου σειρά φυλλαδίων στα οποία εξέφραζε τη θερμή συμπαράσταση και κατανόησή του για τον αγώνα ανεξαρτησίας των Ρουμάνων. Έτσι, για παράδειγμα, στο έργο του *Το ζήτημα της ευρωπαϊκής Ανατολής και η επίλυσή του* (*Chestiunea Orientului European și soluționarea sa*) αναφέρει, «Η ανεξαρτησία της Ρουμανίας θα ολοκληρωθεί στην πράξη ευθύς ως το δένδρο αυτής της θεάς θα ποτισθεί με ρουμανικό αίμα και ο ρουμανικός στρατός θα αποδειχθεί άξιος της προγονικής δόξας των στρατευμάτων του Decebal¹⁰⁷ και του Mihai Viteazul¹⁰⁸» και συνεχίζει, «ο Έλληνας πολίτης, αμερόληπτος, λάτρης της παγκόσμιας ελευθερίας, επιθυμεί διαρκώς την πρόοδο, τον θρίαμβο και την ευτυχία του δακορουμανικού λαού, στον οποίο βρήκε καταφύγιο σε ατυχείς περιόδους».¹⁰⁹

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω προκύπτει η αντικειμενικότητα με την οποία ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας παρουσίαζε τις ειδήσεις. Ακόμη και όταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ελληνικές εφημερίδες βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με τις ρουμανικές για διαμφισβητούμενα ζητήματα της εποχής,

106. *Η Τρις*, 1 Ιανουαρίου 1878, αρ. 370.

107. Σ.τ.Ε.: Decebal(us). Γενναίος βασιλιάς της Δακίας (87-106), εθνικός ήρωας των Ρουμάνων.

108. Σ.τ.Ε.: Mihai Viteazul (Δραγοέστι, Βλαχία 1558-1601). Εθνικός ήρωας της Ρουμανίας, ο οποίος θεωρήθηκε μεταγενέστερα πρόδρομος της σύγχρονης Ρουμανίας καθώς κατάφερε να συνενώσει και να διοικήσει για ένα σύντομο χρονικό διάστημα (1599-1600) τις ηγεμονίες της Μολδαβίας, της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας, οι οποίες θα συνενωθούν οριστικά, τρεις αιώνες αργότερα, ως περιοχές του ρουμανικού κράτους.

109. Βουκουρέστι 1878, σ. 26-27.

η εκτίμηση για τον ηρωισμό των Ρουμάνων στρατιωτών και το ενδιαφέρον που επιδείκνυαν για την εξέλιξη των γεγονότων ενείχαν πάντοτε έναν τόνο ενθουσιασμού και θαυμασμού. Από τις ειδήσεις και τα σχόλια για τον Πόλεμο Ανεξαρτησίας της Ρουμανίας διαφαίνονται η αλληλεγγύη των Ελλήνων για τον αγώνα των Ρουμάνων και η εμφανής πικρία τους γιατί βρίσκονταν στη θέση απλών θεατών, αναγκασμένων να διατηρήσουν την ουδετερότητά τους. Ωστόσο διακρίνουμε μια αλλαγή ύφους στη σύνταξη των ειδήσεων, που φανερώνει τις τάσεις της ελληνικής κοινής γνώμης στη Ρουμανία. Ενώ για παράδειγμα η *Τρις* αρχικά υιοθετεί ουδέτερη στάση, στην πορεία γίνεται σαφώς περισσότερο μαχητική.

Ένα άλλο ρουμανικό ζήτημα που προσέλκυσε την προσοχή της εφημερίδας και καταδεικνύει για άλλη μία φορά τις προσπάθειές της να παραμείνει αντικειμενική, ακόμη και όταν καλύπτει ευαίσθητα πολιτικά θέματα, είναι το λεγόμενο «μακεδονικό ζήτημα». Στις σύνθετες πολιτικές ζυμώσεις που σημειώνονται στις βαλκανικές χώρες κατά το τέλος του 19ου αιώνα, όταν ο αγώνας για την κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας, ως συνέπεια της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμπλέκεται με τον πόθο για αυτονομία ή για αναγνώριση της ταυτότητας διαφόρων εθνοτήτων, ήταν φυσικό να συζητηθεί και το μακεδονικό ζήτημα. Στο πλαίσιο της γενικής συζήτησης γύρω από το θέμα αυτό ήταν αναπόφευκτο να γίνουν αναφορές και στους «Αρωμούνους» των διαφόρων ελληνικών περιοχών.

Η *Τρις* σε άρθρο της που δημοσιεύεται στις 16 Δεκεμβρίου 1876 με τίτλο «Το Πρόβλημα των Μακεδόνων»¹¹⁰ αντιτάσσεται στον υπέρμετρο φιλελληνισμό της εφημερίδας *Messenger de Vienne* καθώς και στις υπερβολές των Μακεδονορουμάνων του Μοναστηρίου, θεωρώντας ότι τόσο οι μεν όσο και οι δε «πλαστογραφούν την ιστορία». Ο συντάκτης του άρθρου δεν συμφωνεί με τις ύβρεις εναντίον των Ρουμάνων όταν η εφημερίδα αναφέρεται στην καταγωγή των Μακεδόνων Βλάχων· κάνοντας έκκληση για μετριοπάθεια εκτιμά ότι «ταύτα ζητήματα δεν τα θεωρούμεν ζητήματα αλλά ζιζάνια προς διάστασιν δύο λαών αδελφών κοινά έχοντων τα παθήματα και τας ελπίδας και ήτις [εξύβρισες] ούτε τους κοινούς αμφοτέρων εχθρούς δύναται να ωφελήση».¹¹¹

Στο ίδιο πνεύμα επανεξετάζεται το πρόβλημα των ρουμανοελληνικών σχέσεων στο κύριο άρθρο της 24ης Ιανουαρίου 1877, το οποίο αναφέρεται στο «Ανατολικό Πρόβλημα».¹¹² Τον Αύγουστο του ίδιου έτους δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «Οι Έλληνες και οι εν Ρωμανία υβρισταί αυτών»,¹¹³ στο οποίο

110. Η *Τρις*, αρ. 328.

111. Στο ίδιο.

112. Η *Τρις*, αρ. 332.

113. Η *Τρις*, 31 Αυγούστου 1877, αρ. 358.

η σύνταξη επισημαίνει ότι οι Ρουμάνοι και οι Έλληνες θα έπρεπε να είναι οι μόνοι λαοί που δεν αντιμάχονται ο ένας τον άλλο γιατί τα συμφέροντά τους είναι κοινά παρά τον «φαναριωτισμό» που επικαλούνται ορισμένοι.

Η ίδια προτροπή για μετριοπάθεια εκφράζεται στις σελίδες της *Τριδος* και στη διάρκεια του 1878, όταν με αναφορές στην ιστορία της συμβίωσης των δύο λαών ως απόδειξη της κοινότητας των ρουμανοελληνικών συμφερόντων-πικρίνονται οι συντάκτες οι οποίοι με άρθρα τους στις ρουμανικές εφημερίδες *România Liberă* και *Reforma* παίρνουν στα σοβαρά τον Apostol Mărgărit.¹¹⁴ Το 1879 δημοσιεύονται πολλά άρθρα με τίτλους όπως «Ρωμούνι και Έλληνες», «Οι εν Ρωμανία Έλληνες», «Οι μισέλληνες»¹¹⁵ και άλλα στα οποία η εφημερίδα εκφράζεται υπέρ της διατήρησης των καλών ρουμανοελληνικών σχέσεων αντικρούοντας συγχρόνως τη θέση ρουμανικών πολιτικών κύκλων που ενθάρρυναν τον Mărgărit. Ο τελευταίος είχε δημοσιεύσει σειρά άρθρων,¹¹⁶ υβριστικών και στερούμενων ρεαλισμού, που δηλητηρίαζαν τις σχέσεις των δύο λαών.¹¹⁷

Το χρονικό διάστημα 1880-1882 διαπιστώνεται αλλαγή τόνου στις σελίδες της *Τριδος* ακόμη και στον τρόπο που τιτλοφορούνται άρθρα σχετικά με το μακεδονικό ζήτημα, όπως ενδεικτικά οι τίτλοι «Η ρωμουνική προπαγάνδα», «Ο μισελληνισμός», «Τα ψεύδη των μισελλήνων»,¹¹⁸ τα οποία καταδίκαιζαν όσους χρηματοδοτούσαν την προπαγάνδα του Mărgărit και των ομοϊδεατών του. Παράλληλα όμως σε άρθρα όπως «Ο ελληνικός και ρωμουνικός Τύπος»¹¹⁹ και «Οι Έλληνες της Ρωμουνίας»¹²⁰ εκφράζεται η διαπίστωση ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις, ιδιαίτερα η Αυστρία και η Ρωσία, είχαν συμφέρον να διατηρούν την ένταση στις βαλκανικές χώρες, επισήμανση που διαπίστωσαν ορισμένοι Ρουμάνοι μελετητές. Γι' αυτό άλλωστε, σύμφωνα με την εφημερίδα, διατηρούν μέσω των πρακτόρων τους αυτή την κατάσταση καθώς φοβούνται μια βαλκανική ομοσπονδία. Παράλληλα η εφημερίδα διερωτάται γιατί η Αυστρία δεν

114. Αρωμόνος από το Μοναστήρι, υπέρμαχος της ίδρυσης ρουμανικών σχολείων και εκκλησιών σε περιοχές της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου όπου κατοικούσαν Αρωμόνοι.

115. Όπως π.χ. στην εφημερίδα *Η Τρις*, 16 Ιανουαρίου 1879, αρ. 415, 8 Οκτωβρίου 1879, αρ. 451, και 12 Αυγούστου 1879, αρ. 443.

116. Γίνεται ανάλυση των άρθρων του Apostol Mărgărit, που δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες *România Liberă*, *Courrier d'Orient*, *Ziarul Cușovlahilor din Constantinopol*, *Telegraful* και άλλου.

117. *Η Τρις*, 16 Ιανουαρίου 1879, αρ. 415, όπου δίδεται σύντομο ιστορικό των ρουμανοελληνικών σχέσεων με παρότρυνση για μια ισχυρή συμμαχία «στο δρόμο των Κοζάκων». [Σ.τ.Ε.: Οι Κοζάκοι ήταν κάτοικοι των νοτιών περιοχών της Ρωσίας και της Ουκρανίας.]

118. *Η Τρις*, 15 Ιανουαρίου 1880, αρ. 463, 21 Σεπτεμβρίου 1880, αρ. 483, 10 Σεπτεμβρίου 1882, αρ. 637, και άλλου.

119. *Η Τρις*, 18 Μαρτίου 1880, αρ. 465.

120. *Η Τρις*, 7 Ιουνίου 1880, αρ. 470.

επιστρέφει το Βανάτο, την Τρανσυλβανία και την Μπουκοβίνα¹²¹ στη Ρουμανία ή η Ρωσία τη Βεσσαραβία.¹²²

Ενδιαφέρον για τον προσανατολισμό των θέσεων της *Τριδος* την περίοδο αυτή παρουσιάζει άρθρο που δημοσιεύθηκε σε δύο διαδοχικά φύλλα¹²³ με τίτλο «Τα ελληνικά σύνορα». Στο άρθρο αυτό σχολιάζονται οι αξιώσεις Βουλγάρων, Σέρβων και Αρωμούνων επί της Θράκης, της Μακεδονίας και της Ηπείρου, τις οποίες ακόμη και οι Τούρκοι αναγνώριζαν ως ελληνικές περιοχές που ανήκαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σε αντίθεση με τους Έλληνες, που δεν ήγειραν ποτέ αξιώσεις επί του Γαλασίου, της Βραϊλάς, της Τούλτσας, του Σουλινά και της Κωνσταντζας παρά το γεγονός της ύπαρξης ισχυρών ελληνικών παροικιών, από τις οποίες μερικές είχαν παρελθόν αιώνων. Το ερώτημα ήταν σε ποιον ανήκει η Μακεδονία με βάση την ιστορία, την εθνογραφία και τη γεωγραφία. Σύμφωνα με ευρωπαϊκές στατιστικές, η πληθυσμιακή σειρά ανά εθνότητα ήταν ως εξής, Έλληνες, Βούλγαροι, Τούρκοι, Εβραίοι, Κουτσόβλαχοι. Δεδομένου ότι τα φύλλα 493 έως 629 του 1881 λείπουν από τη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας,¹²⁴ δεν μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της συζήτησης για το μακεδονικό ζήτημα, ούτε σε ποιο πνεύμα διεξήχθη το διάστημα 7 Ιανουαρίου 1884 έως 26 Ιανουαρίου 1906, της δεύτερης δηλαδή περιόδου κυκλοφορίας της εφημερίδας.

Για άλλα σημαντικά ζητήματα που αναλύονται στις σελίδες της *Τριδος* θα επανέλθουμε σε επόμενα κεφάλαια, οπότε θα γίνει εμφανέστερος ο πολιτικός προσανατολισμός της σύνταξης: η επίπονη προσπάθεια να εναρμονισθούν τα συμφέροντα των βαλκανικών λαών που έχουν διχασθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις και να οργανωθούν στο πλαίσιο μιας βαλκανικής ομοσπονδίας, οι έντονες επικρίσεις κατά του πανσλαβισμού και του παγγερμανισμού καθώς και η συμπάθεια που επιδεικνύεται σε μια από τις Μεγάλες Δυνάμεις, τη Γαλλία.

Παρόμοιος είναι ο προσανατολισμός μιας άλλης ελληνόγλωσσης εφημερίδας με τίτλο *Ήπειρος*, η οποία κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι ως ένθετο της *Τριδος* και είχε τους ίδιους κύριους συντάκτες, τον Αλκιβιάδη Σαρδέλλη και τον Θωμά Α. Πασχίδη. Σε αντιστοιχία με τον τίτλο της η εφημερίδα ασχολείται κατεξοχήν με τα θέματα που αναφέρονται στην Ήπειρο και στην ιστορία της περιοχής αυτής στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Επικρίνει τη στάση ορισμένων Μεγάλων Δυνάμεων, μεταξύ των οποίων και της Ιταλίας, απέναντι στην Ήπειρο

121. *Η Τρις*, 15 Ιανουαρίου 1880, αρ. 413.

122. *Η Τρις*, 29 Αυγούστου 1882, αρ. 636.

123. *Η Τρις*, 23 Ιουνίου 1880, αρ. 472, και 1 Ιουλίου 1880, αρ. 473.

124. Ξαναρχίζει στις 3 Ιουλίου 1882, αρ. 630, οπότε ανακοινώνονται και οι εξωτερικοί ανταποκριτές, Κωνσταντίνος Λιούνας και Γ. Ζωγραφίδης για την Αθήνα και Παύλος Διβάρης για το Παρίσι.

καθώς και τις αρπακτικές διαθέσεις των Αλβανών και των Ιταλών (σε αυτές τις περιπτώσεις κάνει διάκριση μεταξύ της επίσημης θέσης και εκείνης των φιλελλήνων, διαδόχων των επαναστατών του 1848-1849). Ταυτόχρονα εκδηλώνει τη συμπάθειά της προς τη Γαλλία για τις ουμανιστικές ιδέες της, οι οποίες θα θριαμβεύσουν επί «της τευτονικής βαρβαρότητας».¹²⁵ Στη στήλη «Ρωμουνικά Προβλήματα» δημοσιεύονται εσωτερικές ειδήσεις χωρίς πολλά σχόλια, με εξαίρεση το φύλλο της 10ης Απριλίου 1886, στο οποίο καταδικάζονται οι ενέργειες του «ύπουλου Mărgărit» παροτρύνοντας συγχρόνως τους Ρουμάνους να μη λαμβάνουν υπόψη τα ψεύδη του και να μην τον χρηματοδοτούν διότι και αυτοί [οι Έλληνες της Ρουμανίας] αγωνίστηκαν εναντίον παρόμοιων ζιζανίων στις ανατολικές περιοχές.¹²⁶

Οι εφημερίδες *Ηπειρος* και *Η Τρις* δείχνουν να προσανατολίζονται υπέρ της Γαλλίας και σαφώς εναντίον της Αγγλίας διότι μέμφονται την τελευταία για την ανθελληνική της πολιτική στα θέματα της Κύπρου,¹²⁷ της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και φυσικά της Ηπείρου. Αυτή η στάση άλλωστε εξηγείται και από την καταγωγή Ελλήνων παροίκων του Βουκουρεστίου, όπως του Ηπειρώτη, από το Μέτσοβο, Ιωάννη Στ. Στάμου,¹²⁸ πλούσιου εμπόρου με επιχειρήσεις στη Νοτιοανατολική και Ανατολική Ευρώπη όπως και στα Ιόνια Νησιά, όπου συνεργάζεται με Γάλλους επιχειρηματίες καθώς είχε διατηρήσει τη γαλλική υπηκοότητα έως το 1866. Στην ίδια θέση βρίσκονται και άλλοι πλούσιοι Έλληνες έμποροι, γεγονός που εν μέρει εξηγεί και τη γαλλική στάση απέναντι στα ελληνικά θέματα καθώς και τη φιλογαλλική τοποθέτηση ορισμένων ελληνικών εφημερίδων.

Δεδομένου ότι την εφημερίδα διευθύνει ο Θωμάς Πασχίδης, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι το *Ημερολόγιον των Ελλήνων*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1887, τηρεί την ίδια στάση ως προς την ευρωπαϊκή πολιτική ζωή. Στη στήλη «Ηπειρωτικά-Μακεδονικά»¹²⁹ δίνεται σύντομο ιστορικό των κατά καιρούς αγώνων κατά των Τούρκων και αναδημοσιεύεται άρθρο του Κ.Ι. Νοβικόφ, το οποίο είχε δημοσιευθεί στο Παρίσι στο έντυπο *Politique Internationale*. Στη στήλη «Ρωμουνικά»¹³⁰ παρουσιάζεται σύντομη ιστορία των Ρουμάνων αρχίζοντας από τους Δάκες.

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με δύο έντυπα φιλοβρετανικού προσανατολισμού, τη *Λογοδοσία*¹³¹ (Βραΐλα, 1872, 1873 και 1874) και την εφημερίδα

125. *Ηπειρος*, 22 Απριλίου 1886, αρ. 11.

126. *Ηπειρος*, αρ. 6.

127. Βλ. λ.χ. τα φύλλα της εφημερίδας *Ηπειρος*, αρ. 393 (30 Ιουλίου 1878), αρ. 426, 427 και 429 (Απρίλιος 1879), αρ. 448 (17 Σεπτεμβρίου 1879) και αλλού.

128. D. Limona – N. Trandafirescu, *Documente economice din arhiva Casei Comerciale Ioan St. Stamu*, Βουκουρέστι, τ. 1 (1986) και τ. 2 (1987).

129. *Ημερολόγιον των Ελλήνων*, Βουκουρέστι, 1887, σ. 93-99.

130. *Ημερολόγιον των Ελλήνων*, σ. 121-136.

131. Η *Λογοδοσία* δεν ήταν εφημερίδα, αλλά φυλλάδιο ενός υπαλληλικού συλλόγου,

Σύλλογοι (Βραΐλα, 1873, Βουκουρέστι, 1880, Γαλάτσι, 1873). Στις αρχές του 19ου αιώνα στο Γαλάτσι και κυρίως στη Βραΐλα είχαν εγκατασταθεί αρκετοί Έλληνες προερχόμενοι από τα Επτάνησα των οποίων τα πλοία έφεραν αγγλική σημαία,¹³² μεταφέροντας και αγγλικά εμπορεύματα. Έτσι εξηγείται γιατί πολλοί Επτανήσιοι έμποροι από τη Βραΐλα και το Γαλάτσι ήταν Βρετανοί υπήκοοι. Μετά την κατάργηση από το Βρετανικό Κοινοβούλιο, το 1846, της απαγόρευσης εισαγωγής σιτηρών στην Αγγλία αυξήθηκε ο αριθμός των αγγλικών εμπορικών πλοίων που έπλεαν στο Δούναβη. Συγχρόνως εμφανίστηκαν, κυρίως στις δύο παραπάνω παραδουνάβιες πόλεις, εμπορικοί οίκοι που ανήκαν σε Έλληνες από τα Επτάνησα οι οποίοι συνδέονταν με συμφέροντα της Αγγλίας κατά την περίοδο του αγγλικού προτεκτοράτου στα νησιά καταγωγής τους.

Μολονότι την περίοδο 1841-1853 διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα των Ελλήνων με καταγωγή από τα Επτάνησα που διέμεναν στο Γαλάτσι και στη Βραΐλα παραιτείται από την αγγλική υπηκοότητα, ορισμένοι εμπορικοί οίκοι εξακολουθούν να έχουν παραρτήματα στο Λονδίνο ενδιαφερόμενοι για τη διατήρηση καλών σχέσεων με την Αγγλία.¹³³ Γι' αυτόν το λόγο η *Λογοδοσία*, η οποία εκδιδόταν από την ελληνική κοινότητα της Βραΐλας, δημοσιεύει –μαζί με τους πίνακες τιμών των σιτηρών και κυρίως των συναλλαγματικών διακυμάνσεών τους– πολλές ειδήσεις από τον αγγλικό Τύπο (όπως την εφημερίδα *The Times*). Το έντυπο όταν αναφέρεται στην «Ανατολική κρίση» παραθέτει από αγγλικές και ρουμανικές εφημερίδες ερμηνείες ευνοϊκές για τη θέση της Αγγλίας.

Την ίδια τοποθέτηση υιοθετεί και η εφημερίδα *Σύλλογοι*, έντυπο τραπεζικών και βιομηχανικών κύκλων με συμφέροντα στις δυτικές χώρες, κυρίως στην Αγγλία. Στις σελίδες της γίνονται συχνά παραπομπές σε αγγλικές εφημερίδες, όπως *The Pall Mall Gazette* και *The Times*, ενώ καταχωρίζονται ακόμη και χωρία από αγγλικά δημοσιεύματα ή αγγλικές διαφημίσεις. Το κύριο άρθρο της 21ης Ιουλίου 1885 έχει τίτλο «Η Αγγλία και η Ρωσσία» ενώ άλλο που δημοσιεύθηκε την επόμενη ημέρα (22 Ιουλίου 1885) τιτλοφορείται «Η Αγγλία». Στις στήλες της δεν σχολιάζεται το Ανατολικό Ζήτημα και, όταν αναφέρεται στην ευρωπαϊκή πολιτική ζωή, οι αναφορές της βασίζονται σε

βλ. παραπάνω σ. 27. Ο τίτλος είναι *Λογοδοσία του φιланθρωπικού συλλόγου της ελληνικής υπαλληλίας «Ο Ερμής»*.

132. Πβ. C. Buşe, *Comerţul exterior prin Galaţi sub regimul de porto-franco*, Βουκουρέστι, Editura Academiei, 1976.

133. Olga Cicanci, «Ο απόδημος ελληνισμός των ρουμανικών χωρών και η εξέλιξη των σχέσεων του με την Επτάνησο κατά την περίοδο του αγγλικού προτεκτοράτου», στο Παναγιώτα Μοσχονά (επιμ.), *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1888)*, Αθήνα, Κέντρο Μελέτης Ιονίου, 1997, σ. 85-91.

αγγλικές και ρουμανικές εφημερίδες¹³⁴ χωρίς να συνοδεύονται από οποιοδήποτε σχόλιο.

Η εφημερίδα *Ίστρος* της ελληνικής κοινότητας του Γαλατσίου επικεντρώνεται κυρίως σε τοπικά, οικονομικά και πολιτιστικά θέματα με σποραδικές αναφορές σε πολιτικά γεγονότα και σε γενικά ουδέτερο τόνο. Διαφοροποιεί τη στάση της όσον αφορά τα γεγονότα του 1886 στη Θεσσαλία επικρίνοντας την ελληνική κυβέρνηση γιατί δεν προετοίμασε με τρόπο ικανοποιητικό το στρατό ενόψει των πολεμικών επιχειρήσεων κατά των Τούρκων.¹³⁵

Την 1η Ιουλίου 1888 κυκλοφορεί στη Βραΐλα η εφημερίδα *Έλλην*, η οποία αναφέρεται περισσότερο σε εμπορικά θέματα αλλά έχει σε κάθε φύλλο της στήλη με «Ειδήσεις εξ Ελλάδος», αρχικά χωρίς σχόλια.¹³⁶ Το φύλλο της 4ης Ιουλίου δημοσιεύει ειδήσεις από τον αυστριακό και τον γερμανικό Τύπο γενικότερα για την ευρωπαϊκή πολιτική ζωή αλλά και ειδικότερα για το Ανατολικό Ζήτημα.¹³⁷ Από το κύριο άρθρο με τίτλο «Austriæ est imperare orbi universo» προκύπτει η φιλοαυστριακή θέση της εφημερίδας, την οποία πιθανόν να χρηματοδοτούσαν Έλληνες επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο του Δούναβη με την Αυστρία και τη Γερμανία. Αναφερόμενος στην επίσκεψη του αυτοκράτορα της Αυστρίας στην Αγία Πετρούπολη ο δημοσιογράφος αναρωτιέται πώς η γερμανική δημοσιογραφία θα δικαιολογήσει την κίνηση αυτή του αυτοκράτορα της Ρωσίας και ποια εντύπωση θα προξενήσει στους Γερμανούς η ψυχρή υποδοχή του αυτοκράτορά τους από τον ρωσικό λαό και τη ρωσική δημοσιογραφία.¹³⁸ Η εφημερίδα τηρεί ουδέτερη στάση όταν αναφέρεται στη γαλλογερμανική διαμάχη για την Αλσατία και τη Λορένη· την ίδια στάση αναμονής και ρεαλισμού τηρεί για τον ρωσοαυστριακό ανταγωνισμό στη Ν.Α. Ευρώπη και για τις προσπάθειες της Ρωσίας και της Αυστρίας να κερδίσουν με ποικίλες υποσχέσεις την εμπιστοσύνη των βαλκανικών λαών. Η εφημερίδα κάνει λόγο για τις διάφορες συμμαχίες που διαφαίνονται, όπως η Τριπλή Συμμαχία. Το κύριο άρθρο της 4ης Οκτωβρίου 1888 αφιερώνεται στη «Ρουμανική προπαγάνδα στη Μακεδονία»¹³⁹ και αναφέρεται στις δραστηριότητες του Mărgărit στο Μοναστήρι και στην Κλεισούρα, όπου μέχρι τότε οι κάτοικοι διαφόρων εθνοτήτων είχαν πολύ καλή συνεννόηση.

Το τελευταίο ελληνόγλωσσο έντυπο του Βουκουρεστίου στο οποίο θα αναφερθούμε είναι η εφημερίδα *Το Βήμα* που κυκλοφόρησε στις 25 Ιουνίου 1897 με ιδιοκτήτη τον Δ. Σφαέλο από την Κεφαλονιά. Στο πρώτο φύλλο αναγγέλλεται

134. Παραθέτει για παράδειγμα από τη ρουμανική εφημερίδα *Universul*.

135. *Ίστρος*, αρ. 7.

136. *Έλλην*, 8 Ιουλίου, αρ. 1-3.

137. *Έλλην*, αρ. 4.

138. *Έλλην*, 9 Δεκεμβρίου 1888, αρ. 47.

139. *Έλλην*, αρ. 28.

«Το Πρόγραμμά μας» και δηλώνεται ότι η σύνταξη θα καταβάλει προσπάθειες να είναι αντικειμενική. Η εφημερίδα δημοσιεύει «Πολιτικά Δελτία» με ειδήσεις από τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και από τον Ιούλιο του 1897 (αρ. 32) κυκλοφορεί με τον υπότιτλο «Ημερησία πολιτική και εμπορική εφημερίς» (αρχικός υπότιτλος «Ημερησία πρωινή εφημερίς»). Πράγματι από αυτό το φύλλο και εξής δημοσιεύονται πληροφορίες για τον εμπορικό στόλο και τις δραστηριότητές του.¹⁴⁰ Πάντως θέματα σχετικά με τα πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας και της Ρουμανίας συνεχίζουν να επικρατούν.

Σημαντικός χώρος της εφημερίδας αφιερώνεται στο ζήτημα της Κρήτης και της Θεσσαλίας καθώς και στις ενέργειες βαλκανικών χωρών, αλλά κυρίως των Μεγάλων Δυνάμεων ως προς τα παραπάνω ζητήματα. Κατατοπιστικό είναι το άρθρο με τίτλο «Όλοι εναντίον ημών»¹⁴¹ της 30ής Ιουνίου 1897, στο οποίο επικρίνεται η θέση των Μεγάλων Δυνάμεων διότι προτείνουν την ανταλλαγή της Κρήτης με τη Θεσσαλία. Το *Βήμα* παραπέμπει συχνά σε εφημερίδες ελληνικές, ρουμανικές, σερβικές, ουγγρικές, ιταλικές, γαλλικές, αυστριακές και ειδικότερα αγγλικές, δεδομένης της σαφώς φιλοαγγλικής γραμμής του. Μεγάλος χώρος αφιερώνεται σε εσωτερικά θέματα της Ελλάδας, και όχι μόνο σε όσα αναφέρονται στις εδαφικές διεκδικήσεις της έναντι της Τουρκίας.

Τα έτη 1896-1897 εκδηλώνονται νέες κινήσεις που θα οδηγήσουν την Ελλάδα σε πόλεμο με την Τουρκία, στον οποίο θα νικήσει η τελευταία. Η ελληνική ήττα στον πόλεμο οφείλεται στην ελλιπή προετοιμασία του ελληνικού στρατού. Ωστόσο με παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων η Θεσσαλία αποδίδεται στην Ελλάδα ενώ στην Κρήτη αναγνωρίζεται αυτονομία αλλά υπό την επικυριαρχία της Τουρκίας.

Ανάμεσα στις πολλές πολιτικές ομάδες που υπήρχαν στην Ελλάδα μετά το 1880 δύο είναι οι κάπως καλύτερα οργανωμένοι πολιτικοί σχηματισμοί: ένα μέρος της αστικής (προοδευτικής) τάξης, οι διανοούμενοι και μεγάλο μέρος του λαού που υποστήριζαν τον Χαρίλαο Τρικούπη και οι συντηρητικοί που συμπαρατάσσονταν με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο και, από το 1883, με τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Όλες αυτές οι ελληνικές πολιτικές ζυμώσεις αποτυπώνονται στο *Βήμα*.¹⁴²

140. Η εφημερίδα έχει ανταποκριτές στο Ιάσιο, στη Βραΐλα και αλλού.

141. Το *Βήμα*, αρ. 6.

142. Το *Βήμα*, 24 Ιουνίου 1897, αρ. 17, 26 Ιουνίου 1897, αρ. 19, και αλλού. Διαφορετική θέση παίρνει ο Κ.Ε. Παντζίδης από τη Βραΐλα, που δημοσιεύει στο φύλλο της 7ης Ιουλίου 1897 (αρ. 25) το άρθρο «Πρέπει να αρχίση ο πόλεμος;» και ο οποίος τάσσεται υπέρ των θέσεων του Έλληνα βασιλιά, του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη και του –από τον Απρίλιο του 1897– πρωθυπουργού Δ. Ράλλη στο πρόβλημα της Κρήτης.

Σε σειρά άρθρων με τίτλο «Τι δέον πράξη ο έξω ελληνισμός» που υπογράφει ο Δ. Σφαέλος επικρίνεται η αδυναμία της ελληνικής Βουλής και της κυβέρνησης του Δ. Ράλλη ενώ η εφημερίδα προτρέπει τους Έλληνες της Ρουμανίας να εκφράσουν τη γνώμη τους ως προς τη δυνατότητα των εκεί ελληνικών κοινοτήτων να προσφέρουν κάτι χρήσιμο στη μητέρα πατρίδα.¹⁴³

Ήδη από το πρώτο φύλλο της, στις 1/13 Δεκεμβρίου 1889, η εφημερίδα *Πατρίς* δηλώνει ότι εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Ελλάδας και της Ρουμανίας και αναφέρει ότι «εν Ρωμανία, η *Πατρίς* ως ξένον όργανον ουδέν έχει δικαίωμα αναμίξεως εις τα της χώρας». Εντούτοις στο άρθρο με τίτλο «Ο Κύριος Maiorescu και οι Ρωμούνι της Τρανσυλβανίας» υπογραμμίζονται τα δικαιώματα των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας, ο σωβινισμός των Ούγγρων και οι ταραχές στο Ardeal εκτιμώντας ότι η Ευρώπη έχει υποχρεώσεις απέναντι στην Τρανσυλβανία, η οποία για δεκαεπτά αιώνες αποτέλεσε φράγμα κατά των επιδρομών από την Ανατολή. Συμπερασματικά επισημαίνεται ότι το πρόβλημα της Τρανσυλβανίας είναι πολύ σημαντικό στο πλαίσιο των σχέσεων της Ρουμανίας με τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης.

Όπως ήταν φυσικό τα ελληνικά θέματα καταλαμβάνουν ευρύ χώρο στην εφημερίδα *Η Τρις* ενώ σειρά άρθρων εξετάζει τις σχέσεις της Ελλάδας με καθέντα από τα λοιπά βαλκανικά κράτη. Ενίοτε διατυπώνονται επικρίσεις για τις ελληνικές κυβερνήσεις, οι οποίες, όπως αναφέρεται, αφήνονται να παρασυρθούν από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η ιδέα του πανελληνισμού –σύμφωνα με την οποία θα πρέπει να επιστραφούν στην Ελλάδα όλα τα εδάφη που κατοικούνται από Έλληνες– αναφέρεται συχνά στα σχόλια των παραπάνω εφημερίδων (*Πατρίς* και *Η Τρις*).¹⁴⁴ Συγχρόνως οι βαλκανικοί λαοί (Έλληνες, Βούλγαροι, Μαυροβούνιοι, Σέρβοι και Ρουμάνοι) παροτρύνονται να συγχροτήσουν ένα ενιαίο σώμα. Η σωτηρία των ανατολικών λαών, γράφει ο δημοσιογράφος, θα έλθει από τη συνεννόηση και την ένωσή τους.¹⁴⁵

Μετά τα γεγονότα που συνέβησαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 1879, στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, διαπιστώνεται αλλαγή στον προσανατολισμό των ελληνικών εφημερίδων. Γίνεται όλο και λιγότερο λόγος για τον πανελληνισμό (ο οποίος, κατά την άποψη των συντακτών, σήμαινε την ένωση κυρίως με την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία) ενώ επανέρχεται σε πρώτη θέση η Μεγάλη Ιδέα, την οποία είχε διακηρύξει επίσημα ο Ιωάννης Κωλέττης στη

143. *Το Βήμα*, αρ. 26.

144. Σε άρθρο με τίτλο «Ήπειρος και Θεσσαλία» υπογραμμίζεται ότι η Συνθήκη του Βερολίνου δεν παραχώρησε στην Ελλάδα όλα τα εδάφη, και τούτο εξαιτίας των Μεγάλων Δυνάμεων (*Η Τρις*, 23 Ιουλίου 1878, αρ. 392· επίσης βλ. και αρ. 405 της 8ης Οκτωβρίου 1878, άρθρο με τίτλο «Οι εν Ελλάδι πολιτευόμενοι»).

145. *Η Τρις*, 27 Αυγούστου 1878, αρ. 397.

Βουλή των Ελλήνων τον Ιανουάριο του 1844. «Το ζήτημα το απασχολούν τους Έλληνες σήμερα δεν πρέπει να ην η Ήπειρος και η Θεσσαλία, αίτινες αγνωρίσθησαν ήδη ως χώροι και επαρχίαι της ελευθέρας Ελλάδος εις πείσμα πάντων των μισελλήνων, αλλά το Βυζάντιον και ο Αίμος» έγραφε η *Τρις* στις 4 Μαΐου 1879¹⁴⁶ μετά την εκδίωξη της Τουρκίας από την Ευρώπη. Η εφημερίδα έκρινε ότι το πρόβλημα της διαδοχής στην Ανατολή ετίθετο τώρα μεταξύ της Ρωσίας και των Σλάβων αφενός και της Ελλάδας και της Ευρώπης αφετέρου. «Θέλομεν την πατρικήν ημών κληρονομίαν»¹⁴⁷ έγραφε η εφημερίδα στο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας.

Ο ελληνόγλωσσος Τύπος θα συνεχίσει να υποστηρίζει την ιδέα της συνεννόησης μεταξύ των βαλκανικών λαών ενώ η έννοια της βαλκανικής συνομοσπονδίας προβάλλεται όλο και λιγότερο. Από το έτος 1882 διαπιστώνονται μάλιστα μείωση του ενδιαφέροντος για το Ανατολικό Ζήτημα και μεταβολή της στάσης απέναντι στην Αγγλία, η οποία αντιτασσόταν στην πανσλαβιστική πολιτική της Ρωσίας και στις επεκτατικές τάσεις της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας.¹⁴⁸

Ο Σπύρος Λουκάτος στην ανακοίνωσή του στο Διεθνές Συμπόσιο του Βόλου το 1981¹⁴⁹ ανέφερε ότι στις συνθήκες αναμονής που επιβλήθηκαν στις διαδοχικές κυβερνήσεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία, στη Γαλλία, στην Αγγλία, στην Τεργέστη, στην Οδησό και αλλού, οι οποίες είτε μέσα από τον ελληνόγλωσσο Τύπο είτε με άλλα έντυπα εκδήλωναν την αντίθεσή τους στις νέες δυνάμεις για τον τρόπο με τον οποίο ήθελαν να επιλύσουν το Ανατολικό Ζήτημα.

Κατά συνέπεια η θέση που υιοθέτησαν οι αναγνωρισμένες επίσημα, το 1860, από τον πρίγκιπα Κούζα ισχυρές ελληνικές κοινότητες στο Βουκουρέστι, στο Γαλάτσι, στη Βραϊλα, στην Τούλτσεα και στην Κωνσταντζά ήταν ιδιαίτερα σημαντική τόσο για το ελληνικό κράτος όσο και για τον τρόπο με τον οποίο λύθηκε τελικά το λεγόμενο Ανατολικό Ζήτημα. Γι' αυτό και η παρουσία των κυριοτέρων πολιτικών θεμάτων, όπως προβάλλονται στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας, μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας των βαλκανικών κρατών, ιδίως αφού το πλούσιο υλικό το οποίο προσφέρει ο Τύπος αξιοποιήθηκε ελάχιστα

146. *Η Τρις*, αρ. 421, και 28 Μαΐου 1879, αρ. 423.

147. *Η Τρις*, 29 Ιουλίου 1880, αρ. 477.

148. Τα θέματα αυτά μπορούν να ανιχνευθούν αμεσότερα μέσα από την ανάγνωση του ελληνόγλωσσου Τύπου της Ρουμανίας αλλά και από πληροφορίες βασισμένες σε ανέκδοτα έγγραφα που ανέκυψαν από πρόσφατες εργασίες.

149. Σπ. Δ. Λουκάτος, «Ο ελληνισμός της Διασποράς και η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος (1875-1881)», στο *Πρακτικά, Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο, «Η τελευταία φάση»*, ό.π., σ. 335-348.

μέχρι σήμερα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Θα πρέπει όμως να υπογραμμισθεί ότι ο ελληνόγλωσσος Τύπος που κυκλοφορούσε τον 19ο αιώνα χρησίμευσε στην Cornelia Papacostea-Danielopolu ως βασικό αποδεικτικό υλικό για την ανασύνθεση της πολιτιστικής ζωής των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα¹⁵⁰ και συγχρόνως αποτελεί συμβολή και στη ρουμανική πολιτιστική και κοινωνική ζωή της εποχής.

Έλληνες διανοούμενοι της Ρουμανίας συγκροτούν το συντακτικό δυναμικό των ελληνικών εφημερίδων και συγχρόνως είναι συγγραφείς έργων τα οποία σχολιάζουν τα ελληνικά, ρουμανικά και ευρωπαϊκά γεγονότα, τα οποία αποκτούν έτσι και αξία ιστορικής πηγής.

Για ορισμένους από τους συντάκτες διαθέτουμε στοιχεία για την πνευματική τους δράση, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Δημητρίου Αργυριάδη. Γεννημένος στη Σιάτιστα το 1805, ο Αργυριάδης περατώνει τις σπουδές του στην Καστοριά. Το 1830 είναι διευθυντής του σχολείου της Σιάτιστας και στη συνέχεια της Σχολής Giambali στην Κωνσταντινούπολη. Το 1836 μεταβαίνει στη Βιέννη για να συμπληρώσει τις σπουδές του και το 1837 γίνεται καθηγητής στο Zemun και στην Οδησό. Ακολούθως ασχολείται με την εκπαίδευση των παιδιών του ανιψιού του βαρόνου Αλεξάνδρου Γκίκα και εκδίδει στο Βουκουρέστι στις 30 Αυγούστου 1841 την πρώτη ελληνική εφημερίδα, το *Ζέφυρο του Ίστρου*. Το 1842 γίνεται συνεργάτης σε αθηναϊκές εφημερίδες και στη συνέχεια καθηγητής στην Καστοριά.¹⁵¹

Ο Θωμάς Πασχίδης υπήρξε ο κύριος συντάκτης των εφημερίδων *Η Τρις* και *Δεκέβαλος*, του *Ημερολογίου των Ελλήνων* καθώς και τακτικός συνεργάτης της εφημερίδας *Ο Θεατής*. Καθηγητής και διευθυντής σχολείου, ήταν παράλληλα και συγγραφέας πολλών εργασιών στα ελληνικά, στα ρουμανικά και στα γαλλικά. Ως δάσκαλος ενδιαφέρθηκε για τη βελτίωση της ελληνικής εκπαίδευσης και τη σωστή γνώση της ελληνικής γλώσσας, που τη θεωρούσε ως τη «γλώσσα του μέλλοντος» στην οποία έμελλε να συνεννοούνται όσοι θα αποτελούσαν μέρος της βαλκανικής ομοσπονδίας.¹⁵² Τα προσόντα του ως παιδαγωγού επισημαίνονται από έναν καθηγητή του, τον Mircea C.A. Rosetti, ο οποίος του έστειλε επιστολή

150. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «La vie culturelle des communautés grecques de Roumanie», ό.π., σ. 475-493.

151. Στο διάστημα 1850-1853 διετέλεσε καθηγητής στην Κοζάνη. Είχε αναπτύξει πλούσια λογοτεχνική δραστηριότητα, μετέφρασε Σίλερ (θέατρο) στα ελληνικά και συντάξε δύο τραγούδια. Το 1838 δημοσιεύει μαζί με τον αδελφό του Νικόλαο τα *Πρακτικά του ευγενεστάτου βαρόνου κυρίου Κ. Μπέλλιου Μακεδόνας* / συλλεγόμενα υπό των αυτοδελφών Δ. και Ν. Αργυριάδων των εκ Σιατίστης της Μακεδονίας (N. Camariano, «Le premier journal grec de Bucarest», ό.π., σ. 220-225).

152. *Η Τρις*, 27 Φεβρουαρίου 1877, αρ. 336.

από το Παρίσι στις 21 Ιουνίου 1876,¹⁵³ από την οποία παραθέτουμε το ακόλουθο ενδεικτικό απόσπασμα, «Αναγιγνώσκων φαίνεται μοι ακούειν την φωνήν του αγαπητού μοι παιδαγωγού της ελληνικής γλώσσης εις ην έφθαλεν ο Όμηρος, ελάλησεν ο Δημοσθένης και διενοείτο ο Πλάτων, της γλώσσης των γλωσσών, της γλώσσης των ηρώων, της γλώσσης του μέλλοντος».¹⁵⁴

Η *Τρίς* δημοσιεύει σειρά άρθρων του Πασχίδη με θέμα τη συγκριτική βαλκανική γλωσσολογία, όπως εκείνα που εστιάζονται στις ομοιότητες της ρουμανικής και της αλβανικής γλώσσας.¹⁵⁵ Επίσης θα δημοσιεύσει εργασία του με τίτλο *Οι Πελασγοί, ελληνιστί και αλβανιστί και ρωμουνιστί*.¹⁵⁶ Η συνεισφορά του στη βαλκανική γλωσσολογία αξίζει να ερευνηθεί και να προβληθεί. Παράλληλα ήταν συγγραφέας ταξιδιωτικών κειμένων για τη Βουλγαρία, όπου είχε διαμείνει για πολλά χρόνια (στη Βάρνα), τα οποία εκδόθηκαν με τον τίτλο «Εκδρομή αφηγητική εις Οδυσσόν Μοισίας».¹⁵⁷ Εξέδωσε ακόμη συλλογή με έργα ποιητών και πεζογράφων που έγραψαν για την Ελλάδα, όπως του Μπάιρον, του Βίκτωρ Ουγκώ, του Πουκεβίλ και άλλων, την οποία τιτλοφόρησε *Ποιήσεις υπέρ Ελλάδος μετά πεζογραφιών ποιητικών*.¹⁵⁸

Ο Πασχίδης έγραψε και ποίηση· οι στίχοι του μάλιστα, οι οποίοι δημοσιεύονταν συνήθως στις εφημερίδες με τις οποίες συνεργάστηκε,¹⁵⁹ θα άξιζε κάποια στιγμή να συγκεντρωθούν σε μια συλλογή. Έγραψε επίσης δύο θεατρικά έργα που εκδόθηκαν στο Βουκουρέστι το 1885: *Η Βασιλίσ Δωροθέα, ή, Ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός. Δράμα ελληνικόν. Εις πράξεις 5. Και η Ιεφθαΐς. Δράμα εβραϊκόν. Εις πράξεις 4* [εν Βουκουρεστίοις: Κούκος, Δωρ. Π. (τυπολιθογρ.), 1885]. Στο *Ημερολόγιον του έτους της χάριτος 1887*¹⁶⁰ ο Πασχίδης παρουσίασε την ιστορία του Βουκουρεστίου και της εκεί

153. Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Η Τρίς*, 22 Ιουνίου 1876, αρ. 305.

154. Το απόσπασμα παρατίθεται από την Cornelia Papacostea-Danielopolu, «La vie culturelle de la communauté grecque de Bucarest», ό.π., σ. 328.

155. *Η Τρίς*, 20 Απριλίου 1877, αρ. 342.

156. Βλ. και Cornelia Papacostea-Danielopolu, «La vie culturelle de la communauté grecque de Bucarest», ό.π., σ. 311-333. [Σημ.: Αν και το συγκεκριμένο βιβλίο (*Οι Πελασγοί*) αναφέρεται και στο Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία*, ό.π., σ. 59, δεν συμπεριλαμβάνεται στις βιβλιογραφίες της περιόδου.]

157. «Εκδρομή αφηγητική εις Οδυσσόν Μοισίας και λόγος πανηγυρικός, εκφωνηθείς... εν τω Μητροπολιτικώ νάω Βάρνης, κατά την εορτήν της μεγαλομάρτυρος [...] Αικατερίνης [...]». Εν Βουκουρεστίω, Τυπ. της *Τριδος*, 1885.

158. Βουκουρέστι, 1885. Ομοίως αναφέρονται και ορισμένοι Έλληνες λόγιοι, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης, τον οποίο ο Πασχίδης εκτιμούσε ιδιαίτερα.

159. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν συνεργάτης και στις ρουμανικές εφημερίδες *Reforma*, *Românul*, *Poporul* και *Decebal*.

160. Βουκουρέστι, 129 σ.

ελληνικής κοινότητας.¹⁶¹ Πλούσια υπήρξε και η δραστηριότητά του ως μεταφραστή, κυρίως από την ελληνική στη ρουμανική και στη γαλλική γλώσσα, με μεταφράσεις άρθρων από εφημερίδες με τις οποίες συνεργαζόταν καθώς και βιβλίων.¹⁶²

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω ο Θωμάς Α. Πασχίδης, ο οποίος γεννήθηκε το 1836 στα Ιωάννινα και πέθανε το 1890 στην Αφρική (στο Fezan, όπου είχε εξοριστεί από το σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίτ), υπήρξε μια σύνθετη προσωπικότητα της πολιτικής και πνευματικής ζωής στη Ν.Α. Ευρώπη. Ο Νέστωρ Γεωργίτσος το 1927 τού αφιερώνει μερικές σελίδες¹⁶³ και ο Ι.Μ. Χατζηφώτης το 1974 παρουσιάζει σε μονογραφία τη ζωή και το έργο του.¹⁶⁴ Ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος επισημαίνει την ύπαρξη ενός σπάνιου βιβλίου στη βιβλιοθήκη του Βαλκανικού Ινστιτούτου της Θεσσαλονίκης, ιδιοκτησίας του Β.Γ. Αντωνιάδη,¹⁶⁵ που τυπώθηκε στην Τεργέστη το 1900 και από το οποίο πληροφορούμαστε άγνωστα στοιχεία για τη συμμετοχή του Θωμά Πασχίδη στην εξέγερση του 1854 στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, μαζί με τον Νικόλαο Φιλιππίδη. Από το Μοναστήρι της Αγίας Τριάδος κοντά στη Φλώρινα στο οποίο κατέφυγαν, συνέβαλαν στη δημιουργία ενός εθνικού μετώπου.¹⁶⁶ Συνεπώς η συμμετοχή του Πασχίδη στα πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα της Ελλάδας εξηγεί το πατριωτικό περιεχόμενο των άρθρων του στις εφημερίδες *Ο Θεατής*, *Ήπειρος* και *Η Ίρις* καθώς και των ιστορικών μελετών

161. Πβ. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «La vie culturelle de la communauté grecque de Bucarest», ό.π., σ. 329.

162. Ν. Αντύπας, *Τη Αυτού Μεγαλειότητι τω Αυτοκράτορι Ναπολέοντι τω Γω τω προστάτη των εθνικοτήτων. Δείγμα άκρας ευγνωμοσύνης ανατίθουν. Μετεφράσθη γαλλιστί υπό Θ.Α. Πασχίδου, Βουκουρέστι 1886*, 15 σ.

163. Νέστωρ Γεωργίτσος, «Θωμάς Πασχίδης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα 1927, Παράρτημα Πρώτον – Βιογραφικόν, τχ. 1, σ. 46-49.

164. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Θ.Α. Πασχίδης*, ό.π.

165. Σ.τ.Ε.: Πβ. Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική αναγραφή*, τ. 3, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» – ΕΛΙΑ, Αθήνα 2006, αρ. 1899.14, όπου σημειώνονται οκτώ ελληνικές βιβλιοθήκες και μία αμερικανική, στις οποίες σώζονται αντίτυπα του βιβλίου και αναγράφεται ο πλήρης τίτλος: *Αήγη εν ζόφω, ήτοι Το μαρτυρολόγιον των δύο συγχρόνων εθνομαρτύρων Φιλιππίδου και Πασχίδου*. Υπό Β.Γ. Αντωνοπούλου, Τόμος Α'... εν Τεργέστη της Αυστρίας, σ. κβ'-(23)+266. Σε ένα τμήμα των αντιτύπων σημειώνεται: Υπό Β.Γ. Αντωνιάδου.

166. Κ.Α. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρόιμη φάση του μακεδονικού αγώνα (1878-1894): Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 256. [Σ.τ.Ε.: Βλ. Φ. Ηλιού – Π. Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π., τ. 1, αρ. 1878.671, τ. 2, αρ. 1886.749, και ΑΧΡ 454, όπου καταγράφεται ο Ύμνος εις τους εθνομάρτυρας Φιλιππίδην και Πασχίδην. Ποίησις Π. Συνοδινού, Μουσική Δ(εσποινίδος) Φλωρεντίας Αρσένη, 8 σ.]

του για το Ανατολικό Ζήτημα, κυρίαρχο θέμα στην πολιτική ζωή της Ν.Α. Ευρώπης της εποχής του. Άλλωστε ο Πασχίδης είναι ο συγγραφέας του φυλλαδίου *La question helléno-turque* (1886)¹⁶⁷, το οποίο είχε νωρίτερα κυκλοφορήσει στα ελληνικά με τον τίτλο *Το Ανατολικόν Ζήτημα και η μεγάλη ελληνική ιδέα ως λύσις αυτού*. Διατριβή επιστολιμαία υπό εκδοθείσα επιστασία Μ. Δέφνερ, Αθήνα 1878. Τον απασχολεί επίσης η ιστορία της θετής του πατρίδας, στην οποία αφιερώνει σειρά άρθρων στον ελληνόγλωσσο και ρουμανικό Τύπο καθώς και την εργασία του *Η Δακία, ή συνοπτική εν τάχει περιγραφή της γης των Δαχορουμάνων* (*Dacia sau descrierea synoptică în sbor a terrei Daco-Românilor*), η οποία εκδόθηκε στο Βουκουρέστι το 1878.¹⁶⁸

Άλλος Έλληνας λόγιος του Βουκουρεστίου ήταν ο διευθυντής της εφημερίδας *Ο Θεατής*, Αντώνιος Ταμπακόπουλος, καθηγητής της νεοελληνικής γλώσσας στο Λύκειο του Αγίου Σάββα και συντάκτης πολλών άρθρων στο *Θεατή*. Γίνεται γνωστός κυρίως για τα διαβήματά του σχετικά με την ίδρυση, το 1861, ελληνικού τυπογραφείου με την επωνυμία «Εταιρεία της εν Βουκουρεστίω Ελληνικής Τυπογραφίας», την κατάρτιση του καταστατικού της και τη σύνταξη πίνακα συνδρομητών ενώ παράλληλα δημοσιεύει στην εφημερίδα του λεπτομέρειες για τα οικονομικά προβλήματα της εταιρείας.¹⁶⁹ Παρ' όλα αυτά μόλις το έτος 1862 ιδρύεται το τυπογραφείο «Θεατής», στο οποίο τυπώνονται όχι μόνον η ομώνυμη εφημερίδα αλλά και βιβλία στα ελληνικά, στα ρουμανικά και στα γαλλικά.¹⁷⁰ Ο Ταμπακόπουλος διακρίθηκε και ως μεταφραστής· μετέφρασε στα ρουμανικά την ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου «Ο ελληνισμός εις την Βλαχίαν» καθώς και το κείμενο της ρουμανικής αγροτικής ελεγκίας.¹⁷¹ Η σύζυγός του, Κλεοπάτρα Ταμπακοπούλου, επίσης δημοσιογραφούσε· μετέφρασε από τη γαλλική στην ελληνική γλώσσα το βιβλίο του Edmond About *Ο νέος χάρτης της Ευρώπης* και το βιβλίο του François Lenormant *Ιστορία των σφαγών στη Συρία* (*L'histoire des massacres de Syrie*) (Παρίσι, 1861).¹⁷²

Ο Ζαχαρίας Σαρδέλλης, ιδρυτής της *Τριδος* και συντάκτης πολλών άρθρων τόσο στην εφημερίδα του όσο και στην εφημερίδα *Ήπειρος*, που διηύθυνε ο

167. Σημ.: *Bibliografia Românească Modernă (1831-1918)*, τ. 3 (L-Q), αρ. 43949, Βουκουρέστι 1989, σ. 764.

168. Σημ.: *Bibliografia Românească Modernă*, αρ. 43940, σ. 763.

169. *Ο Θεατής*, 22 Μαΐου 1861, αρ. 38, και 12 Ιουνίου 1861, αρ. 4, και αλλού.

170. *Ο Θεατής*, 16 Μαΐου 1862, αρ. 63.

171. Δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Ο Θεατής* σε παράλληλο ρουμανοελληνικό κείμενο.

172. Δημοσιεύεται σε φύλλα της *Τριδος*. [Σημ.: Το δεύτερο βιβλίο είναι του François Lenormant και εκδόθηκε στο Παρίσι το 1861. Η ρουμανική μετάφραση της Κλεοπάτρας Ταμπακοπούλου δημοσιεύθηκε σε αυτοτελή τόμο: François Lenormant, *Istoria macelurilor din Syria în 1860*, Βουκουρέστι 1862, βλ. *Bibliografia Românească Modernă*, ό.π., αρ. 32395, σ. 74.]

γιος του, Αλκιβιάδης Σαρδέλλης, ήταν επίσης γνωστός μεταφραστής. Μετέφρασε στα ρουμανικά την πολιτική σάτιρα *Συζύγου εκλογή: Κωμωδία εις πράξιν μίαν* του Δ. Παπαρρηγόπουλου (Αθήνα, 1868), την οποία σκηνοθέτησε ο Μιχαήλ Πασχίδης στο Εθνικό Θέατρο και στο θέατρο «Dacia», έργο που, σύμφωνα με τα σχόλια της *Τριδος*,¹⁷³ είχε παιχθεί με επιτυχία στην Ελλάδα, στην Ιταλία και στη Γαλλία.

Τέλος μεταξύ των συνεργατών των ελληνόγλωσσων εφημερίδων που κυκλοφορούσαν στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα ένα όνομα με κύρος το οποίο αναφέρεται συχνά, ιδίως στην εφημερίδα *Ήπειρος*, είναι αυτό του Νικολάου Γ. Δόσιου. Ο Δόσιος δημοσίευσε σειρά ποιημάτων αφιερωμένων στην Ήπειρο ενώ η εργασία του *Material pentru o culegere de folclor epirot* (γραμμένη και στα ελληνικά με τον τίτλο *Υλη προς συγγραφήν ηπειρωτικής λαογραφίας*) παραμένει ανέκδοτη. Το 1884 εκδίδει στο Γαλάτσι την *Εκάβη* του Ευριπίδη¹⁷⁴ με βάση το τετράδιο σημειώσεων του Ευσταθίου Λάμπρου, μαθητή της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου.¹⁷⁵ Η πλέον σημαντική εργασία του Δόσιου έχει τίτλο *Ελληνορουμανικές μελέτες* (*Studii greco-române*) και εκδόθηκε στο Ιάσιο το 1901.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάσαμε τα κύρια θέματα που απασχόλησαν τον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας. Σκοπίμως δεν αναφερθήκαμε στις κύριες ευρωπαϊκές πολιτικές όπως αναλύθηκαν στις σελίδες του και συγκεκριμένα στο Ανατολικό Ζήτημα, στη θέση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στις βαλκανικές χώρες και στο ζήτημα της βαλκανικής ομοσπονδίας· αυτά θα αποτελέσουν το αντικείμενο των επόμενων τριών κεφαλαίων αυτής της εργασίας. Στο παρόν στάδιο της τεκμηρίωσης προσπαθήσαμε να αντιληφθούμε τα θέματα που κυρίως απασχόλησαν τις ελληνόγλωσσες εφημερίδες, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνονται και ζητήματα της ελληνικής και ρουμανικής πολιτικής στο πλαίσιο της γενικότερης ευρωπαϊκής πολιτικής.

Πιστεύουμε ότι οι μελετητές έχουν κάνει ελάχιστη χρήση του πλούσιου πληροφοριακού υλικού που προσφέρουν οι ελληνικές εφημερίδες οι οποίες κυκλοφορούσαν στη Ρουμανία ήδη από το 1841. Από πολλές απόψεις οι εφημερίδες αυτές παρουσιάζουν γενικότερα τη θέση των βαλκανικών λαών και κατά συνέπεια ανάμεσα στους αναγνώστες, εκτός από Έλληνες και Ρουμάνους, βρίσκουμε Βουλγάρους και άλλους. Συχνά, εκτός του ότι αποτελούν τον καθρέφτη σημαντικών ιστορικών στιγμών της Ρουμανίας (όπως της Ένωσης

173. Χρονικό στην εφημερίδα *Η Τρις*, 22 Οκτωβρίου 1879, αρ. 453.

174. Σ.τ.Ε.: Νικόλαος Γ. Δόσιος, *Ευριπίδου Εκάβη*, μετά ψυχαγωγίας εξ ιδιογράφου Λάμπρου του Φωτιάδου... / Υπό, εν Γαλαζίω: τυπ. «Δακία», 1884.

175. Ariadna Camariano-Cioran, *Les académies principières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 33.

των Ηγεμονιών και του Πολέμου Ανεξαρτησίας), μαρτυρούν συγχρόνως την ανοχή και τη γενναιόδωρη υποστήριξη που ο ρουμανικός λαός παρείχε στις άλλες εθνότητες οι οποίες ζούσαν στον ρουμανικό χώρο. Όπως επισημάναμε όταν αναφερθήκαμε σε καθεμία από τις ελληνόγλωσσες εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα, τα έντυπα αυτά είχαν ποικίλους προσανατολισμούς, όπως φιλογαλλικό, φιλοαγγλικό, φιλορωσικό κατ' αντανάκλαση του προσανατολισμού των διαφόρων πολιτικών ομάδων στην Ελλάδα.

Οι πληροφορίες και ιδίως τα πολιτικά σχόλια αυτών των εφημερίδων μαζί με εκείνα των σύγχρονων ρουμανικών κατὰ κύριο λόγο αλλά και των ελληνόγλωσσων που κυκλοφορούσαν σε άλλες χώρες της Ευρώπης μάς επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τη συνεισφορά τους στην κοινωνικοπολιτική, οικονομική και πολιτισμική ιστορία της Ν.Α. Ευρώπης. Έχουμε προς τούτο στη διάθεσή μας μελέτες που αναφέρθηκαν στην Εισαγωγή¹⁷⁶ και κυρίως τη δυνατότητα να συμβουλευθούμε τις πλήρεις συλλογές ελληνικών εφημερίδων που φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας.

Οι πολιτικοί και οι διπλωμάτες αρχίζουν από νωρίς να συνειδητοποιούν τη σημασία του Τύπου ως μέσου πληροφόρησης και επηρεασμού της ευρωπαϊκής πολιτικής ζωής και γενικότερα της κοινής γνώμης. Έτσι, το 1813, σε γαλλική διπλωματική αναφορά του Claude Nicolas Ledoux (1736-1806), απεσταλμένου στο Βουκουρέστι, προς το δούκα Besaro αναφέρεται:

«Στη Βιέννη τυπώνεται ελληνική εφημερίδα με τίτλο *Τηλέγραφος*. Ο συντάκτης είναι, κατά τρόπο εξοργιστικό, αντιγάλλος· τείνουμε να πιστέψουμε ότι χρηματοδοτείται από τη Ρωσία. Όλες οι ευνοϊκές υπέρ της Γαλλίας ειδήσεις που δεν μπορούσαν να αποκρυφθούν δημοσιεύονταν μερικές μέρες μετά από άλλες εφημερίδες, κατά τρόπο που αλλοιώνονταν η αλήθεια, αφήγονταν αμφιβολίες ή δημιουργούνταν υποψίες. Κάθε φορά που συμβαίνουν γεγονότα ευνοϊκά για τους Ρώσους, η εφημερίδα τα ανακοινώνει πριν ακόμη και από τον *Αυστριακό Παρατηρητή*¹⁷⁷ και πάντοτε σαφώς μεγαλοποιημένα. Η εν λόγω εφημερίδα μάς κάνει πολύ κακό σε αυτή τη χώρα, διότι αποτελεί χρησμό για τη Βλαχία, τη Μολδαβία, ακόμη και την Κωνσταντινούπολη· σε ολόκληρη την Ανατολή πιστεύουν σε αυτό ωσάν να επρόκειτο για Ευαγγέλιο, αλλά εγώ αποδίδω στην εν λόγω εφημερίδα εν μέρει την κακή πίστη που κυριαρχεί σήμερα σε αυτές τις περιοχές».¹⁷⁸

176. Προσθέτουμε επίσης Cornelia Papacostea-Danielopolu – Lidia Demény, «Ziarele grecești de la Viena și importanța lor pentru Țările Române și pentru Peninsula Balcanică», στο *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (sec XVII-XIX)*, Ed. Eminescu, Βουκουρέστι 1985, σ. 219-224.

177. Σ.τ.Ε.: Πρόκειται για την εφημερίδα *Österreichischer Beobachter* (Βιέννη, 1810-1849), πβ. Γ. Κουτσοπανάγου, «Χρήση των πηγών, ελληνικών και ξένων, μέσα από τον περιοδικό Τύπο της περιόδου 1811-1847» (υπό έκδοση).

178. Βλ. Anna Tabaki, «*Le Télégraphe Hellénique*, 1812-1836. Orientations et fortune d'un journal politique, commercial et littéraire dans le Sud-Est Européen», στο *Communications grecques présentées au Ve Congrès International des Études du Sud-Est Européen* (Βελιγράδι, 11-17 Σεπτεμβρίου 1984), Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Αθήνα 1985, σ. 265.

Σύμφωνα με όσα υπογραμμίσαμε παραπάνω θα πρέπει να επισημάνουμε επίσης ότι ο ελληνικός Τύπος της Ρουμανίας επιτέλεσε και μια άλλη χρήσιμη λειτουργία, τη διατήρηση των ρουμανοελληνικών σχέσεων για όσο χρόνο δεν υπήρχαν διπλωματικές αντιπροσωπείες, οι οποίες συστάθηκαν τόσο στη Ρουμανία όσο και στην Ελλάδα αμέσως μετά τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας.¹⁷⁹

179. Πβ. C.N. Velichi, «Les relations roumano-grecques», ό.π., σ. 509-542.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Το Ανατολικό Ζήτημα – Ορισμός και φάσεις της εξέλιξής του

Ένα από τα πιο σημαντικά διεθνή πολιτικά θέματα που απασχόλησαν ευρέως τον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα ήταν το λεγόμενο «Ανατολικό Ζήτημα». Εάν κατά την περίοδο της ανοδικής πορείας των Οθωμανών το Ανατολικό Ζήτημα εκδηλώνόταν κυρίως με τη μορφή της άμυνας της Ευρώπης απέναντι στην εισβολή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στον αιώνα που αναφερόμαστε προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι Μεγάλες Δυνάμεις αντιλαμβάνονταν το διαμελισμό αυτής της ήδη παρακμάζουσας αυτοκρατορίας. Αυτή άλλωστε ήταν και η εκτίμηση κυρίως της δυτικής διπλωματίας όπως απεικονίζεται και στα διαφόρων μορφών έντυπα του 19ου αιώνα. Οι λαοί της Ανατολικής Ευρώπης είχαν τη δική τους άποψη όπως θα διαπιστώσουμε διατρέχοντας τον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας της περιόδου αυτής.¹⁸⁰

Οι χώρες της Ν.Α. Ευρώπης, εμπλεκόμενες άμεσα στο Ανατολικό Ζήτημα, σε κάθε μελέτη σχετική με την πολιτική ιστορία τους έπρεπε να ασχοληθούν κατά κάποιον τρόπο με το θέμα αυτό. Συνεπώς θα αναφερθούμε εδώ σε μερικές εργασίες που επικεντρώνονται σε αυτό. Στο κεφάλαιο «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Ανατολικό Ζήτημα»¹⁸¹ ο Μουσταφά Μεχμέτ ασχολείται κατά πρώτο λόγο με τη γένεση¹⁸² του Ανατολικού Ζητήματος, την οποία τοποθετεί στα μέσα του

180. Για τη βαλκανική ομοσπονδία βλ. Κεφάλαιο Δ΄.

181. Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, Βουκουρέστι 1976, σ. 224-229.

182. Από τις αρχές του 19ου αιώνα πολλοί συγγραφείς ασχολήθηκαν με τη δημιουργία και την εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος. Μεταξύ αυτών μνημονεύουμε τους εξής: Édouard Driault, *La question d'orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1921, το οποίο είχε περισσότερες εκδόσεις με κάποιες αλλαγές στον τίτλο· A. Oǧetea, *Contribution à la question d'Orient: Esquisse historique, suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741-1821)*, Cultura Națională, Βουκουρέστι 1930· Ευάγγελος Κωφός, «Greece at the Crossroads (1878-1881). Reappraisal of Priorities in an Evolving Balkan Setting», στο *Πρακτικά, Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο, «Η τελευταία φάση»*, ό.π., σ. 31-48· P. Cernovodanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Βουκουρέστι 1986· A. Iordache, *Sub Zodia Strousberg. Viața politică din România între 1877-1878*, Βουκουρέστι 1991· D. Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, Βουκουρέστι 1992.

16ου αιώνα προσθέτοντας ότι το ζήτημα αυτό εκδηλώνεται πιο έντονα μετά την πολιορκία της Βιέννης από τους Τούρκους το 1683. Αναφερόμενος στις ιδιαιτερότητες της εξέλιξης του Ανατολικού Ζητήματος, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «εάν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις το θέμα αυτό εκδηλώθηκε ως σουηδικό ή πολωνικό ζήτημα, ουγγρικό ή ρουμανικό, σερβικό ή βουλγαρικό, χωρίς να αναφερθούμε στην κατάσταση που επικρατούσε στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι το Ανατολικό Ζήτημα εξελίχθηκε διαφορετικά στο χρόνο και στο χώρο περιλαμβάνοντας το σύνολο των πολιτικών, εδαφικών και κοινωνικών εξελίξεων από τη Βαλτική έως την Κωνσταντινούπολη».¹⁸³ Κατά τη γνώμη του, μετά το 1815 το Ανατολικό Ζήτημα αποκτά νέα πολιτική σημασία. Στο κεφάλαιο «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα»¹⁸⁴ ο Νίκος Σβορώνος παρατηρεί ότι «όλη η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, όπως άλλωστε και όλων των βαλκανικών κρατών, απ' την εποχή της δημιουργίας του ελληνικού βασιλείου ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά ως λεπτομέρεια του Ανατολικού Ζητήματος».¹⁸⁵ Εκτιμά ότι ο πόλεμος της Κριμαίας (1853-1856), το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) και το Σύμφωνο της Κωνσταντινουπόλεως (Μάρτιος 1881) αποτελούν σημαντικές φάσεις στην εξέλιξή του.

Πολλές αναφορές στο Ανατολικό Ζήτημα, στο οποίο αφιερώνεται ολόκληρο κεφάλαιο, υπάρχουν στην *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*¹⁸⁶ του Τάσου Βουρνά. Η μελέτη αυτή ενδιαφέρει ιδιαίτερα γιατί χρησιμοποιεί ως πηγή εφημερίδες που υπάρχουν στην Ελλάδα των οποίων οι ανταποκριτές στο Βουκουρέστι ήταν ενίοτε και συνεργάτες των ελληνογλωσσων εφημερίδων της ρουμανικής πρωτεύουσας. Έτσι, ανταποκριτής στο Βουκουρέστι της εφημερίδας *Το Μέλλον* ήταν ο Δήμος Παπαθανασίου¹⁸⁷, συνεργάτης της εφημερίδας *Η Ίρις*. Το βιβλίο του Ιωάννου Δημάκη¹⁸⁸ *Ο γαλλικός Τύπος αναφορικά με την πτώση του*

183. M.A. Mehmed, *Istoria turcilor*, σ. 228-229.

184. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 105-110.

185. Στο ίδιο, σ. 106.

186. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Τόμος Α'*, ό.π., βλ. Κεφ. ΣΤ' «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα», σ. 477-485.

187. Σ.τ.Ε.: Για τη δράση και τις πολιτικές απόψεις του Δημοσθένη (Δήμου) Παπαθανασίου (Πορταριά <> Αθήνα 1878) βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 129-137, όπου παρέχεται ανθολόγιο δημοσιευμάτων του συνοδευόμενο από κατατοπιστικά βιογραφικά, εργογραφικά και βιβλιογραφικά στοιχεία. Στο Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία*, ό.π., σ. 30, ο Δήμος Παπαθανασίου αναφέρεται ως συντάκτης της εφημερίδας *Το Μέλλον*.

188. Συγγραφέας της εργασίας *La guerre de l'indépendance grecque vue par la presse française*

Μεσολογγίου και της Ναυμαχίας του Ναβαρίνου (*La presse française face à la chute de Missolonghi et à la bataille navale de Navarin*),¹⁸⁹ εκτός του ότι περιγράφει πώς η κοινή γνώμη της Γαλλίας δέχθηκε την είδηση για τα γεγονότα, είναι ενδιαφέρον και για την ανάλυση του θέματος από τον συγγραφέα. «Διαβάζοντας τον Τύπο της εποχής μένουμε με την εντύπωση –γράφει ο Δημάκης στα Συμπεράσματα– ότι πέραν της ανθρώπινης συμπάθειας που προκαλούσε η ελληνική εξέγερση (λόγω του ανθρώπινου δράματος που τη συνόδευε), οι περισσότεροι από τους συγχρόνους την αντιμετώπιζαν μέσα από το πρίσμα της διεθνούς πολιτικής, κυρίως ως εκδήλωση του Ανατολικού Ζητήματος».¹⁹⁰

Στο άρθρο με τίτλο «Η Ρουμανία στη Ν.Α. Ευρώπη (1866-1912)» («*România în Sud-estul Europei (1866-1912)*»),¹⁹¹ ο καθηγητής Constantin N. Velichi παρακολουθώντας τον αντιοθωμανικό απελευθερωτικό αγώνα των βαλκανικών λαών στον 19ο αιώνα αναφέρεται συχνά στο Ανατολικό Ζήτημα. Συχνές θα είναι οι αναφορές σε αυτή τη μελέτη, η οποία παραπέμπει μερικές φορές και στον ελληνικό Τύπο. Το ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον που παρουσιάζει έγκειται στο ότι παρέχει πληροφορίες για τον βουλγαρόφωνο Τύπο που εκδιδόταν στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα, στις σελίδες του οποίου βρίσκουμε άρθρα σχετικά με το υπό συζήτηση θέμα. Μνημονεύουμε επίσης τα κεφάλαια: «Η Ν.Α. Ευρώπη από την αναζωπύρωση του ανατολικού προβλήματος (1873) μέχρι την υιοθέτηση των αποφάσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου (1878)» και «Η Ν.Α. Ευρώπη από το Συνέδριο του Βερολίνου έως την έκρηξη της τουρκικής επανάστασης (1908)» από τη μελέτη του Nicolae Ciachir *Ιστορία των λαών της Ν.Α. Ευρώπης στη σύγχρονη εποχή (Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă)*.¹⁹² Το θέμα αυτό συζητήθηκε για πρώτη φορά στην ιστοριογραφία σε ανακοίνωση της γράφουσας με τίτλο «Ο ελληνικός Τύπος της Ρουμανίας και το Ανατολικό Ζήτημα» («*La presse grecque de Roumanie et la Question Orientale*»)¹⁹³ στο Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας του Βόλου (1981). Το ενδιαφέρον

de 1821-1824. Contribution à l'étude de l'opinion publique et du mouvement philhellénique en France, Θεσσαλονίκη 1968.

189. Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1976.

190. Στο ίδιο, σ. 174.

191. Βλ. στο C.N. Velichi (επιμ.), *România în sud-estul Europei 1880-1912*, Βουκουρέστι 1979, σ. 80-145.

192. Βουκουρέστι 1987, σ. 256-303. Βλ. επίσης N. Ciachir – Ch. Barcan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, Βουκουρέστι 1984, Κεφ. 14 και Κεφ. 15, σ. 339 κ.ε.

193. Βλ. «Εισαγωγή», υποσημ. 78. Άλλες δύο ανακοινώσεις οι οποίες έκαναν χρήση του Τύπου της εποχής ως κύριας πηγής έγιναν από τη Δέσποινα Μαυρίδου, «Ο ελληνικός Τύπος της Ανατολικής Ρωμυλίας και το Ηπειροθεσσαλικό Ζήτημα», και από τη Nadia Danova, «L'annexion de la Thessalie à la Grèce et l'opinion publique en Bulgarie», στο *Πρακτικά, Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο, «Η τελευταία φάση»*, ό.π., σ. 165-183.

που προκάλεσε η ανακοίνωση προέτρεψε την γράφουσα να προχωρήσει σε μια πιο διεξοδική μελέτη του.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζεται το Ανατολικό Ζήτημα στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας, ας υπενθυμίσουμε ότι την ίδια περίοδο εκτός από ελληνικές εκδίδονταν και εφημερίδες σε άλλες βαλκανικές γλώσσες, όπως από τις βουλγαρικές και τις αλβανικές κοινότητες. Είναι γνωστός ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι ρουμανικές χώρες στη διαμόρφωση της διανοήσης και στη δημιουργία αστικής τάξης στη Ν.Α. Ευρώπη καθώς και στον αντιοθωμανικό απελευθερωτικό αγώνα και τελικά στην ίδρυση ανεξάρτητων βαλκανικών κρατών. Επόμενο ήταν στις εφημερίδες που εκδίδονταν από τους πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής και τους διανοούμενους των διαφόρων βαλκανικών κοινοτήτων που διέμεναν στο ρουμανικό έδαφος να αντικατοπτρίζονται οι πόθοι των λαών της Ν.Α. Ευρώπης. Το ρουμανικό κράτος είχε ως βασική αρχή της εξωτερικής πολιτικής του την πραγματοποίηση συμμαχίας με τους βαλκανικούς λαούς. Με πρωτοβουλία της Ελλάδας και της Σερβίας συντάχθηκε το 1861 σχέδιο συνθήκης συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας, Σερβίας, Μαυροβουνίου και Ρουμανίας. Προβλεπόταν εξέγερση της Ρουμανίας, της Σερβίας, του Μαυροβουνίου, της Ερζεγοβίνης, της Ηπείρου και της Αλβανίας εναντίον του κοινού εχθρού, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Σε μια τέτοια πολιτική ατμόσφαιρα εκδίδονται δύο δίγλωσσες εφημερίδες, η ελληνορουμανική *Ο Θεατής/Spectatorul* το 1860 και η βουλγαρορουμανική *Viitorul/Bădușnos* το 1864. Η τελευταία, την οποία εξέδιδε ο γνωστός Βούλγαρος επαναστάτης Georgi Sava Rakovski, δικαιολογώντας τις μεταρρυθμίσεις του Κούζα γράφει μεταξύ άλλων ότι οι Ρουμάνοι και οι Βούλγαροι κρατούν στα χέρια τους το κλειδί της Ανατολής.¹⁹⁴ Το 1869 η ρουμανική κυβέρνηση εγκρίνει την έκδοση στο Βουκουρέστι των εφημερίδων *Svoboda* και *Nezavisimost* από τον Λιούμπεν Καραβέλοφ.¹⁹⁵ Το 1874 εκδίδεται, επίσης στο Βουκουρέστι, η βουλγαρική εφημερίδα *Znamen*¹⁹⁶ υπό τη διεύθυνση του Χρίστο Μπότεφ, ο οποίος υποστήριξε με άρθρα του την αντιοθωμανική εξέγερση στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη καθώς και την ανάγκη οργάνωσης μιας αντιοθωμανικής βουλγαρικής εξέγερσης. Ο καθηγητής C.N. Velichi διαπιστώνει ότι «αν στην Ελλάδα και στη Σερβία ήταν δυνατή η έκδοση βιβλίων και εφημερίδων που υποστήριζαν ανοικτά τον απελευθερωτικό αγώνα, κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό στη Βουλγαρία. Ως εκ τούτου το γεγονός ότι μεταξύ των ετών 1850 και 1878 δεν εκδίδεται στο Βουκουρέστι σερβικό

194. C.N. Velichi (επιμ.), *România*, σ. 101.

195. Liuben Karavelov. Βούλγαρος εφημεριδογράφος και επαναστάτης, ο οποίος οργάνωνε στο Βουκουρέστι, μεταξύ 1869 και 1870, βουλγαρικό επαναστατικό κομιτάτο, το οποίο αργότερα συγχωνεύεται με εκείνο του Vasil Levski.

196. Εκδίδεται μεταξύ 1865 και 1876.

περιοδικό, ενώ εκδίδονται 57 βουλγαρόφωνες εφημερίδες και περιοδικά, εξηγείται πλήρως. Την ίδια περίοδο υπήρχαν και ελληνόφωνες εφημερίδες, αυτές όμως δεν εμπλέκονται κατά τρόπο συστηματικό στον αντιοθωμανικό αγώνα διότι ήταν κυρίως ειδησεογραφικές εφημερίδες και πολιτιστικά έντυπα των Ελλήνων, οι περισσότεροι από τους οποίους κατοικούσαν στους κυριότερους λιμένες και στις πόλεις της χώρας».¹⁹⁷

Η μελέτη του ελληνόγλωσσου Τύπου της Ρουμανίας, και κατά κύριο λόγο των τριών εφημερίδων που αναφέρει ο καθηγητής Velichi, *Ο Θεατής*, *Η Ίρις* και *Σύλλογοι*, αναιρεί αυτή την άποψη ενώ καταδεικνύει τις πολιτικές ανησυχίες των συντακτών των παραπάνω εφημερίδων. Διότι στη Ρουμανία, όπως παρατηρούσε στις 19 Νοεμβρίου 1809 ο Λιούμπεν Καραβέλοφ στην εφημερίδα *Svoboda*, «κανείς δεν μας κλείνει το στόμα, αλλά επιτρέπεται να λέμε ό,τι αισθάνεται η καρδιά. [...] Η Ρουμανία είναι μια χώρα η οποία έγραψε στο έμβλημά της τις λέξεις “Ελευθερία και Κουλτούρα”».¹⁹⁸

Από τον πίνακα των εντύπων που παρουσιάζεται στο Παράρτημα 1 προκύπτει ότι στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα¹⁹⁹ εκδόθηκαν τριάντα ένα έντυπα, ως επί το πλείστον στο Βουκουρέστι, στο Γαλάτσι, στη Βραϊλα, στο Τζιούρτζιου, στο Σουλινά και αλλού. Από αυτά μερικά είναι λογοτεχνικά ημερολόγια, βραχύβια, όπως στις περιπτώσεις των τοπικών ημερολογίων, αλλά σημαντικά για την απεικόνιση της κοινωνικοπολιτιστικής ζωής των ελληνικών κοινοτήτων των πόλεων όπου εκδίδονταν.²⁰⁰ Σε αυτά τα έντυπα, τα οποία, εκτός λίγων εξαιρέσεων, είχαν διάρκεια κυκλοφορίας ενός συνήθως έτους, βρίσκουμε ενδιαφέροντα πολιτικά σχόλια, όπως στο έντυπο *Η Φωνή της Ελευθερίας*, που εκδίδεται στη Βραϊλα μεταξύ των ετών 1884 και 1886.

Οπωσδήποτε οι πληροφορίες που παρέχονται από τον ελληνόγλωσσο Τύπο, ενισχυόμενες και από άλλες πηγές, μας δίνουν μια πλήρη εικόνα της πολιτικής ιστορίας της Ν.Α. Ευρώπης. Στον ίδιο βαθμό μάς ενδιαφέρει η γνώμη των εκδοτών αυτών των εφημερίδων, γνωστών διανοομένων, οι οποίοι αντιπροσώπευαν

197. C.N. Velichi (επιμ.), *România*, ό.π., σ. 114. Άλλες σημαντικές βουλγαρικές εφημερίδες με επαναστατικό-δημοκρατικό προσανατολισμό ήταν και οι: *Nova Bălgaria*, 1876, *Bromitel-Apărătorul*, 1884, *Narodnost*, μεταξύ 1869 και 1871, *Otecestvo*, των συντηρητικών αστικών κύκλων, *Budlinik*, που εκδίδεται το 1873 από τον Hristo Botev, κ.λπ. Μετά το 1874 αυξάνεται ο αριθμός των βουλγαρικών εφημερίδων που εκδίδονται στη Ρουμανία (C.N. Velichi, ό.π., σ. 117 κ.ε.).

198. C.N. Velichi (επιμ.), ό.π., σ. 118.

199. Για την κατάρτιση του πίνακα λάβαμε υπόψη την ημερομηνία έκδοσής τους. Κατά συνέπεια το τελευταίο αναφερόμενο περιοδικό *Speranța* εκδίδεται στο Βουκουρέστι το 1900.

200. Βλ. σχετικά Cornelia Papacostea-Danielopolu, «La vie culturelle de la Communauté de Bucarest», ό.π., σ. 311-333· της ίδιας, «La vie culturelle des communautés grecques de Roumanie», ό.π., σ. 475-493.

τις απόψεις των μελών των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας, απόψεις που συχνά ήταν αντίστοιχες με αυτές των ομοεθνών τους στην Ελλάδα και στη Διασπορά. Με αυτή την έννοια οι εκδότες εκείνων των εφημερίδων επιχειρούσαν να προσδιορίσουν το Ανατολικό Ζήτημα.

Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι το Ανατολικό Ζήτημα με όλα τα πολιτικοστρατιωτικά του παρεπόμενα αποτελεί το κύριο θέμα συζήτησης που αποτυπώθηκε έντυπα υπό διαφορετικές μορφές: κύρια άρθρα, ανατυπώσεις από τον Τύπο της Δύσης και των βαλκανικών χωρών, διάφορες εκδόσεις και άλλα. Στις 10 Απριλίου 1860 δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο *Θεατή*²⁰¹ άρθρο με τίτλο «Το Ανατολικόν Ζήτημα» για να σχολιάσει την έκδοση στο Παρίσι του ανώνυμου φυλλαδίου *Un mot sur l'Orient en vue du futur Congrès*.²⁰² Το κείμενο δημοσιεύεται σε ελληνική μετάφραση με τίτλο *Μια λέξις περί της Ανατολής εν τη προσδοκία της μελλοντικής συνόδου*. Στη συνέχεια δημοσιεύεται σειρά άρθρων σχετικών με το θέμα αυτό, τα οποία υπογράφονται από τον Edmond About, *Περί του νέου χάρτου της Ευρώπης* (*Sur la nouvelle carte de l'Europe*), και τον François Lenormant, *Ιστορία των σφαγών στη Συρία* (*L'histoire des massacres de Syrie*). Τα άρθρα αυτά μεταφράζονται στα ελληνικά από τη σύνταξη της εφημερίδας θέτοντάς τα έτσι στη διάθεση του κοινού και εφιστώντας την προσοχή των αναγνωστών στο ότι το κείμενο του About εκφράζει την επίσημη γαλλική άποψη, η οποία όμως συμπίπτει με τη ρωσική. Συγχρόνως σε αυτά τα άρθρα εκτιμάται ότι έφθασε η στιγμή για τους βαλκανικούς λαούς να αποτινάξουν την οθωμανική κυριαρχία με τις δικές τους δυνάμεις, δεδομένου ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν επιδιώκουν τίποτε άλλο παρά τη μεταξύ τους διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συνεπώς των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης.²⁰³

Η ενασχόληση για τον προσδιορισμό του τι συνιστά το Ανατολικό Ζήτημα διαπιστώνεται ήδη από τα πρώτα φύλλα της δίγλωσσης ρουμανοελληνικής εφημερίδας *Ο Θεατής/Spectatorul*. Συνηγορώντας από την αρχή της έκδοσής της, το 1860, υπέρ ενός Τύπου που θα ενώνει και δεν θα χωρίζει τους λαούς της Ν.Α. Ευρώπης η εφημερίδα θα κάνει συχνά χρήση στις στήλες της του συνθήματος «Ενότης και Συνεργασία» μεταξύ των βαλκανικών λαών. Είναι σαφές ότι για τους λαούς της Ν.Α. Ευρώπης η λύση του Ανατολικού Ζητήματος ισοδυναμούσε με την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας, κατά κανόνα με

201. Ο *Θεατής*, αρ. 8.

202. Όπως αναφέρει ο συντάκτης, δανείζεται το κείμενο από αθηναϊκή εφημερίδα και αναγγέλλει ότι η μετάφραση του φυλλαδίου θα δημοσιευθεί σε ένθετο της εφημερίδας λόγω έλλειψης χώρου.

203. Βλ. και Olga Cicanci, «La presse grecque de Roumanie», ό.π., σ. 141-152.

ίδια μέσα, ενώ για τις Μεγάλες Δυνάμεις σήμαινε τη διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο *Θεατής*, θεωρώντας το ανώνυμο παρισινό φυλλάδιο ως σημαντικό κείμενο, θα αρχίσει τη δημοσίευσή του σε ένθετο²⁰⁴ από το φύλλο της 10ης Απριλίου και έως το φύλλο της 16ης Μαΐου.²⁰⁵ Το κείμενο αυτού του φυλλαδίου δημοσιεύεται στην εφημερίδα με τίτλο «Το Ανατολικόν Ζήτημα». Κατά τη γνώμη μας έχει γραφεί από Έλληνα διαμένοντα στη Γαλλία ή από φιλέλληνα Γάλλο.²⁰⁶

Λόγω του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει το παραπάνω κείμενο του φυλλαδίου, το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά και στα ρουμανικά, θα σταθούμε λίγο περισσότερο σε αυτό. Ο ανώνυμος συγγραφέας αναλύει τι σημαίνει «Ανατολικό Ζήτημα» κατά τη γνώμη διακεκριμένων προσώπων, όπως για παράδειγμα του λόρδου Στράτφορντ ντε Ρέντκλιφ, ο οποίος διέμεινε για μεγάλο διάστημα στην Ανατολή και τη γνώριζε πολύ καλά· επιστρέφοντας θα παρατηρήσει απογοητευμένος ότι η Τουρκία ουδέποτε πρόκειται να εισέλθει στο δρόμο των μεταρρυθμίσεων. Ο δε Ναπολέων, ο μεγαλύτερος άνδρας του αιώνα που μεταρρύθμισε όλη την Ευρώπη, φέρεται να είπε το 1807: «Επίστευσα προς στιγμήν ότι ηδύνατο τις να μετατρέψη κατά τι τους Τούρκους, να εξεγείρη αυτούς από της απαθείας των, να διδάξη αυτούς να σωθώσιν. Αλλά ήτο πλάνη. Είναι προφανές ότι, ταχίον ή βραδίον, [πρέπει] να ληφθή μια κάποια απόφασις περί του κράτους, και κάλλιον σήμερον ή αύριον».²⁰⁷

Ο συγγραφέας του φυλλαδίου πιστεύει ότι όλοι οι λαοί της Ανατολής θα εξεγερθούν διότι «η Τουρκία, λέγομεν μετά πλήρους πεποιθήσεως, είναι πομφόλυξ σάπωνος, δυναμένη να εξαφανισθή εις την πρώτην πνοήν της Ευρώπης, άμα, ως κρίνη αύτη, ότι το γενικόν συμφέρον τη επιτάσσει να εκμηδενίση αυτήν. Μη αντιπροβάλωσιν ημίν την φαινομένην αδικίαν της μεθόδου ταύτης. Ενάντια της πολιτικής ανάγκης κατεπνίξαμεν την φωνήν των συμπαθειών και της δικαιοσύνης προκειμένου περί χριστιανών. Δεν είναι η πρώτη φορά σήμερον καθ' ην η πολιτική επιστατεί εις τας Δυνάμεις του κόσμου να μεταβάλωσιν την τύχην των λαών. [...] Η θεωρία ότι ο ισχυρότερος δύναται να επιτίθεται κατά του ασθενεστέρου [...] δεν δύναται να αρμόζη, ει μη εις μόννας τας ορδάς των ληστών, αίτινες ζώσι των αρπαγών».

204. Τα συμπεράσματα του συγγραφέα είναι γνωστά από την εφημερίδα *Ο Θεατής* της 10ης Απριλίου 1860, αρ. 8.

205. *Ο Θεατής*, 10 Απριλίου 1860, αρ. 8· 18 Απριλίου 1860, αρ. 9· 2 Μαΐου 1860, αρ. 11· 9 Μαΐου 1860, αρ. 12· και 16 Μαΐου 1860, αρ. 13.

206. Στο φύλλο αρ. 9 του *Θεατή*, σε επιστολή που δημοσιεύθηκε με το ψευδώνυμο «ένας κοσμοπολίτης», γίνεται αναφορά στα «πατριωτικά» αισθήματα του συγγραφέα του φυλλαδίου.

207. *Ο Θεατής*, 10 Απριλίου 1860, αρ. 8.

Ο συντάκτης εκτιμά ότι ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι εφικτός, όμως απομένει να σκεφτεί κανείς πώς θα αναπληρωθεί το κενό που θα δημιουργηθεί στη θέση της.²⁰⁸

Ο συγγραφέας του φυλλαδίου εικάζει ότι η Αγγλία, η Γαλλία, η Ρωσία και η Αυστρία θα μοιρασθούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. «Αλλά, τουλάχιστον, τοιούτου γινομένου διαμερισμού, η ειρήνη του κόσμου εξασφαλισθήσεται; Δεν πιστεύομεν. Το μίσος των λαών, ους αι Δυνάμεις κατακυρώσουσιν εαυταίς, ως διανέμοντα ποίμνια, τόσω μάλλον ζωηρότερον θέλει διαβιβασθή από των αρχαίων κυρίων εις τους νέους».²⁰⁹ Ορισμένοι πρότειναν να δημιουργηθούν τόσα μικρά κράτη όσα είναι και τα έθνη στην Ανατολή. «Εκ των συντριμμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δύνανται να σχηματισθώσι τα βασίλεια της Ελλάδος, της Αλβανίας, της Σερβίας, ίσως της Βουλγαρίας, του Μαυροβουνίου, της Δακίας, της Αιγύπτου, της Συρίας, εν η πλείονα εν τη μεγάλη Ασία, και πολλά έτι άλλα». Τα μικρά κράτη θα προσκολληθούν «σε άλλα κέντρα», όπως στη Ρωσία και στην Αυστρία, «τας δύο ταύτας μεγάλας εστίας του Σλαυισμού, αίτινες θέλουσιν αποκτήση ούτω πάσαν επί της Ανατολής επιρροήν». «Έτερος [διακανονισμός] εθεωρήθη επίσης ενίστε κατορθωτός, η συνένωσις δηλαδή όλων των κρατών εις μιαν ομοσπονδίαν, όπως δοθή αυτοίς ισχύς προς άμυναν. Η ιδέα αύτη ανταποκρίνεται πολλώ κάλλιον εις τον σκοπόν, ον οφείλει τις να προτίθεται, προκειμένης της λύσεως του Ανατολικού Ζητήματος». Στη συνέχεια διερωτάται εάν «δυνάμεθα να πιστεύσωμεν εις το δυνατόν;».²¹⁰ Ποια θα είναι η γλώσσα των νέων κρατών; Καταλήγοντας ο ανώνυμος συγγραφέας εκτιμά ότι οι χριστιανικοί λαοί της Ανατολής είναι πολύ ανίσχυροι για να μπορέσουν να απαλλαγούν από τον οθωμανικό ζυγό και γι' αυτό αποθέτουν όλες τις ελπίδες τους σε αυτούς που «τους δίνουν υποσχέσεις» και κυρίως στη Ρωσία, η οποία «είτε εκ συμπαθείας είτε εκ πολιτικής διατηρεί αυτούς πάντοτε εν τη γλυκεία ταύτη ελπίδα».²¹¹ Και επειδή «άπαντες οι κίνδυνοι του Ανατολικού Ζητήματος προέρχονται εκ της ασθενείας της Τουρκίας, δεν πρέπει λοιπόν να διαιρεθής εις κράτη ασθενέστερα έτι [...], αλλά να παραμείνη μια μόνη αυτοκρατορία Χριστιανική», και υπό αυτή την έννοια θα πρέπει να γίνουν προτάσεις στο Συνέδριο των Παρισίων.²¹² Ο Θεατής είχε διατυπώσει τις αρχές του σε ένα από τα πρώτα φύλλα του, από όπου παραθέτουμε το ακόλουθο απόσπασμα: «Η σύστασις ελληνικής εφημερίδος ήτο διά πολλούς

208. Στο ίδιο.

209. Ο Θεατής, 18 Απριλίου 1860, αρ. 9.

210. Στο ίδιο.

211. Ο Θεατής, 9 Μαΐου 1860, αρ. 12.

212. Ο Θεατής, 16 Μαΐου 1860, αρ. 13.

λόγους αναγκαιοτάτη εν ταις Ηγεμονίαις, όπου δύναται συγχρόνως να υπηρετή τα συμφέροντα αμφοτέρων των εθνών υπερμαχούσα κατά των επιτηδευομένων τας έχθρας και την διάσπασίν των. Είναι αναγκαίον όπως χρησιμεύη ως ερμηνεύς των αισθημάτων των ομοδόξων λαών, οίτινες εν καιρώ αρμοδίω, ως εκ συνθήματος προκατειλημμένοι όντες, να ευρεθώσι σύμφωνοι και συννησισμένοι κατά του κοινού εχθρού».²¹³ Συνεπής στις αρχές της η σύνταξη του Θεατή δημοσιεύει ενδιαφέρουσα επιστολή αναγνώστη που υπογράφει ως «ένας κοσμοπολίτης». Το πλήρες κείμενο δημοσιεύεται στη γαλλική γλώσσα στο φύλλο της 26ης Μαΐου 1860.²¹⁴ Διαπιστώνοντας το ενδιαφέρον που προκάλεσε στο «κοινό» των Ενωμένων Ηγεμονιών, όπου η ανατολική κρίση «θα ασκήσει αποφασιστική επιρροή επί της τύχης τους», ο επιστολογράφος εκθέτει τη διαφωνία του ως προς ορισμένες ιδέες που περιέχονται στο παρισινό φυλλάδιο. Για παράδειγμα δεν είναι σύμφωνος με την ιδέα μιας ομοσπονδίας των «ανίσχυρων και διηρημένων» βαλκανικών κρατών διότι η αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απορρέει ακριβώς από «την ποικιλία των εθνικοτήτων, τη διαφορετικότητα των ηθών και των θρησκευτικών ανταγωνισμών» και θα ωθούσε περαιτέρω τις διαιρέσεις και τις εσωτερικές διαμάχες. Αναρωτιέται αν υπήρχε δυνατότητα μιας συγχώνευσης των σλαβικών, ελληνικών και ρουμανικών στοιχείων ώστε ένα από τα τρία αυτά στοιχεία να μην αποκτήσει ποτέ υπεροχή ή τάση για υπερίσχυση εναντίον της οποίας οι άλλες πλευρές θα επαναστατούσαν. Κάτι τέτοιο όμως θα αποτελούσε «μοιραίο λάθος». Αυτή η ομοσπονδία θα ήταν επίσης αντίθετη στην αρχή «της ανασύστασης των εθνικοτήτων, ιδέας του αιώνα μας, του φωτός και της προόδου, που τείνει να επικρατήσει θριαμβευτικά». Εκτιμά ότι η καλή οργάνωση αυτών των εθνοτήτων, η επιθετική και η αμυντική συμμαχία τους θα αποτελέσουν την καλύτερη εγγύηση της σταθερότητας και της ευημερίας, στο πλαίσιο της οποίας θα υποστηρίξουν τα πολιτικά και εμπορικά συμφέροντα τους καθώς και τη διατήρηση της γενικότερης ειρήνης. Στο τέλος ο επιστολογράφος εκθέτει την άποψή του όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αναδιοργανωθούν τα εδάφη που θα προκύψουν από τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Έτσι, το ελληνικό βασίλειο θα αύξανε τα εδάφη του με τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Κωνσταντινούπολη και τις δύο όχθες των Δαρδανελίων, επίσης όλα ανεξαιρέτως τα νησιά της Ευρώπης και της Ασίας, συμπεριλαμβανομένων των Ιονίων Νήσων. Το σλαβικό κράτος θα συνένωνε εντός του την ισχυρή και

213. Ο Θεατής, «Περί Τύπου», 18 Απριλίου 1860, αρ. 9.

214. Ανέκδοτη επιστολή, ανάλυση της οποίας βλ. και Olga Cicanci, «La presse grecque de Roumanie», ό.π., σ. 141-152.

φιλοπόλεμη φυλή των Σλάβων του Νότου, ειδικότερα τη Σερβία, τη Βουλγαρία και τη Βοσνία, την Κροατία και την Τουρκία, την Ερζεγοβίνη και το Μαυροβούνιο. Το ρουμανικό κράτος θα αποτελείτο από τα Ενωμένα Πριγκιπάτα όπως συγκροτήθηκαν ως συνέπεια και μέσα από τη δυναμική των συνθηκών και των γεγονότων.²¹⁵

Κατά τα άλλα ο ανώνυμος επιστολογράφος, μολονότι αναγνώριζε το «τάλαντο και τον πατριωτισμό» που επέδειξε ο συγγραφέας του φυλλαδίου στο πόνημά του καθώς και τις γνώσεις του πάνω στο θέμα, επέμενε να διαφωνεί με την άποψη ότι –με γνώμονα τα γενικά συμφέροντα και την ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων– η λύση που θα είχε περισσότερες πιθανότητες να είναι βιώσιμη έγκειτο στη δημιουργία μιας «χριστιανικής αυτοκρατορίας», η οποία θα ένωνε όλους τους λαούς που τη δεδομένη στιγμή συνέθεταν την ευρωπαϊκή Τουρκία. Ο επιστολογράφος διατύπωνε την ελπίδα ότι η άποψή του θα λαμβανόταν υπόψη στο πλαίσιο των συζητήσεων για το Ανατολικό Ζήτημα που θα εγκαινιάζε η εφημερίδα. Η ιδέα της δημιουργίας ενός «χριστιανικού κράτους» επρόκειτο να συζητηθεί ευρύτατα στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας, στο πλαίσιο της δημιουργίας βαλκανικής ομοσπονδίας ως μέσου οργάνωσης των χωρών που θα απαλλάσσονταν από την οθωμανική κυριαρχία.

Στις σελίδες του Θεατή σχολιάζονται και άλλες απόψεις για το Ανατολικό Ζήτημα με αφορμή την έκδοση των δύο φυλλαδίων του Edmond About και του François Lenormant στο Παρίσι, *Sur la nouvelle carte d'Europe* και *Ιστορία των σφαγών στη Συρία (L'histoire des massacres de Syrie)* αντίστοιχα. Στο Παρίσι εκδίδεται και το πόνημα του Venno Alessandru *Οι Τούρκοι και οι εθνότητες (Turcii și naționalitățile)*. Το κείμενο του About μεταφράζεται στα ελληνικά με τίτλο *Περί του νέου χάρτου της Ευρώπης*.²¹⁶ Το φυλλάδιο δημοσιεύεται στο φύλλο της 6ης Ιουνίου 1860 του Θεατή, όπου τονίζεται η πολιτική σημασία του έργου, δεδομένου ότι ο About λόγω της στενής του σχέσης με τον αυτοκράτορα εξέφραζε την επίσημη γαλλική άποψη, η οποία ήταν παρόμοια με αυτή της Ρωσίας. «[...] Σήμερα, όμως, μετά τα σπουδαία περί του Ανατολικού Ζητήματος βήματα της Ρωσίας, άτινα συνεμερίσθη και η Γαλλία, ουδείς δύναται ν' αμφιβάλλη ότι εγγίζει η ώρα της εκπληρώσεως των πόθων όλων των χριστιανικών λαών της Ανατολής». Η εφημερίδα συνιστά «το σύγγραμμα τούτο εις πάντας τους λαούς της Ανατολής, ως λίαν

215. Ο Θεατής, αρ. 14, σ. 5. Το κείμενο στα γαλλικά.

216. Σ.τ.Ε.: Υπό Εδμόνδου Αμπού, εκ του Γαλλικού μτφρ. Εμμ. Αντωνιάδης, τυπ. «Αθηνά», Αθήνα 1860.

σπουδαίον και ενδιαφέρον αυτοίς».²¹⁷ Στις 30 Μαΐου 1862 ο About γράφει από την Πετρούπολη ότι τίποτε που αφορά την Ελλάδα δεν θα του ήταν αδιάφορο και εκθέτει την άποψή του για το πώς αυτός βλέπει την οργάνωση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. «Το Οθωμανικόν κράτος πίπτει, το συμβάν τούτο είναι πλέον αναπόφευκτο. Η Ρωσσία και η Αγγλία επισπεύδουσιν ήδη την διανομήν, αλλά αι χριστιανικαί φυλαί, ελευθερούμεναι του τουρκικού ζυγού μετά από τετρακόσια έτη ταλαιπωριών, θέλουσιν αφήση να τας καθέξωσιν, να τας μεταχειρισθώσι, να τας διαμελίσωσιν ως άψυχον ύλην; Ουχί, βεβαίως θέλουσιν ωφεληθή της μεγάλης καταστροφής όπως ολοτελώς απελευθερωθώσιν. Εν ω δε η Αγγλία και η Ρωσσία θέλουσιν διαφιλονικήση προς αλλήλους τον νεκρόν Σουλτάνον, θέλει εμφανιστή εις το μέσον διάδικος: το εθνικόν δίκαιον».²¹⁸

Το φυλλάδιο του Venno Alessandru *Οι Τούρκοι και οι εθνότητες*, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, δημοσιευμένο και σχολιασμένο στην ελληνική εφημερίδα *Ήλιος*, αναδημοσιεύεται στο *Θεατή* (28 Μαρτίου 1860, αρ. 7) με τίτλο «Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η λύσις του Ανατολικού Ζητήματος κατά την γνώμην της Γαλλίας». Ο Alessandru προτείνει την απομάκρυνση των Τούρκων από την Ευρώπη. Γι' αυτό θα πρέπει η Γαλλία, η Αγγλία, η Ρωσία και όλες οι δυτικές δυνάμεις να αναλάβουν πρωτοβουλία προς αυτή την κατεύθυνση. Στο σχόλιο που αναδημοσιεύεται στο *Θεατή* επισημαίνεται ότι στο Παρίσι όπως και στην Αγγλία κυκλοφόρησαν φυλλάδια στα οποία προτείνονται λύσεις για το Ανατολικό Ζήτημα. Στο παραπάνω αναδημοσιευμένο σχόλιο υπογραμμίζεται επίσης ότι στην Ιταλία κυκλοφορεί η άποψη ότι οι Έλληνες είναι οι μόνοι κληρονόμοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²¹⁹

Η δημοσίευση του ανώνυμου φυλλαδίου *Μια λέξις περί της Ανατολής εν όψει του επικείμενου Συνεδρίου στο Θεατή* με τίτλο «Το Ανατολικόν Ζήτημα», για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, δίνει αφορμή για σχόλιο του ομογενούς στη Ρουμανία Περικλή Στριφτόμπολα με τίτλο «Εν βλέμμα επί των Ανατολικών εθνών». Υπενθυμίζει ότι το Ανατολικό Ζήτημα «απασχολεί τας σκέψεις και τα κρίσεις των μεγάλων ανδρών του παρόντος αιώνος», οι οποίοι θέτουν το ζήτημα «να τοις αποδοθώσι κληρονομικά δικαιώματα» και διαπιστώνει ότι τα τελευταία χρόνια διατυπώνονται πολλές προτάσεις, ιδίως

217. Ο *Θεατής*, αρ. 16.

218. Δημοσιεύθηκε και στο *Θεατή* στις 11 Αυγούστου 1862, αρ. 76. Ο Ε. About είναι ο συντάκτης επιστολής που δημοσιεύθηκε στην αγγλική εφημερίδα *The Times*, με ημερομηνία 9/21 Ιουνίου 1879, στην οποία εκφράζεται υπέρ των Ελλήνων. Αναφέρεται στο Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Θ.Α. Πασχίδης*, ό.π., σ. 79-83.

219. Ο *Θεατής*, 20 Οκτωβρίου 1860, αρ. 30.

από την πλευρά της Γαλλίας. Ο Στριφτόμπολας επιχειρεί να αναλύσει ιστορικά το ανατολικό πρόβλημα αρχίζοντας από το 1825, προκειμένου να καταδείξει τη νομιμότητα των δικαιωμάτων των λαών που «το πλείστον της γης ταύτης εκάλυψαν διά του αίματός των», καθ' ον χρόνο οι Μεγάλες Δυνάμεις προστατεύουν τα δικά τους συμφέροντα, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη αυτούς τους λαούς. Προτρέπει επίσης για αδελφική συνεννόηση, για προστασία των κοινών δικαιωμάτων, «Οι λαοί αυτοί [...] των οποίων τα παθήματα υπάρχουν διηνεκή και κοινά, ας ανοίξωσι τα όμματα αυτών, ας αποτινάξωσι τον πέπλον της απάτης, τον οποίον ύφανον οι προθέμενοι την καταστροφήν των, [...] ας ενοήσωσι τέλος ότι το συμφέρον ήδη παρίσταται μέγα και έγκειται εν αυτοίς».²²⁰

Το Ανατολικό Ζήτημα θα απασχολήσει και την εφημερίδα *Η Ίρις* την περίοδο 1868 έως 1900 και θα καταλάβει σημαντικό χώρο στις στήλες της. Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το εβδομαδιαίο αυτό έντυπο εκδιδόταν από τον λόγιο Θωμά Πασχίδη, συνεργάτη και στο *Θεατή*. Αρκεί να υπενθυμίσουμε τις ιστορικοπολιτικές εργασίες του Πασχίδη. Το *Ανατολικόν Ζήτημα και η μεγάλη ελληνική ιδέα* ως λύσις αυτού καθώς και τη γαλλική έκδοση *La question helléno-turque* (που εκδόθηκε σε φυλλάδιο). Ήταν λοιπόν φυσικό η εφημερίδα του, εκτός από άρθρα ή αναδημοσιεύσεις από ελληνικές, δυτικές ή ρωσικές εφημερίδες για θέματα διεθνούς πολιτικής, στα οποία όμως ασκούσε και κριτική, να δημοσιεύσει επίσης μεγάλο αριθμό κύριων άρθρων και σχολίων για το Ανατολικό Ζήτημα. Συγχρόνως διαπιστώνουμε ότι τα γλωσσολογικά ή ιστορικά επιχειρήματά του που προέκυπταν από τις εργασίες του²²¹ θα χρησιμοποιηθούν ως ισχυρές αποδείξεις για την υποστήριξη των πολιτικών πεποιθήσεών του.

Άλλωστε ο υπότιτλος της εφημερίδας είναι εύγλωττος, «*Η Ίρις των λαών της Ανατολής*». Η εφημερίδα διευκρινίζει παράλληλα ότι οι σελίδες της θα είναι ανοικτές για καλογραμμένα άρθρα σχετικά με την Ανατολή ή την Ελλάδα. Επιπλέον η ιδέα μιας ομοσπονδίας²²² των λαών της Ανατολικής Ευρώπης διατυπώνεται συνεχώς, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, σε όλα σχεδόν τα φύλλα της. Για τον ίδιο σκοπό το κύριο άρθρο αφιερώνεται συχνά σε κάποια από τις βαλκανικές χώρες ή στις μεταξύ τους σχέσεις. Η πρώτη σελίδα της εφημερίδας αφιερώνεται κατά κανόνα στη συζήτηση για το Ανατολικό Ζήτημα και σε άρθρα που αναφέρονται σε αυτό, τα οποία πολλές φορές εκκινούν ως

220. Ο *Θεατής*, 2 Μαΐου 1860, αρ. 11. Βλ. Παράρτημα 2.

221. Βλ. εδώ κεφ. Α', σ. 43.

222. Βλ. για παράδειγμα την εφημερίδα *Η Ίρις*, 4 Οκτωβρίου 1880, αρ. 485, όπου το κύριο άρθρο είναι αφιερωμένο στο ζήτημα της βαλκανικής ομοσπονδίας.

πολιτικο-ιστορικές μελέτες με σκοπό την υποστήριξη της μιας ή της άλλης από τις προτεινόμενες λύσεις. Άλλωστε άρθρα που δημοσιεύονται στην *Ιριδα* αναδημοσιεύονται κατά κανόνα με τους ίδιους τίτλους και στις μελέτες του Πασχίδη, όπως προαναφέρθηκε.²²³ Επιβάλλεται συνεπώς μια σύντομη παρουσίαση των ιστορικοπολιτικών θέσεων του για το Ανατολικό Ζήτημα και την επίλυσή του, δεδομένου ότι μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ταυτίζονται, εκτός σπανίων εξαιρέσεων, με εκείνες της εφημερίδας του στη διάρκεια της μακρόχρονης έκδοσής της.

«Τι είναι η Ανατολή;»²²⁴ τιτλοφορείται ένα από τα κεφάλαια της εργασίας του Πασχίδη που αναφέρεται σε αυτό το θέμα. Και ο συγγραφέας απαντά ότι στη γλώσσα της πολιτικής, όταν λέμε Ανατολή, δεν εννοούμε μόνο την Ασία και την Αφρική αλλά και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το Ανατολικό Ζήτημα καταδεικνύει τη φροντίδα και το ζήλο των Μεγάλων Δυνάμεων και των καλλιεργημένων λαών για τη βελτίωση της τύχης και της κατάστασης των κατοίκων της ευρωπαϊκής και της ασιατικής Τουρκίας· η δε επίλυση αυτού του προβλήματος έγκειται στην εκπολιτιστική-πνευματική παιδεία, στην πολιτικοκοινωνική δομή ή στο ομοσπονδιακό καθεστώς που θα συμβιβάσουν τα συμφέροντα όλων των λαών αυτής της εκτεταμένης Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Όχι όπως στην Αυστρία, όπου ο «δυαδισμός» πιέζει επί των άλλων συμβιούντων εθνών, αλλ' όπως στην Ελβετία, όπου οι διάφορες εθνότητες και γλώσσες είναι αδελφωμένες και ενωμένες, το κράτος προσοδεύει και όλοι οι κάτοικοι διαβιώνουν με σύμπνοια, αγάπη και ευτυχία.²²⁵ Στο κεφάλαιο «Συμπεράσματα»²²⁶ της ίδιας εργασίας προτείνεται ως τρόπος επίλυσης του Ανατολικού Ζητήματος ένα χριστιανικό καθεστώς με έδρα του δημοκρατικού πολιτεύματος το Βυζάντιο, όπου θα αντιπροσωπεύονται όλοι οι ανατολικοί λαοί χωρίς διάκριση και θα είναι κύριοι των τυχών τους μόνο με την ευφυΐα, την αρετή και τον πολιτισμό τους.²²⁷ Σε άλλο κεφάλαιο με τίτλο «Η λύση του γόρδιου δεσμού»²²⁸ αναφερόμενος

223. Θ. Πασχίδης, *Chestiunea Orientului European*, ό.π., βλ. κεφ. XI «Δακία», κεφ. XII «Η Σερβία και οι επιδιώξεις της», κεφ. XIII «Βουλγαρία», κεφ. XIV «Βοσνία, Μαυροβούνιο», κεφ. XV «Αλβανοί και Αλβανία», κεφ. XVII «Οι Έλληνες και οι επιδιώξεις τους», κεφ. XXI Τούρκοι – μεταρρυθμίσεις, κεφ. XXIII «Η επίλυση του γόρδιου δεσμού»· *Grecii în fața Europei* και *Europa diplomatică și militară* καθώς επίσης Thomas Athanase Pasquidès, *La question helléno-turque* (1886). [Σημ.: Τα πρώτα δύο είναι μάλλον άρθρα ή φυλλάδια του Πασχίδη, τα οποία δεν εντοπίστηκαν στις ρουμανικές βιβλιογραφίες.]

224. Θ. Πασχίδης, *Chestiunea Orientului European*, ό.π., κεφ. II.

225. Στο ίδιο, σ. 5-6.

226. Στο ίδιο, κεφ. XXII.

227. Στο ίδιο, σ. 64.

228. Στο ίδιο, κεφ. XXIII.

στην οργάνωση αυτής της μελλοντικής ομοσπονδίας ο συγγραφέας προτείνει ως γλώσσα επικοινωνίας τη νεοελληνική, δεδομένου ότι είναι η πλέον διαδεδομένη.²²⁹ δημιουργία σχολείων για την καλλιέργεια της ηθικής και πραγματικό εκπολιτισμό, όπως στη Γερμανία, συνομοσπονδιακή εκπροσώπηση στα υπουργικά συμβούλια της νέας και παλαιάς ηπείρου, όπως στην Ελβετία.²³⁰ και προσθέτει ότι η ευρωπαϊκή Ανατολή, σε σχέση με την κλασική Ανατολή και σε αντίθεση με τη Δύση, «θα καταστεί ο Παράδεισος του κόσμου, όπως στην αρχαιότητα».²³¹

Ο Πασχίδης, ταλαντούχος δημοσιογράφος, δεν μπορεί να μην αναφερθεί και στο ρόλο του Τύπου στην επίλυση αυτού του ζητήματος θεωρώντας ότι τελικά όλα τα κράτη και όλοι οι λαοί της Ευρώπης μαζί με τα δημοκρατικά και μοναρχικά κράτη της πολιτισμένης Αμερικής έχοντας επικεφαλής τους μονάρχες, τους πρίγκιπες ή τους προέδρους δημοκρατίας δεν θα κωφεύσουν στην ομόφωνη κραυγή του διεθνούς Τύπου για την απελευθέρωση της Ανατολής.²³²

Στο πνεύμα αυτών των προβληματισμών του Πασχίδη, ο οποίος είναι συντάκτης των περισσότερων κύριων άρθρων και σχολίων, γίνονται σε πολλά φύλλα της εφημερίδας αναφορές στην ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος. Με αυτή την έννοια παραθέτουμε, ως το πλέον περιεκτικό, πρωτοσέλιδο άρθρο της 9ης Οκτωβρίου 1880 με τίτλο «Το Ανατολικόν Ζήτημα» γραμμένο πιθανόν από τον Θωμά Πασχίδη, στο οποίο οριοθετούνται πέντε φάσεις της εξέλιξής του. Η «πρώτη φάση» ξεκινά με την παρέμβαση του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου,²³³ το 1683, στη Βιέννη, η οποία «τροφοδότησε» αργότερα την Επανάσταση του 1821. Από αυτή τη φάση του επωφελήθηκαν η Ρωσία και μερικώς η Αυστρία και η Γαλλία. Η «δεύτερη φάση» αρχίζει μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας όταν διαπιστώνεται η ύπαρξη δύο «στρατοπέδων» στην Ευρώπη: το ένα υποστήριζε την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος από τους ανατολικούς λαούς· το άλλο υποστήριζε την Τουρκία, συκοφαντώντας τους ανατολικούς λαούς. Μια «άλλη φάση» αρχίζει με την προϊούσα παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όταν τέθηκε το θέμα της διανομής της μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου. Η «τετάρτη φάση», μετά το 1854, χαρακτηρίζεται από την έναρξη των προστριβών μεταξύ των βαλκανικών λαών όπως προέκυψαν με τη

229. «Κατά μαρτυρίες αμερόληπτων συγγραφέων» προσθέτει ο Πασχίδης.

230. Θ. Πασχίδης, *Chestiunea Orientului European*, ό.π., σ. 67.

231. Στο ίδιο, σ. 68.

232. Στο ίδιο, σ. 67.

233. Σ.τ.Ε.: Πρόκειται για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον εξ Απορρήτων και για την πολιορκία της Βιέννης το 1683.

σύναψη της Συνθήκης Ειρήνης του Αγίου Στεφάνου (1878) και με την ενίσχυση της τάσης της Ρωσίας να επικρατήσει στην Ανατολική Ευρώπη. Η «τελευταία φάση» αρχίζει με την προσάρτηση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας όταν εκδηλώνονται ανθελληνικές τάσεις στους βαλκανικούς λαούς ενώ το Ανατολικό Ζήτημα καθίσταται «ελληνικόν πρόβλημα».²³⁴ Αυτές οι φάσεις επισημαίνονται σε διάφορα άρθρα που δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Η Τρις* από το 1876.

Σε σχέση με την «περιοδολόγηση» του Ανατολικού Ζητήματος θα μπορούσαν να αναφερθούν πολυάριθμες πηγές και μελέτες, οι οποίες όμως δεν θα προσέφεραν παρά μια περιττή επιμήκυνση της συζήτησης. Πάντως μετά από μελέτη πολλών κειμένων σχετικών με το θέμα μπορεί να συναχθεί ότι η γένεση του «ανατολικού προβλήματος» εντοπίζεται, σύμφωνα με τους περισσότερους συγγραφείς, στην πτώση του Βυζαντίου το 1453. Άλλωστε υπ' αυτή την έννοια διεξάγεται η συζήτηση και στον ελληνόφωνο Τύπο της Ρουμανίας και έτσι αποκαλείται και ορίζεται κυρίως τον 19ο αιώνα για ευνόητους λόγους. Σε άλλες μελέτες επισημαίνονται επιπλέον οι φάσεις στην εξέλιξη του ζητήματος αυτού κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.²³⁵

Οι ελληνόφωνες εφημερίδες που κυκλοφόρησαν πριν από το Θεατή αναφέρονταν, όπως σημειώθηκε παραπάνω, μόνον υπαινικτικά στο Ανατολικό Ζήτημα. Επιβάλλεται λοιπόν καταρχήν να αναζητήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα πολιτικά, διπλωματικά και στρατιωτικά γεγονότα που συνδέονται με αυτό το θέμα παρουσιάζονται χρονολογικά στις στήλες τους.

Ιδίως στο Θεατή, στη στήλη «Εσωτερικές Ειδήσεις», αναδημοσιεύονται πληροφορίες από τον ρουμανικό, ελληνικό και αγγλικό²³⁶ Τύπο, οι οποίες αντλούνται κυρίως από τις συζητήσεις μεταξύ των Ευρωπαίων διπλωματών σε σχέση με το «Ανατολικό Ζήτημα» και αναφέρονται σε εξεγέρσεις στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οπότε γίνονται και σύντομα σχόλια. Έτσι, στα φύλλα της 13ης και της 27ης Ιουνίου 1860²³⁷ παρουσιάζεται η κατάσταση στη Βοσνία, στην Ερζεγοβίνη και στη Βουλγαρία, η οποία είχε επιδεινωθεί τα τελευταία χρόνια. Οι περιοχές αυτές ανήκαν στη ζώνη ενδιαφέροντος της

234. *Η Τρις*, 9 Οκτωβρίου 1880, αρ. 485.

235. Από την ελληνική ιστοριογραφία αναφέρουμε τις ήδη μνημονευθείσες του Ν. Σβορώνου και του Ευ. Κωφού, από τη ρουμανική ιστοριογραφία του C.N. Velichi (επιμ.), *România*, ό.π.: του ίδιου, «Les relations roumano-grecques», ό.π.: και του N. Ciachir, «România și popoarele balcanice, 1856-1875», *Revista română de studii internaționale*, τ. 6 (1972), αρ. 1 (5), σ. 127-153.

236. Πβ. εφημερίδες *Unirea*, *Reforma* (ρουμανικές) και *The Times*, *Morning Post* (αγγλικές).

237. Ο Θεατής, αρ. 17, και αρ. 19, αντίστοιχα.

Ρωσίας, όπως αναφέρεται στις προτάσεις του πρίγκιπα Α.Μ. Γκορτσακόφ²³⁸ προς τις αυλές του Βερολίνου, του Λονδίνου, του Παρισιού και της Βιέννης. Η εφημερίδα εκτιμά ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις θα έπρεπε πρώτα να συνεννοηθούν μεταξύ τους και κατόπιν να συζητήσουν με την Πύλη. «Και πάλιν το Ανατολικόν Ζήτημα αποβαίνει οσημέραι το σπουδαιότερον αντικείμενον της ευρωπαϊκής δημοσιογραφίας [...], διάφορα άρθρα και εμβριθείς σκέψεις απαντώνται εις τας στήλας των επισημοτέρων δημοσίων οργάνων και η κοινή γνώμη θεωρεί αναπόφευκτον την άμεσον των δυνάμεων επέμβασιν» ώστε να παρεμποδιστούν οι σφαγές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, απέναντι στις οποίες η Ευρώπη «δεν δύναται να μένη ως απλός θεατής», αλλά καλείται να θέσει τέρμα επιλύοντας το ανατολικό πρόβλημα.²³⁹ Επίσης μνημονεύονται σχόλια των *Times* όπου καλείται η Αγγλία, χώρα με μεγάλη επιρροή στην Πύλη, να παρέμβει υπέρ των χριστιανών στην Κρήτη, στη Μικρά Ασία, στο Λίβανο και στα Ιεροσόλυμα, οι οποίοι σφαγιάζονται με τη στήριξη των αγγλικών όπλων και της αγγλικής διπλωματίας· καλείται επίσης να παρέμβει για να γίνει σεβαστή η συμφωνία του 1856.²⁴⁰

Αξίζει να επισημανθεί σχόλιο της εφημερίδας με την ευκαιρία της διέλευσης από το Βουκουρέστι του Έλληνα ποιητή Αλεξάνδρου Σούτσου, ο οποίος σε διάλεξή του παρουσίασε αποσπάσματα από βιβλίο που ο ίδιος μετέφρασε από τα ελληνικά στα γαλλικά και εκδόθηκε στο Παρίσι με τίτλο *Ο Ανατολικός πόλεμος και τα επακόλουθά του*.²⁴¹ Παρατίθεται απόσπασμα από τη διάλεξη του Έλληνα ποιητή: «Ο ηγεμών Αλεξάνδρου Κούζα έσται υπό πάντων ευλογητός αν, αφού επελάβετο της εθνικής αναπλάσεως και συνάρσει των καλών αυτού ομογενών, συνέδεσε την Μολδαυίαν μετά της Βλαχίας, εξακολουθήση ενεργών την συσσωμάτωσίν της εις εξ μερίδας κεχωρισμένης αρχαίας Δακίας, αν δι' έμφρονος και φιλονόμου κυβερνήσεως καταστήση την Βλαχομολδαυίαν αξίαν, ίνα τη αποδοθώσι παρά μεν της Αυστρίας η Τρανσυλβανία, το Βανάτον και η Βουκοβίνα, παρά δε της Ρωσσίας η Βεσσαραβία, και τοιουτοτρόπως ανορθωθή ολομελές το πρώην Δακικόν βασίλειον».²⁴²

238. Σ.τ.Ε: Α.Μ. Gorceacov ή Gorchacov (Α.Μ. Γκορτσακόφ), υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας (1856-1882).

239. *Ο Θεατής*, 27 Ιουνίου 1860, αρ. 19.

240. *Ο Θεατής*, 11 Ιουλίου 1860, αρ. 20. [Σ.τ.Ε.: Πρόκειται για τη συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε στο Παρίσι τον Φεβρουάριο, ενάμιση μήνα μετά την παραχώρηση του Χάτι Χουμαγιούν (Hatt-i Hümayun) από το σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ Α΄. Η συμφωνία του 1856 σηματοδοτεί τον τερματισμό του Κριμαϊκού πολέμου.]

241. Ο τίτλος δεν εντοπίστηκε.

242. *Ο Θεατής*, 11 Ιουλίου 1860, αρ. 20. Οι λογοτεχνικές ιστορίες δεν επεσήμαναν μέχρι σήμερα αυτή τη μετάφραση καθώς και το ταξίδι από το Βουκουρέστι. Ο Αλέξανδρος

Σε μερικά ακόμη φύλλα, στη στήλη «Πολιτική Επιθεώρησις», εξετάζεται και πάλι το Ανατολικό Ζήτημα. Δημοσιεύονται πληροφορίες για προετοιμασία εξέγερσης των Ελλήνων (της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας), των χριστιανών (της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης) και των Βουλγάρων ενώ τίθεται το ερώτημα για το ποια θα είναι η θέση της Ευρώπης. Όσον αφορά την ελεύθερη Ελλάδα, τη Σερβία και τη Μολδοβλαχία είναι βέβαιο ότι θα βοηθήσουν τους ανατολικούς λαούς.²⁴³ Τέλος το κύριο άρθρο της 22ας Μαΐου 1861 με τίτλο «Δύο λέξεις προς τους αναγνώστας» συνηγορεί υπέρ της ιδέας ο Τύπος να ενώσει τους ανατολικούς λαούς και όχι να τους διασπάσει. Εξ ου και η ίδρυση ελληνορουμανικής εφημερίδας ώστε, όπως καταλήγει ο αρθρογράφος, εκεί όπου υπάρχουν ενότητα και δεσμοί μεταξύ των χριστιανών των ανατολικών εθνών να μην επιτραπεί να γίνεται λόγος για μόνο ένα εξ αυτών.²⁴⁴ Με αυτό το πνεύμα αναδημοσιεύεται απόσπασμα από την εφημερίδα *Ο Θεατής*, στο οποίο γίνεται έκκληση στους Έλληνες και στους Ρουμάνους να στηρίξουν την εφημερίδα, της οποίας η ωραία αποστολή είναι να παρουσιάσει τους δύο αδελφούς λαούς μέσα από την πίστη και την ενότητά τους και μέσα από τους ηθικούς δεσμούς ενός και του αυτού σκοπού.²⁴⁵ Αυτές είναι οι ιδέες που ανέπτυξε ο *Θεατής* στα τελευταία φύλλα του πριν διακόψει την κυκλοφορία του (για τους λόγους που αναφέραμε στο Κεφάλαιο Α').

Η νέα επικαιρότητα του Ανατολικού Ζητήματος που αρχίζει από το 1875, όταν εκδηλώνονται αλληπάλληλες αντιρωμανικές εξεγέρσεις των χριστιανικών λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, σχολιάζεται ευρύτατα και στην εφημερίδα *Η Τρις*, ιδίως από το 1876, με αφετηρία το φύλλο της 16ης Ιουνίου, στο οποίο επανεμφανίζεται ο υπότιτλος «*Η Τρις των λαών της Ανατολής*». Ο υπότιτλος συμπληρώνεται με την ακόλουθη φράση, «Αι στήλαι της *Τριδος* ανοικταί διά παν καλώς συντεταγμένον άρθρον, όπερ αφορά την Ανατολήν και ιδίως την φίλην Ελλάδα. Αρχαί της *Τριδος*: ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ».²⁴⁶

Σούτσος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1803 και σπούδασε στη Χίο και στο Παρίσι. Υπήρξε ποιητής ιδίως σατιρικοπολιτικών στίχων. Ο Κ.Θ. Δημαράς παρατηρούσε: «Η σάτιρα του Σούτζου, ευφυής, ρεαλιστική, ανευρίσκει τις πηγές στα γεγονότα, συνέβαλε πολύ στον αναβρασμό που χαρακτηρίζει την ιστορία της Ελλάδας μέχρι το 1863» (έτος θανάτου του ποιητή). Συγγραφέας θεατρικών έργων καθώς και του πεζού *Ο εξόριστος του 1831*, βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Istoria Literaturii Neogrecesci (Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας)*, Βουκουρέστι 1968, σ. 348-351.

243. *Ο Θεατής*, 17 Ιουλίου 1861, αρ. 46. Επίσης στα φύλλα 22-24 της εφημερίδας καταδικάζεται η στάση αναμονής όλων ανεξαιρέτως των Μεγάλων Δυνάμεων.

244. *Ο Θεατής*, αρ. 38, σ. 143. Βλ. και 29 Μαΐου 1861, αρ. 39.

245. *Ο Θεατής*, 17 Ιουλίου 1861, αρ. 46.

246. *Η Τρις*, αρ. 304.

Αντίθετα η εφημερίδα *Σύλλογοι*, που είχε αρχίσει να τυπώνεται το 1873 και η οποία ανήκε στους ελληνικούς τραπεζικούς και βιομηχανικούς κύκλους με αγγλικό προσανατολισμό, δεν έθεσε σε συζήτηση το Ανατολικό Ζήτημα.²⁴⁷

Στο επόμενο φύλλο της *Τριδος* το κύριο άρθρο αφιερώνεται στο Ανατολικό Ζήτημα, ο δε αρθρογράφος Θωμάς Πασχίδης διευκρινίζει ότι δεν θα αναφερθεί στο ιστορικό της γένεσης του προβλήματος παρά μόνο για να υπογραμμίσει ότι οι ανατολικοί λαοί αφυπνίσθηκαν από το λήθαργο της τουρκικής τυραννίας, του σκότους, της αγνοίας. Ο αρθρογράφος αγωνίζεται υπέρ της «ελευθερίας και της δικαιοσύνης» των λαών της Ρουμανίας, της Ελλάδας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας οι οποίοι έχουν κοινά συμφέροντα· και καταλήγει ότι στους λαούς της Ανατολής εναπόκειται να επιλύσουν αυτό το δυσχερές και απειλητικό ζήτημα και να αποδείξουν ότι αποτελούν έθνη με ζωή και μέλλον. Στο ίδιο φύλλο σε άρθρο με τίτλο «Πολιτική Επιθεώρησις» επανέρχεται στο Ανατολικό Ζήτημα, το οποίο δημιουργήθηκε, κατά την άποψη του αρθρογράφου, το 1453, διήρκεσε επί σειρά αιώνων και τη στιγμή εκείνη κατείχε κεντρική θέση στις πολιτικές συζητήσεις που διεξάγονταν. Η Ρωσία είχε συμφέρον να υποτάξει τους Σλάβους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να επανιδρύσει την Αυτοκρατορία του Βυζαντίου. Η Αυστρία και η Ουγγαρία ήθελαν να υποτάξουν τους ανατολικούς λαούς, ο παγγερμανισμός της Γερμανίας φοβόταν τον πανσλαβισμό της Ρωσίας, η Γαλλία ήταν απασχολημένη με τον γαλλοπρωσικό πόλεμο ενώ η Αγγλία προστάτευε τα δικά της συμφέροντα στην Ανατολή· μόνον η Ιταλία επιθυμούσε την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος από τους ανατολικούς λαούς. Στο τέλος του άρθρου προτεινόταν ως λύση η δημιουργία μιας ανατολικής ομοσπονδίας.²⁴⁸

Ιδιαίτερα κατατοπιστικό για τον προβληματισμό και τον προσανατολισμό της εφημερίδας *Η Τρις* αναφορικά με το Ανατολικό Ζήτημα είναι, θεωρούμε, το πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο της 29ης Ιουνίου 1876 με τα ζητήματα που θέτει και την ευρύτητα των απόψεων που διατυπώνει. «Θρηνούμεν διά το χυνόμενον αίμα των τε Σέρβων και των Τούρκων [...], θρηνούμεν διά την σφαζομένην νεολαίαν της Ανατολής, ενώ ΑΥΤΗ έχει τοσαύτην ανάγκην των βραχιόνων αυτής διά τα έργα της ειρήνης, της προόδου και του πολιτισμού!»· αυτό σημείωνε το κύριο άρθρο εκείνη τη στιγμή. Εκφράζοντας θλίψη για την τύχη εκείνων που θυσιάσθηκαν στις μάχες και συμπάσχοντας με τους λαούς της Ανατολής ο αρθρογράφος ζητά τη συνεννόηση μεταξύ των ανατολικών

247. Αναφέρεται στην ευρωπαϊκή πολιτική ζωή με παραπομπές σε αγγλικές και ρουμανικές εφημερίδες χωρίς σχόλια.

248. *Η Τρις*, 22 Ιουνίου 1876, αρ. 305.

λαών και την ένωσή τους σε ομοσπονδία, χωρίς να υποτάσσονται σε μια ηγεμονία: «Ζητούμεν πολίτευμα ελεύθερον, πολίτευμα άξιον ανθρώπων αντί κτηνώδους εξουσίας». Συγχρόνως εκτιμά ότι οι μεταρρυθμίσεις που εκθειάζονταν από τους Τούρκους δεν πέτυχαν, οπότε η άποψη ότι η κατάσταση των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα αντιμετωπιστεί με τέτοιου είδους μεταρρυθμίσεις δεν επρόκειτο να δικαιωθεί. Τάσσεται κατά των εμφυλίων πολέμων, των συγκρούσεων μεταξύ αδελφών λαών και ζητά να θέσουν «τας βάσεις κοινής ομοσπονδίας, κέντρον κοινόν εχούσης το Βυζάντιον».²⁴⁹ Τα ίδια θέματα επαναλαμβάνονται και στα επόμενα φύλλα με εκτεταμένες εκτιμήσεις για την πολιτική της Αγγλίας στην Ανατολή και με μακρά ανάλυση των θέσεων των δυτικών χωρών για το Ανατολικό Ζήτημα αλλά και των νέων βαλκανικών κρατών, της Σερβίας, της Ρουμανίας, του Μαυροβουνίου και της Ελλάδας. Μετά από τέσσερις αιώνες οθωμανικού ζυγού αυτά τα κράτη δεν συμφώνησαν σε μια συγκεκριμένη λύση λόγω της δυσπιστίας που εκδηλώθηκε από τους ανατολικούς λαούς. Το Ανατολικό Ζήτημα τοποθετείται ανάμεσα σε δύο άξονες, ο ένας εσωτερικός και ο άλλος εξωτερικός, δηλαδή δεν ήταν πρόβλημα μόνο των ανατολικών λαών αλλά και των ξένων δυνάμεων. Η *Τρις* τάσσεται «υπέρ του εσωτερικού προβλήματος», δηλαδή υπέρ των ανατολικών λαών και υπέρ της επίλυσής του από αυτούς και υπέρ αυτών. Η εφημερίδα δηλώνει αντίθετη στο να καταστεί εξωτερικό πρόβλημα γιατί διαβλέπει τον επαπειλούμενο κίνδυνο που απορρέει από τη θέση των ξένων δυνάμεων, οι οποίες επιδιώκουν «να μας καταβροχθίσουν» κατά την εφημερίδα οι ξένες δυνάμεις θέλουν για λογαριασμό τους την Ανατολή σε βάρος ή με καταστροφή των λαών της.²⁵⁰

Το Ανατολικό Ζήτημα υπό το πρίσμα του πρώτου ρωσοτουρκικού πολέμου εξετάζεται στο κύριο άρθρο της 18ης Αυγούστου 1876. Οι Σέρβοι δεν επιχάρουν, ατυχώς, λόγω ρωσοφοβίας: οι Έλληνες κάποια στιγμή προκαλούν την υποψία ότι επηρεάζονται από τους Ρώσους: οι Σέρβοι θεωρούνται υπεύθυνοι για την πρόκληση δυσπιστίας των λαών της Ανατολής. Ο αρθρογράφος καταδικάζει τον εγωισμό των Σέρβων εξαιτίας του οποίου στερήθηκαν τη συμπάθεια των Ελλήνων και των Ρουμάνων. Έχει τη γνώμη ότι τα παθήματα παραδειγματίσαν τους Σέρβους, όπως ακριβώς παραδειγματίσαν και τους Έλληνες ώστε να συνταχθούν με την επιθυμία των λαών της Ανατολής για τη σύσταση ανατολικής ομοσπονδίας, διατηρώντας σε κάθε περίπτωση τα φυσικά σύνορα των χωρών τους, με την ελπίδα ότι οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι θα

249. *Η Τρις*, αρ. 306.

250. *Η Τρις*, «Η πολιτική της Αγγλίας», 20 Ιουλίου 1876, αρ. 309.

αποδεχθούν αυτή την ιδέα.²⁵¹ Υπέρ «της ενότητος και της κοινής συνεννοήσεως» συνηγορεί και το πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο της 8ης Σεπτεμβρίου 1876. «Είναι απελπιστικόν να περιμένωμεν τι θα πράξῃ η Ρωσία, η Αγγλία ή αι άλλαι δυνάμεις, και ημεῖς να ιστάμεθα με χεῖρας εσταυρωμένας, αναμένοντες ως αυτόματα και αναίσθητα ὄντα την απόφασιν των ορέξεων των ξένων επί της τύχης ημῶν και της πατρίδος μας χωρίς να εγερθῶμεν σύσσωμοι και ως εις ἄνθρωπος ὅπως ανακράξωμεν στεντορείως προς ἅπαντα δεσποτισμόν τε και ξένους». Ο αρθρογράφος καταλήγει με την προτροπή να «ενωθῶμεν ἅπαντες Ἕλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Ρωμῶνοι, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι, ὅπως ἀπὸ κοινού συντρίψωμεν τον δεσποτισμόν και στήσωμεν ἐπὶ των ερειπίων αὐτοῦ την ἐλευθερίαν δι' Ανατολικῆς Ομοσπονδίας».²⁵² Οι ίδιες ιδέες διατυπώνονται και στο κύριο άρθρο της 5ης Δεκεμβρίου 1876 με το σύνθημα «Ελευθερίαν, Φιλανθρωπίαν και Ὑπαρξιν».²⁵³ Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη να συμπεριληφθούν στις τάξεις των λαών που δυναστεύονται ἀπὸ την Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι Τούρκοι, τους οποίους ο διορατικός Θωμάς Πασχίδης δεν θεωρεῖ υπαίτιους για την καταπίεση που ασκήθηκε ἀπὸ τους ἰδίους τυράννους πάνω σε ὅλους τους λαούς μέσα στα ὅρια της Αυτοκρατορίας. Η διαπίστωση αὐτή σηματοδοτεῖ συγχρόνως μια νέα φάση στον πολιτικο-ιδεολογικό προσανατολισμό της Ἰριδος.

Η εφημερίδα, ἐνῶ ἀπὸ το 1876 ασχεῖ δριμεία κριτική κατὰ των Μεγάλων Δυνάμεων –με ἐξαίρεση τη Γαλλία– για τη στάση τους στο Ανατολικό Ζήτημα και ειδικότερα για τις πανσλαβιστικές και παγγερμανικές τάσεις τους, το 1877 στρέφεται κυρίως ἐναντίον της Ρωσίας και της τάσης της να ἐπιβληθεῖ στους λαούς της Ν.Α. Ευρώπης. Προφανῶς η ἐκρηξή του ρωσοτουρκικοῦ πολέμου ἦταν η αἰτία αὐτοῦ του προσανατολισμοῦ της εφημερίδας ὅταν τέθηκε ἐκ νέου με οξύτητα το ζήτημα των λαών της Ανατολικῆς Ευρώπης. Οι συντάκτες της εφημερίδας, οι οποίοι κήρυσσαν την εἰρηνική ιδέα να ἀποκτήσουν οι λαοὶ της Ν.Α. Ευρώπης την ανεξαρτησία τους μέσα ἀπὸ διαπραγματεύσεις στις οποίες οι διπλωμάτες και οι πολιτικοὶ θα ἔπρεπε να ἔχουν αποφασιστικό ρόλο, ἀπογοητεύθηκαν ἀρχικά ἀπὸ την ἐκρηξή του πολέμου. Σε αὐτό το πνεῦμα στο πρωτοσέλιδο κύριο ἀρθρο της 24ης Ἰανουαρίου 1877 διαπιστώνεται με ικανοποίηση ὅτι ο κίνδυνος ἐνός πολέμου στην Ανατολή παρήλθε χάρη στην παρέμβαση της Αγγλίας, μολονότι η πανσλαβιστική πολιτική της Ρωσίας αποτελούσε ἀπειλή

251. *Η Ἴρις*, αρ. 313.

252. *Η Ἴρις*, αρ. 316.

253. *Η Ἴρις*, αρ. 327. [Σημ.: Το ἀρθρο δεν ἔχει τίτλο. Σε αὐτό ὁμως ἀναφέρεται: «Αὐτόκλητοι οι καλοθεληταὶ της Ανατολῆς παρουσιάζονται προσφέροντες ἐλευθερίαν, φιλανθρωπίαν και ὑπαρξιν».]

για τη Βαλκανική χερσόνησο. Για δώδεκα χρόνια η εφημερίδα ύψωνε τη φωνή της υπέρ της συνεννόησης μεταξύ των ανατολικών λαών, αν και ορισμένοι την κατηγορήσαν ότι ενεργούσε υπέρ των Ελλήνων. Σύμφωνα με την εφημερίδα οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι θα βρουν τους φίλους τους στην Αθήνα και όχι στη Μόσχα και στην Πετρούπολη το ίδιο και οι Βούλγαροι, οι οποίοι έχουν μερικές φορές την τάση να πλαστογραφούν την ιστορία (θεωρούν για παράδειγμα τον Δημοσθένη και τον Αριστοτέλη Βουλγάρους, κάτι που προκαλεί θυμηδία). Ορισμένοι από αυτούς επιχειρούν με τον τρόπο αυτό να δημιουργήσουν διχόνοια μεταξύ Ελλήνων και Ρουμάνων.²⁵⁴

Στις 13 Απριλίου του ίδιου έτους, επισημαίνοντας τον κίνδυνο έκρηξης πολέμου στην Ανατολή, ο αρθρογράφος υπενθυμίζει ότι η εφημερίδα είχε προ πολλού κάνει έκκληση στους ανατολικούς λαούς να ενωθούν για τα κοινά προβλήματά τους αλλά ατυχώς οι λαοί αυτοί ακολούθησαν άλλες οδούς. «Οι λαοί της Ανατολής δεν ηθέλησαν ν' ακούσωσιν ούτε της φωνής ημών ούτε της φωνής του ιδίου αυτών συμφέροντος».²⁵⁵ Γι' αυτό άλλωστε η Σερβία και η Βουλγαρία αιμάσσουν, η Ρουμανία βρίσκεται μεταξύ δύο πυρών ενώ η Ελλάδα, αν και με άδεια χέρια, δεν θα πρέπει να παραμείνει θεατής.²⁵⁶ Η εφημερίδα επισημαίνει ότι η Ευρώπη τρέμει μπροστά στον πανσλαβισμό και κρατά ήπια στάση απέναντι στους Τούρκους με το να μην παίρνει θέση για τα θύματα στην Κρήτη, στη Βουλγαρία και σε άλλες περιοχές. Σε άρθρο της 20ής Απριλίου 1877, αφιερωμένο στο Ανατολικό Ζήτημα, επισημαίνεται ωστόσο ότι «αν η Ρωσία υπό πλατωνικού έρωτος προς τους λαούς της Ανατολής κινείται, ο χρόνος θα το δείξει, διότι τα προηγούμενα δεν μας πείθουσιν, ότι όμως είναι βέβαιον είναι η καταστροφή των χριστιανών της Ανατολής διά φόρων δυσβαστάτων, διά συνεισφορών βεβιασμένων, διά της πίεσεως των αγρίων ορδών της Τουρκίας και των αυθαιρεσιών αυτών και διά της παντελούς νεκρώσεως του εμπορίου». Είναι άραγε ο πόλεμος τρόπος σωτηρίας των λαών της Ανατολής; Ο αρθρογράφος αμφιβάλλει εκτιμώντας ότι οι ανατολικοί λαοί θα αποκτήσουν ισχύ όταν ενωθούν και δημιουργήσουν ομοσπονδία ανάλογη της «μεγάλης ιδέας» των πρωτοπόρων».²⁵⁷

Σε όλα τα φύλλα της *Τριδος* του Μαΐου 1877 διαπιστώνεται ότι αυτό που φοβούνται όσοι επιθυμούσαν μια δίκαιη επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος

254. *Η Τρις*, αρ. 332.

255. *Η Τρις*, 1877, αρ. 341.

256. *Η Τρις* επικρίνει την ελληνική κυβέρνηση, η οποία υπό την επιρροή των ξένων δυνάμεων δεν κάνει τίποτε για τον εφοδιασμό του ελληνικού στρατού.

257. *Η Τρις*, αρ. 342. Δημοσιεύεται επίσης η έκκληση του βουλγαρικού κομιτάτου του Βουκουρεστίου προς τον βουλγαρικό λαό.

συνέβη και ο πόλεμος άρχισε στο όνομα του πανσλαβισμού. Γι' αυτόν το λόγο τα τέκνα της Ανατολής οφείλουν να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους. Η Ελλάδα, η οποία κατηγορήθηκε για απάθεια και αδράνεια επειδή είχε μεγάλη εμπιστοσύνη στην Αγγλία, καλείται να υπερασπίσει τις περιοχές της.²⁵⁸ Σε άρθρο με τίτλο «Η Ελλάς και οι λαοί της Ανατολής», που δημοσιεύεται στις 13 Ιουλίου 1877, αναγγέλλεται ότι η Ήπειρος και η Θεσσαλία εξεγείρονται ενώ πολλοί θα θέσουν το ερώτημα τι θα πράξει η Ελλάδα. Για τέσσερις αιώνες οι Έλληνες έδειξαν την εμπιστοσύνη τους στη Ρωσία, όμως αυτή δεν επεδίωξε παρά ιδιοτελείς σκοπούς.²⁵⁹ Οι Ρώσοι θεωρούν τους Έλληνες «παληούς φίλους», αλλά μένει να δει κανείς εάν ο τσάρος Αλέξανδρος Β' θέλει πράγματι να λύσει το ανατολικό πρόβλημα ή επιθυμεί να ιδρύσει μια ομάδα σλαβικών κρατών.²⁶⁰ Στο ίδιο πνεύμα, είναι ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε, συντάσσονται τα άρθρα της 21ης Σεπτεμβρίου και της 1ης Οκτωβρίου 1877 με τίτλο «Η Ελλάς απέναντι του Βορρά και της Δύσεως». Σύμφωνα με τα άρθρα η Δύση υπήρξε πάντοτε αδιάφορη στα δεινοπαθήματα της Ελλάδας ενώ η Ρωσία επεδίωκε την εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων. Γι' αυτό η συνεννόηση και η ενότητα των ανατολικών λαών είναι αναγκαίες. Ο ρόλος του «Μεσσία» που έπαιξε η Ρωσία στην Ανατολή επισημαίνεται και στα φύλλα 361 και 362 της εφημερίδας, τα οποία αναφέρονται στην πορεία του ρωσοτουρκικού πολέμου.²⁶¹ Τα ίδια ζητήματα επαναλαμβάνονται στη διάρκεια του 1878. Ένα συνοπτικό ιστορικό της στάσης της Ρωσίας απέναντι στους βαλκανικούς λαούς θα δημοσιευθεί στις 27 Φεβρουαρίου 1878 σε άρθρο με τίτλο «Δικαιοσύνη Ρωσική!». Ο αρθρογράφος εκτιμά ότι ο μόνος δεσμός μεταξύ Ρωσίας και Ανατολής είναι η θρησκεία, την οποία η πρώτη δέχθηκε από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μαζί με το αλφάβητο και άλλα στοιχεία πολιτισμού. Αυτά όμως δεν της δίνουν το δικαίωμα να αναμειγνύεται στα ζητήματα της Ανατολής. Κατά σύμπτωση οι πόλεμοι τους οποίους αυτή διεξήγαγε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για το συμφέρον της εξυπηρετούσαν και τα συμφέροντα των Ελλήνων, τους οποίους όμως εγκατέλειψε το 1821. Η Ρωσία επιδιώκει την κατάληψη των ακτών της Μαύρης Θάλασσας και του Βοσπόρου αφού οι πάντες αντιλαμβάνονται ότι υποστηρίζει τη Βουλγαρία προκειμένου να φθάσει στο Βόσπορο. Ο αρθρογράφος αναρωτιέται, «Η μήπως ομάδες τινές βουλγάρων οικούντων εν Θράκη και Μακεδονία τη δίδουσι το δικαίωμα να θεωρήση αυτούς κυρίους των ξένων

258. *Η Τρις*, 6 Μαΐου 1877, αρ. 344, 16 Μαΐου 1877, αρ. 345, 27 Μαΐου 1877, αρ. 346.

259. *Η Τρις*, αρ. 352.

260. *Η Τρις*, «Έλληνες, Τούρκοι, Ρώσοι», 8 Σεπτεμβρίου 1877, αρ. 359.

261. *Η Τρις*, 21 Σεπτεμβρίου 1877, αρ. 361, και 1 Οκτωβρίου 1877, αρ. 362.

τούτων χωρών και να τους θεωρή αναποσπάστους της λοιπής Βουλγαρίας; αλλά τότε διατί δεν πράττει τ' αυτό με τους εν Βεσσαραβία ρωμούνους; διατί δεν αποδίδει αυτούς τη Ρωμανία ενώ πράγματι ήσαν εν σώμα μετ' αυτής μέχρι του 1812, αλλά ζητεί και το μικρόν της Βεσσαραβίας μέρος όπερ η συνθήκη των Παρισίων του 1856 έδωκε τη Ρωμανία; δεν είναι τούτο προφανές ότι μετρεί με δύο μέτρα και δύο σταθμά;». ²⁶² Αυτοαναγορευμένη προστάτιδα της Θράκης και της Μακεδονίας η Ρωσία, όπως αναφέρεται σε άρθρο της 30ής Οκτωβρίου 1878 με τίτλο «Η Ρωσία και η Ευρώπη εν τη Ανατολή», επιδιώκει στην πραγματικότητα να καταλάβει εδάφη στη Ν.Α. Ευρώπη. ²⁶³

Συχνά επισημαίνεται ότι στους Ρουμάνους είχε ανατεθεί ο ρόλος να παρεμβούν αποφασιστικά στην εξέλιξη του πολέμου υπέρ των κινημάτων εθνικής απελευθέρωσης στη Ν.Α. Ευρώπη. ²⁶⁴ Δεδομένου ότι με το θέμα αυτό ασχοληθήκαμε διά μακρών στο Κεφάλαιο Α', στο εξής θα το αναφέρουμε μόνο στο πλαίσιο των σχολίων για τις συνθήκες ειρήνης που ακολούθησαν τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878. Εντούτοις αξίζει να υπενθυμίσουμε, διότι εκφράζει τη θέση που είχε η εφημερίδα απέναντι στη χώρα φιλοξενίας, το άρθρο που δημοσιεύθηκε στις 19 Ιουνίου 1878 με τίτλο «Η Ρωμανία». Χώρα μικρή και ανίσχυρη, οι Μεγάλες Δυνάμεις τής στέρησαν τα εδάφη το 1856. Παρότι οι κάτοικοί της έχυσαν το αίμα τους στο πεδίο της μάχης, οι ξένοι δεν της παρείχαν βοήθεια ή συμπαράσταση, αλλά αντίθετα της απέσπασαν τη Βεσσαραβία. Αυτή η πολιτισμένη Ευρώπη παρέμεινε απλώς θεατής στη «διαρπαγή της» και, ακόμη χειρότερα, φαίνεται διατεθειμένη να επικυρώσει τη «ληστεία». ²⁶⁵

Μεγάλος αριθμός άρθρων αναφέρεται στο Συνέδριο του Βερολίνου και στις συνέπειές του. «Το Συνέδριον» είναι ο τίτλος του κύριου άρθρου της 5ης Ιουνίου 1878, ²⁶⁶ στο οποίο διαπιστώνεται ότι στο πλαίσιο του Συνεδρίου το Ανατολικό Ζήτημα δεν λύθηκε υπέρ των ανατολικών λαών, ενώ συγχρόνως καταδικάζεται η πανσλαβιστική πολιτική του τσάρου Αλεξάνδρου Β', ο οποίος δεν έλαβε υπόψη του το γεγονός ότι οι βαλκανικοί λαοί ήταν εκείνοι που έχυσαν το αίμα τους. Στις 10 Ιουλίου δημοσιεύθηκε άρθρο με τίτλο «Η πολιτική της Αγγλίας», στο οποίο επισημαίνεται ότι οι διπλωμάτες μετέβησαν εντελώς απροετοίμαστοι στις διαπραγματεύσεις του Βερολίνου, αναγνωρίζοντας τις

262. *Η Τρις*, αρ. 376. Βλ. Παράρτημα 6.

263. *Η Τρις*, αρ. 406· ιδέα που επαναλαμβάνεται στα περισσότερα φύλλα της εφημερίδας.

264. *Η Τρις*, αρ. 360. Μνημονεύσαμε ήδη τη μελέτη της Cornelia Papacostea-Danielopolu, «La guerre d'indépendance de la Roumanie», ό.π., σ. 229-298.

265. *Η Τρις*, αρ. 388.

266. *Η Τρις*, αρ. 387. Βλ. Παράρτημα 8.

ρωσικές απαιτήσεις, επιβάλλοντας τον αυστριακό ζυγό στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη, την «αρπαγή» της Κύπρου από την Αγγλία και την αναγνώριση της οθωμανικής εξουσίας επί της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και των ελληνικών νησιών.²⁶⁷ Όσοι ρύθμισαν τα πράγματα στην Ανατολή «άλλαξαν το Ανατολικόν Ζήτημα εις ζήτημα αρπαγής και διαμελισμού»²⁶⁸ που δημιούργησε νέο κίνδυνο για την ειρήνη.²⁶⁹ Σε άρθρο με τίτλο «Ρωμουνία και Ρωσσία» διαπιستώνεται ότι μέχρι πρότινος, δηλαδή τα έτη 1877-1878, οι δύο χώρες ήταν σύμμαχοι αλλά η Ευρώπη εγκατέλειψε τους Ρουμάνους, οι οποίοι πίστευσαν στις διαβεβαιώσεις και στις υποσχέσεις των Ρώσων. Παρότι η Ρουμανία σεβάσθηκε πλήρως τις συνθήκες της 4ης Απριλίου 1877,²⁷⁰ εντούτοις της «διαρπάζουν» τη Βεσσαραβία. «Ευχαριστούμεν την Ρωσσίαν» συνεχίζει το άρθρο «ότι έσχισε το προσωπείον της, την λυκοφιλίαν της και ηνεώχθησαν οι οφθαλμοί των Ρουμάνων όπως προ ολίγον ηνεώχθησαν και οι οφθαλμοί των Ελλήνων».²⁷¹ Αν σε μια πρώτη φάση του Ανατολικού Ζητήματος η Ευρώπη ήταν αντίθετη με την τουρκική τυραννία, μετά την ειρήνη του Βερολίνου επιχειρεί να αναχαιτίσει τις επεκτατικές στάσεις της Ρωσίας.²⁷² Πάνω στο ίδιο θέμα πρέπει να επισημανθεί επιθετικό σχόλιο της 29ης Ιανουαρίου 1879 στο άρθρο «Η ειρήνη και η Ανατολή».²⁷³ Από τα συμφραζόμενα προκύπτει σαφώς ότι η ειρήνη του Βερολίνου και το Ανατολικό Ζήτημα βρίσκονται σε αντίθεση. «Τι δε είναι το Ανατολικόν Ζήτημα; Πάντες γινώσκουσι, διότι μυριοτρόπως εξετέθη υπ' όψιν του κοινού. Το Ανατολικόν Ζήτημα γεννηθέν από της εξώσεως των Τούρκων εκ της Ευρώπης και αναστάσεως των λαών της Ανατολής. [...] Το Ανατολικόν Ζήτημα περιμένει και ετέραν λύσιν δικαίαν και νόμιμον, την υπέρ των λαών της Ανατολής».²⁷⁴

Προφανώς μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο η *Τρις*, η εφημερίδα που κατεξοχήν θίγει σύγχρονά της πολιτικά θέματα, εκδηλώνεται

267. *Η Τρις*, αρ. 391.

268. *Η Τρις*, 20 Αυγούστου 1878, αρ. 396.

269. *Η Τρις*, 27 Αυγούστου 1878, αρ. 397.

270. Σ.τ.Ε.: Στις 4 Απριλίου 1877 υπογράφεται στο Βουκουρέστι συνθήκη μεταξύ Ρουμανίας και Ρωσίας, σύμφωνα με την οποία δινόταν η δυνατότητα στα ρωσικά στρατεύματα να περνούν μέσα στο ρουμανικό έδαφος, με τον όρο η τελευταία να σεβαστεί την ακεραιότητα της Ρουμανίας. Στις 12 Απριλίου 1877 η Ρωσία, κάνοντας χρήση της συνθήκης, πέρασε τα στρατεύματά της στη Ρουμανία και κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο μετά το τέλος του πολέμου, το 1878, η Ρωσία δεν τήρησε τη συμφωνία και ανάγκασε τη Ρουμανία να παραχωρήσει περιοχές της στη Νότια Βεσσαραβία.

271. *Η Τρις*, 20 Δεκεμβρίου 1878, αρ. 412.

272. *Η Τρις*, 30 Οκτωβρίου 1878, αρ. 406.

273. *Η Τρις*, αρ. 417.

274. *Η Τρις*, αρ. 305.

για κάθε βαλκανικό λαό χωριστά. Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι η εφημερίδα δεν προδίδει την αποστολή της, να εκφράζει δηλαδή τους πόθους των λαών της Ανατολικής Ευρώπης, και με αυτό τον τρόπο να κηρύσσει συνεχώς την ενότητα και τη συνεννόηση, την ανατολική ομοσπονδία ενώ σε στιγμές έντασης χρησιμοποιεί ήπιο τόνο συνιστώντας συμβιβασμό.

Στις 22 Ιουνίου 1876 η *Τρις* απευθύνεται στους ανατολικούς λαούς σημειώνοντας ότι από τη δύναμή τους εξαρτάται η επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος και ότι θα πρέπει «ν' αναδειχθώμεν ως έθνη έχοντα ζωήν και μέλλον». «Είναι απελπιστικόν» γράφει η εφημερίδα στο κύριο άρθρο της 8 Σεπτεμβρίου «να περιμένωμεν τι θα πράξη η Ρωσσία, η Αγγλία ή αι άλλαι δυνάμεις, και ημείς να ιστάμεθα με χείρας εσταυρωμένας, αναμένοντας [...] την απόφασιν των ορέξεων των ξένων επί της τύχης ημών και της πατρίδος μας». Στο τέλος παροτρύνει να «ενωθώμεν άπαντες Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Ρωμούνιοι, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι, όπως από κοινού συντρίψωμεν τον δεσποτισμόν και στήσωμεν επί των ερειπίων αυτού την ελευθερίαν δι' Ανατολικής Ομοσπονδίας». Η άποψη ότι αυτή η ομοσπονδία θα πρέπει να βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας και του ουμανισμού προβάλλεται πολύ συχνά στις σελίδες της εφημερίδας.²⁷⁵ Ήπιος τόνος και προτροπή για συνεννόηση χρησιμοποιούνται ακόμη και όταν η εφημερίδα αναφέρεται στους Σέρβους και στους Αλβανούς.²⁷⁶ Επίσης εκφράζει την αλληλεγγύη της όσον αφορά τα ρουμανικά προβλήματα, δημοσιεύοντας σειρά άρθρων αναφερόμενων στη Ρουμανία και στις ρουμανοελληνικές σχέσεις στο πλαίσιο της Ν.Α. Ευρώπης.²⁷⁷ Ακόμη και στην περίοδο της κρίσης που προκλήθηκε από το πρόβλημα των Βλάχων ο τόνος της εφημερίδας ήταν μετριοπαθής· η σύνταξη της εφημερίδας προέβαλλε ιστορικά επιχειρήματα υπέρ των καλών ρουμανοελληνικών σχέσεων με παροτρύνσεις για συνεννόηση και για αμοιβαίο τερματισμό των ακραίων ενεργειών.

Όπως ήταν φυσικό τα ελληνικά θέματα κατελάμβαναν πολύ χώρο με σειρά άρθρων που εξέταζαν τις σχέσεις της Ελλάδας με καθένα από τα άλλα βαλκανικά κράτη. Σε μερικές περιπτώσεις διατυπώνεται κριτική για τις ελληνικές κυβερνήσεις, οι οποίες αφήνονται να επηρεαστούν από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Συχνά στα σχόλια της εφημερίδας προβάλλεται η ιδέα του πανελληνισμού, σύμφωνα με την οποία οι απανταχού Έλληνες πρέπει με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο να συνεργάζονται ώστε να επιστραφούν στην Ελλάδα όλα τα κατοικούμενα

275. Βλ. για παράδειγμα *Η Τρις*, 5 Δεκεμβρίου 1876, αρ. 327.

276. Βλ. για παράδειγμα *Η Τρις*, 21 Ιανουαρίου 1880.

277. Κατά κανόνα τα άρθρα έφεραν τους τίτλους «Ρωμουνία», «Έλληνες και Ρωμούνιοι», «Ρωμουνία και Ρωσσία» κ.λπ. Βλ. *Η Τρις*, αρ. 387, 392, 412, 436, 449, 470 και αλλού.

από Έλληνες εδάφη.²⁷⁸ Σε σειρά άρθρων με τίτλο «Ήπειρος και Θεσσαλία» καθώς και στο άρθρο της 23ης Ιουλίου 1878²⁷⁹ επισημαίνεται ότι η Συνθήκη του Βερολίνου δεν παραχώρησε στην Ελλάδα όλα τα εδάφη που δικαιούνταν, και τούτο εξαιτίας των Μεγάλων Δυνάμεων.

Από το 1879 διαπιστώνεται μεταβολή στον προσανατολισμό της *Τριδος*, η οποία, κατά την άποψη της σύνταξης της εφημερίδας, σήμαινε κατά πρώτον ότι έπρεπε να υποστηριχθεί η ένωση της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας επαναφέροντας έτσι ως πρώτη προτεραιότητα τη Μεγάλη Ιδέα. Σύμφωνα με την εφημερίδα το πρόβλημα που θα έπρεπε να απασχολεί εκείνη τη στιγμή τον ελληνισμό δεν ήταν μόνον η Ήπειρος και η Θεσσαλία, οι οποίες αναγνωρίστηκαν ως εδάφη και περιοχές της ελεύθερης Ελλάδας σε πείσμα εκείνων που μισούσαν τους Έλληνες, αλλά και το Βυζάντιο και το Αιγαίο, εφόσον η Τουρκία επρόκειτο να εκδιωχθεί από την Ευρώπη.²⁸⁰ Στη συνέχεια διατυπώνεται ότι η ένωση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου δημιούργησε ένα νέο Ανατολικό Ζήτημα²⁸¹ εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα «φάση» της ανατολικής κρίσης, σύμφωνα με την άποψη των συντακτών της εφημερίδας. Την ίδια θέση συμμερίστηκαν και ιστορικοί που ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό.²⁸² Η σύνταξη της εφημερίδας θεωρούσε ότι μετά το 1880 το ζήτημα της «διαδοχής της Ανατολής» ετίθετο πλέον μεταξύ Ρωσίας και Σλάβων αφενός και Ελλάδας και Ευρώπης αφετέρου. «Θέλουμε την πατρικήν ημών κληρονομίαν»²⁸³ διακήρυττε η εφημερίδα στο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας. Παρότι γίνεται αισθητή η μεταβολή της οπτικής στον τρόπο προσέγγισης του Ανατολικού Ζητήματος, η *Τρις* συνέχιζε να υποστήριζε την ανάγκη συνεννόησης μεταξύ των βαλκανικών λαών αλλά προέβαινε σε ολοένα και αραιότερους υπαινιγμούς για τη βαλκανική ομοσπονδία.

Οι τριβές μεταξύ των βαλκανικών κρατών ήταν όλο και εμφανέστερες και, παρά τον μετριοπαθή τόνο και τις παροτρύνσεις για συνεννόηση με εκκλήσεις από το κοινό παρελθόν των αγώνων, η εφημερίδα ήταν υποχρεωμένη να

278. Βλ. για παράδειγμα *Η Τρις*, 13 Απριλίου 1877, αρ. 341.

279. *Η Τρις*, αρ. 392· επίσης 2 Οκτωβρίου 1878, αρ. 405, και αλλού.

280. *Η Τρις*, 5 Μαΐου 1879, αρ. 421, και 28 Μαΐου 1879, αρ. 423.

281. *Η Τρις*, 22 Ιουλίου 1880, αρ. 472.

282. Βλ. *Πρακτικά, Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο, «Η τελευταία φάση»,* ό.π.: Κ.Ι. Αιλιανός, *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881)*, Θεσσαλονίκη 1988· Ν. Ciachir, αναφερθείσες μελέτες, βλ. υποσημ. 195 (σ. 63) και 238 (σ. 75)· Ευ. Κωφός, *Greece and the Eastern crisis, 1875-1878*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1975 [Σ.τ.Ε.: Σε ελληνική απόδοση, Ευ. Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, Εκδοτική Αθηνών 2001.]

283. *Η Τρις*, 29 Ιουλίου 1880, αρ. 477.

λάβει θέση είτε έναντι ορισμένων πολιτικοστρατιωτικών ενεργειών μερικών νεοσυστατων κρατών της Ν.Α. Ευρώπης είτε έναντι ορισμένων άρθρων δημοσιευμένων στον εθνικό Τύπο των βαλκανικών λαών. Κατά συνέπεια οι ενδοβαλκανικές διενέξεις αρχίζουν να καταλαμβάνουν εξέχουσα θέση στις σελίδες του ελληνόγλωσσου Τύπου της Ρουμανίας ενώ συγχρόνως διαπιστώνεται μείωση του ενδιαφέροντος για το Ανατολικό Ζήτημα, όπως είχε μέχρι τότε εκδηλωθεί, καθώς και μεταβολή της στάσης απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, όπως για παράδειγμα απέναντι στην Αγγλία.

Εκτός από ορισμένες υπαινικτικές αναφορές στις βουλγαρικές αξιώσεις εδαφικής και άλλης φύσεως, ενθαρρυνόμενες από την πανσλαβιστική πολιτική της Ρωσίας, το «μακεδονικό πρόβλημα» αρχίζει να μνημονεύεται ολοένα και συχνότερα. Ήδη από το 1876 σε κύριο άρθρο με τίτλο «Το μακεδονικόν πρόβλημα» η σύνταξη της *Τριδος* θεωρούσε υπερβολικές τις απόψεις του ξένου Τύπου, όπως του *Messenger de Vienne*, που επιχειρούσαν σπέρνοντας τη διχόνοια να δημιουργήσουν χάσμα μεταξύ των δύο αδελφών λαών που είχαν μοιραστεί θυσίες και ελπίδες, ένα χάσμα από το οποίο οι κοινοί εχθροί ήθελαν να επωφεληθούν.²⁸⁴ Τον ίδιο μετριοπαθή τόνο διατηρεί η εφημερίδα και αργότερα, κατά τη στιγμή της κρίσης μεταξύ Ρουμανίας και Ελλάδας εξαιτίας του «προβλήματος των Βλάχων», οπότε γίνονται «εκρηκτικές» δηλώσεις από ορισμένους κύκλους που ευνοούσαν την αποστολή του Apostol Mărgărit στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία.²⁸⁵

Τις περισσότερες φορές αναφέρονται ιστορικά επιχειρήματα υπέρ των καλών ρουμανοελληνικών σχέσεων προτρέποντας τις δύο πλευρές για συνεννόηση και μετριοπάθεια.²⁸⁶ Σε άρθρο με τίτλο «Η ρωμουνική προπαγάνδα» της 15ης Ιανουαρίου 1880 η εφημερίδα επιχειρεί να πείσει ότι η σωτηρία των ανατολικών λαών συνίσταται στην ένωση και διερωτάται γιατί δεν παραχωρούνται στη Ρουμανία το Βανάτο, η Τρανσυλβανία και η Μπουκοβίνα αλλά επιζητείται «διασπορά ζιζανίων» στη Θεσσαλονίκη και στο Βουκουρέστι.²⁸⁷ Στις δε 18 Μαρτίου 1880 σε άρθρο με τίτλο «Ο ελληνικός και ρωμουνικός Τύπος»,²⁸⁸ απαντώντας στην κατηγορία των ρουμανικών εφημερίδων ότι οι ελληνικές εφημερίδες διαταράσσουν τις ρουμανοελληνικές σχέσεις όταν γίνεται λόγος για τους Βλάχους της Μακεδονίας, διευκρινίζεται ότι ο ελληνικός Τύπος έλαβε θέση μόνον εναντίον ορισμένων φανατικών, όπως ο Mărgărit, ο οποίος

284. *Η Τρις*, 16 Δεκεμβρίου 1876, αρ. 328.

285. Βλ. για παράδειγμα *Η Τρις*, «Οι μισέλληνες», 12 Αυγούστου 1879, αρ. 443.

286. Βλ. *Η Τρις*, «Ρωμούνοι και Έλληνες», 24 Σεπτεμβρίου 1879, αρ. 449.

287. *Η Τρις*, αρ. 463.

288. *Η Τρις*, αρ. 465.

ισχυριζόταν ότι οι Έλληνες στη Θεσσαλονίκη είναι ανύπαρκτοι. Συγχρόνως εκφράζεται υπέρ του «διαμελισμού της Ανατολής» ή υπέρ της «αντικαταστάσεως των Τούρκων διά των λαών της Ανατολής εν ομοσπονδία».²⁸⁹

Ενδεικτικά της αισθητής αλλαγής στον προσανατολισμό της *Τριδος* είναι δύο άρθρα που δημοσιεύθηκαν με τον τίτλο «Τα ελληνικά όρια».²⁹⁰ Αποτελούν κυρίως απάντηση σε επιθέσεις των ρουμανικών εφημερίδων *Timprul*, *România Liberă* και άλλων²⁹¹ και στρέφονται εναντίον των βουλγαρικών, βλάχικων και σερβικών αξιώσεων στη Θράκη, στη Μακεδονία και στην Ήπειρο τη στιγμή που οι ίδιοι οι Τούρκοι αναγνώριζαν ότι οι περιοχές αυτές είχαν αποκτηθεί από τους Έλληνες. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, τίθεται μάλιστα το ερώτημα «Σε ποιον ανήκει –με γνώμονα την ιστορία, την εθνογραφία και τη γεωγραφία– η Μακεδονία;», δεδομένου ότι, σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές στατιστικές, οι πληθυσμοί της Μακεδονίας κατά σειρά μεγέθους ήταν πρώτα ο ελληνικός και μετά ο βουλγαρικός, ο τουρκικός, ο εβραϊκός και ο κουτσοβλάχικος (οι τελευταίοι όντας διάδοχοι της αρχαίας Ρώμης). Οι Έλληνες δεν έχουν αξιώσεις για το Γαλάτσι, τη Βραΐλα, την Τούλτσεα, το Σουλινά ή την Κωνσταντζα, όπου υπήρχαν ισχυρές κοινότητές τους, αλλά θεωρούν αναμφίβολα ότι η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Θράκη είναι ελληνικές περιοχές. Η πολεμική θα συνεχισθεί έως το 1882 όταν η ρουμανική Βουλή ενέκρινε 50.000 φράγκα για τη «μακεδονική προπαγάνδα». Στις 29 Αυγούστου 1882 δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «Η *Timprul* για τη Μακεδονία»,²⁹² στο οποίο ο αρθρογράφος επεσήμανε ότι η ρουμανική εφημερίδα υποστήριζε ότι οι πρόγονοι των Κουτσοβλάχων ήταν Δακοθράκες. Η σύνταξη της *Τριδος* θεωρούσε ότι η Αυστρία και η Ρωσία είχαν συμφέρον να υπάρχει διχόνοια ανάμεσα στους ανατολικούς λαούς προκειμένου να τους κυριεύσουν. Τα ίδια θέματα θα επανέλθουν σε πολλά φύλλα της εφημερίδας²⁹³ ενώ αργότερα, και για ένα διάστημα, το ενδιαφέρον για το «μακεδονικό πρόβλημα» καθώς και για το γενικότερο «ανατολικό πρόβλημα» θα μειωθεί.

Από τις 25 Μαρτίου 1886 εκδίδεται η *Ήπειρος*, έντυπο που θα συνόδευε την εφημερίδα *Η Τρις*. Κυκλοφορούσε τρεις φορές την εβδομάδα υπό τη διεύθυνση του Αλκιβιάδη Σαρδέλλη. Στην πρώτη σελίδα των πρώτων φύλλων αναγράφεται

289. *Η Τρις*, «Έλληνες και Ρωμούνιοι», 7 Ιουνίου 1880, αρ. 470.

290. *Η Τρις*, 23 Ιουνίου 1880, αρ. 472, και 1 Ιουλίου 1880, αρ. 473.

291. Δίδεται απάντηση στο άρθρο «Το μακεδονικό ζήτημα», που δημοσιεύθηκε στα ρουμανικά στην *Τριδα*, 1 Ιουλίου 1880, αρ. 473.

292. *Η Τρις*, αρ. 478.

293. *Η Τρις*, αρ. 637 έως αρ. 642.

ως σύνθημα «Ζήτω ο Πόλεμος. Ζήτω το Πανελλήνιον».²⁹⁴ Το έντυπο βρίσκεται σε πλήρη αντιδιαστολή με τις ειρηνικές παροτρύνσεις για ένωση και αδελφοσύνη της πρώτης περιόδου της *Τριδος*. Περιείχε ειδήσεις από τα ελληνικά εδάφη και παρακολουθούσε τα γεγονότα στην Τουρκία και στη Μακεδονία, με τη βεβαιότητα ότι «η *Ἡπειρος* θα ην πρόδρομος της μετ' ου πολὺ απελευθερώσεως της *Ηπείρου* και των άλλων ελληνικῶν χωρῶν. Θα ἔχη δε νεωτάτας ειδήσεις εκ του θεάτρου της ελληνικῆς ενεργείας καθὼς και ανταποκρίσεις ακριβεῖς». Αυτά προανήγγελλε στο πρώτο φύλλο της η *Ἡπειρος*. Τα θέματα που θα την απασχολήσουν στα επόμενα φύλλα θα σχετίζονται με τη θέση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στο ελληνικό ζήτημα, με εσωτερικές ειδήσεις και άλλα.

Στο φύλλο της 21ης Απριλίου 1886 σχολιάζεται η ευνοϊκή θέση που υιοθέτησαν απέναντι στο ελληνικό ζήτημα η ρουμανική εφημερίδα *Telegraful* και η γαλλόγλωσση *L'Indépendance Roumaine* σε σύγκριση με άλλες ρουμανικές εφημερίδες, οι οποίες δεν μετέδιδαν με ακρίβεια τα γεγονότα από τις διάφορες χώρες της Ανατολής. «Εἶναι αναμφισβήτητον ὅτι υπάρχει ζήτημα ελληνικόν. Η Τουρκία κατακρατεῖ χώρας και λαοὺς ανήκοντες τη Ελλάδι. Επὶ τίνων βάσεων υποστηρίζεται η Τουρκία; Επὶ των ισχυρῶν; Ἄλλοτε ναι, σήμερον; Σήμερον η Οθωμανική Αυτοκρατορία μόλις υπάρχει. [...] Η Ελλάς, ὅθεν, εἶναι εν τω δικαίῳ της ταυτὸ ζητεῖ και πάντοτε θέλει το ζητήση εμμέσως ἢ ἀμέσως. Η Ευρώπη αναγκάζουσα την Ελλάδα να υποχωρήση δεν επισφραγίζει την ευρωπαϊκὴν ειρήνην».²⁹⁵

Εκτιμώντας ὅτι η Ρωσία και η Αυστρία επιδιώκουν να μοιραστούν μεταξὺ τους τη Μακεδονία, στο φύλλο της 22ας Απριλίου 1886 διατυπώνονται εκτιμήσεις για τη θέση των Μεγάλων Δυνάμεων. «Ο καισαρισμὸς ὕψωσε πάλιν την κεφαλὴν του και η ορμή των κατακτήσεων κατέλαβεν ἅπαντας»· οι «*Νέμτσοι*» θέλουν τη Θεσσαλονίκη, οι Ἄγγλοι δεν «εχόρτασαν με μόνην την Κύπρον», ἀλλὰ ζητοῦν και την Κρήτη, οι Ιταλοὶ την Τρίπολη και την Ἡπειρο «και ἅπαντες αὐτοὶ οι λησταὶ των εθνῶν» μάχονται κατὰ της Ελλάδας διότι παρουσιάζεται να διεκδικεῖ τα δικαιώματά της.²⁹⁶ Αντίθετα η εφημερίδα εκφράζει τη συμπάθειά της προς τη Γαλλία, η οποία υπέστη την εισβολὴ των «*Τευτόνων*», και διατυπώνει τη βεβαιότητα ὅτι οι ουμανιστικές της ιδέες θα θριαμβεύσουν. Ενδιαφέρον για τις θέσεις και τον προσανατολισμὸ της εφημερίδας εἶναι το

294. «Ζήτω ο Πόλεμος. Ζήτω το Πανελλήνιον. Ζήτω η Ελλάς Ηνωμένη. Ζήτω ο Ελληνικὸς Στρατός».

295. *Ἡπειρος*, αρ. 10.

296. *Ἡπειρος*, αρ. 11.

άρθρο της 2ας Μαΐου 1886 με τίτλο «Η ευρωπαϊκή καισαροκρατία και η ελληνική ελευθεροκρατία»,²⁹⁷ όπου επικρίνεται η πολιτική της Αγγλίας και της Αυστρίας απέναντι στην Ελλάδα και αυτή της Γερμανίας απέναντι στη Γαλλία. Η εφημερίδα παροτρύνει με εμφατικό ύφος, «Τρέμετε, Βισμάρκε, την εκδίκηση των Γάλλων. [...] Σεις δε, λαοί της Ανατολής, ορθόδοξοι, ανανήψατε και κοινόν αγώνα μετά των Ελλήνων συνάψατε». Η Ελλάδα, ως άλλη Γαλλία, κυβερνάται μέσω μιας ελεύθερης ηγεσίας και σύμφωνα με μια πραγματική φιλοσοφία,²⁹⁸ έγραφε ο Θωμάς Πασχίδης. Αργότερα η εφημερίδα δεν θα ασχοληθεί πλέον με το Ανατολικό Ζήτημα, παρά μόνον υπαινικτικά και σε σπάνιες περιπτώσεις.

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 19ου αιώνα διαπιστώνουμε την ίδια μεταβολή στην προσέγγιση του Ανατολικού Ζητήματος και σε άλλες ελληνικές εφημερίδες που αρχίζουν να εκδίδονται στα ρουμανικά στο τέλος αυτού του αιώνα. Οι εφημερίδες *Σύλλογοι* από το 1885 και *Ίστρος* από το 1886 περιορίζονται στην αναμετάδοση ειδήσεων από το εξωτερικό, οι οποίες σπάνια σχολιάζονται και όταν γίνεται κάτι τέτοιο είναι σε ουδέτερο τόνο. Όπως είχαμε την ευκαιρία να αναφέρουμε, οι εφημερίδες αυτές ανήκαν σε τραπεζικούς και εμπορικούς κύκλους, τους οποίους απασχολούσαν περισσότερο τα οικονομικά και δημοσιονομικά ζητήματα. Παρατηρείται επίσης αλλαγή στάσης απέναντι στην Αγγλία και γίνονται συχνές αναφορές στον αγγλικό Τύπο, καθώς υπήρχε η προσδοκία ότι η μεγάλη αυτή δύναμη θα προσφέρει καθοριστική υποστήριξη στις ελληνικές θέσεις. Το *Ημερολόγιον της Ελλάδος* του 1885, το οποίο εκδίδεται στο Βουκουρέστι με τη φροντίδα του Θωμά Πασχίδη, είναι ένα έντυπο του οποίου τις σελίδες καταλαμβάνουν κατ' αποκλειστικότητα πολιτιστικά θέματα. Επισημαίνουμε όμως ιδιαίτερα το ποίημα του Gustave Laffon²⁹⁹ με τίτλο «Μπέσα για μπέσα»,³⁰⁰ το οποίο αποτελεί θερμή έκκληση προς τους βαλκανικούς λαούς για ένωση και αδελφοσύνη κατά των κοινών εχθρών για την ελευθερία και την ανεξαρτησία. Δεν απορούμε γιατί αυτό το ποίημα δημοσιεύεται ακριβώς σε περιοδικό που τελεί υπό την επίβλεψη του Θωμά Πασχίδη, δοθέντος ότι επαναλαμβάνονται οι παροτρύνσεις τις οποίες ο Έλληνας λόγιος απηύθυνε επίμονα στα κείμενα και στα άρθρα του σε διάφορα ρουμανικά και ελληνικά έντυπα. Από γαλλικές

297. *Ήπειρος*, 2 Μαΐου 1886, αρ. 13.

298. Στα επόμενα φύλλα (4 Μαΐου 1886, αρ. 14, έως 22 Οκτωβρίου 1886, αρ. 83) παρουσιάζονται εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις χωρίς πολλά σχόλια.

299. Σ.τ.Ε.: Ο Γάλλος ποιητής Gustave Laffon υπηρετούσε τότε ως πρόξενος στην Αδριανούπολη· διακρινόταν για τα φιλελληνικά του αισθήματα, όπως μαρτυρείται και από την ποίησή του. («Πώς σ' αγαπώ γλυκιά Ελλάς, σαν δεύτερή μου μάνα», βλ. *Το Παράπονό μου*.)

300. Βλ. Παράρτημα 9.

επίσης πηγές³⁰¹ κοινολογείται και άλλο ποίημα, γνωστό μέχρι σήμερα μόνον από ένα «τηλεγράφημα» του V.J. Delaponte από το Ιάσιο,³⁰² το οποίο φέρει τον τίτλο «Το μέλλον των χριστιανικών λαών της Ανατολής» ή «Εν τη ενώσει η ισχύς» («L'avenir des peuples chrétiens de l'Orient» ou «L'union fait la force»).

Άλλες ελληνόφωνες εφημερίδες που εκδίδονταν αυτή την περίοδο, όπως η *Πατρίς* το 1889 και *Το Άλμα* το 1895, αναφέρονται στο Ανατολικό Ζήτημα μόνον όταν περιγράφεται η ιστορική πορεία του προβλήματος εστιάζοντας κυρίως στην πολιτικο-οικονομική κατάσταση των ελληνικών περιοχών. Η εφημερίδα *Έλλην*, η οποία κυκλοφόρησε στη Βραΐλα την 1η Ιουλίου 1888, δημοσιεύει άρθρο για την προπαγάνδα του Apostol Mărgărit στο Μοναστήρι και στην Κλεισούρα.³⁰⁴ Γενικότερα τα σχόλια του ελληνικού Τύπου της Ρουμανίας στο τέλος του 19ου αιώνα έχουν ως θέμα την Ελλάδα και τις σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις καθώς και με τα άλλα κράτη της Ν.Α. Ευρώπης, περιλαμβάνουν όμως και αναφορές για τις ρουμανοελληνικές σχέσεις καθώς και για την κατάσταση των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας.

Από το πλούσιο και ποικίλο πληροφοριακό υλικό που παρέχει ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας αποσπάσαμε στο παρόν κεφάλαιο τις απόψεις και τα σχόλια σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα που κρίναμε ως τα πλέον σημαντικά και μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε τον προσανατολισμό των διαφόρων ελληνικών εφημερίδων. Επιλέξαμε δε εκείνα που αναφέρονται στο υπό εξέταση θέμα, διευκρίνιση απαραίτητη για να εξηγηθεί η απουσία ορισμένων από τις πολλές ελληνόγλωσσες εφημερίδες που εκδίδονταν στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα.

Οι εφημερίδες αυτές εκδίδονταν από τις ελληνικές κοινότητες με την ανοχή και την υποστήριξη των ρουμανικών κυβερνήσεων, οι οποίες ήταν πάντοτε πρόθυμες να στηρίξουν την εθνική απελευθέρωση των βαλκανικών λαών. Άλλωστε αυτή η πραγματικότητα αναγνωρίζεται και από τον βουλγαρόφωνο Τύπο³⁰⁵ της Ρουμανίας.

301. Πληροφορία που στάλθηκε στις 22 Φεβρουαρίου 1868 από την Πολιτική Διεύθυνση του Γαλλικού Προξενείου στο Ιάσιο (Μικροφίλμ Γαλλία, δημοσιευμένο στον τόμο *Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani*, Βουκουρέστι 1986, σ. 3-49).

302. Σ.τ.Ε.: Πρόξενος της Γαλλίας στο Ιάσιο.

303. *Poporul român și lupta*, ό.π., σ. 385-388. Το ποίημα δεν δημοσιεύθηκε στον Τύπο της εποχής. Είναι γνωστό μόνο στη γαλλική έκδοση.

304. *Έλλην*, 4 Οκτωβρίου 1888, αρ. 28.

305. Η Ρουμανία, σύμφωνα με το φιλελεύθερο σύνταγμά της, επέτρεψε σε όλες ανεξαιρέτως τις εθνότητες να αναπτύσσονται ελεύθερα, να εκπαιδεύονται και να προοδεύουν, να ασκούν το εμπόριο και να εργάζονται ανεμπόδιστα. Με λίγα λόγια η Ρουμανία είναι μια χώρα που ενέγραψε στο έμβλημά της «Ελευθερία και Πολιτισμός» παρατηρεί ο Liuben Caravelov στις 15 Νοεμβρίου 1869 στην εφημερίδα *Svoboda* (C.N. Velichi [επιμ.] *România*, ό.π., σ. 118).

Όσον αφορά το Ανατολικό Ζήτημα διαπιστώνεται κατά πρώτον, και ιδίως στις αρχές της κυκλοφορίας των ελληνόφωνων εφημερίδων, η τάση να εξετάζεται θεωρητικά το πρόβλημα, με αναδρομές στην ιστορία, γεγονός που ήταν σύνηθες στην ιστορικοπολιτική φιλολογία της εποχής.³⁰⁶ Παρατηρούμε επίσης ότι ο ελληνόγλωσσος Τύπος υιοθετεί γενικά τις απόψεις που εκφράζονται σε γαλλικά κείμενα για το θέμα αυτό, τα οποία δημοσιεύονταν στα φυλλάδια που προαναφέραμε. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο Θωμάς Πασχίδης, ο οποίος, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, ήταν συντάκτης και συνεργάτης σε πολλές ελληνικές εφημερίδες της Ρουμανίας καθώς και σε ρουμανικές και γαλλικές, είχε αποκτήσει γαλλική μόρφωση και εκδήλωνε, όποτε του δινόταν η ευκαιρία, το θαυμασμό και τη συμπάθειά του για τη Γαλλία και την πολιτική της. Ο Πασχίδης διακρίθηκε για το μετριοπαθές ύφος και τη συμβιβαστική στάση του ακόμη και όταν ήρθε σε αντιπαράθεση με ρουμανικές εφημερίδες στο θέμα του Ανατολικού Ζητήματος. Ανεξάρτητα από τους λόγους τακτικής που επέβαλλαν την αλληλεγγύη απέναντι στον αγώνα του ρουμανικού λαού για την ανεξαρτησία του, μπορούμε να διακρίνουμε στον Πασχίδη καθώς και σε άλλους συντάκτες ελληνικών εφημερίδων της Ρουμανίας αγάπη για την πατρίδα που τον φιλοξενούσε. Με αυτή την έννοια μπορεί να ειπωθεί ότι μέσα από τις εφημερίδες τους οι ελληνικές κοινότητες της Ρουμανίας επέδρασαν θετικά στις ρουμανοελληνικές σχέσεις, ακόμη και σε στιγμές κρίσης.³⁰⁷

Μια άλλη παρατήρηση που μπορεί να γίνει στο τέλος της ανάλυσης αυτής είναι ότι ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας παρουσίασε στις σελίδες του τις διάφορες φάσεις του Ανατολικού Ζητήματος με τις στιγμές κρίσης και έντασής του. Είναι προφανής η προσπάθεια να τηρηθεί αμεροληψία ως προς το Ανατολικό Ζήτημα, αν και αυτό δεν επιτεύχθηκε πάντοτε, όπως άλλωστε ήταν φυσικό. Η επίμονη αυτή προσπάθεια ίσως εξηγεί και τον μεγάλο αριθμό των συνδρομητών, Ελλήνων, Βουλγάρων, Ρουμάνων και άλλων, οι οποίοι κατοικούσαν τόσο στη Ρουμανία όσο και σε άλλες χώρες της Ν.Α. Ευρώπης. Παρατηρούμε επίσης ότι στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο ελληνόγλωσσος Τύπος όταν σχολίαζε το Ανατολικό Ζήτημα επεσήμανε τόσο τη θέση των Μεγάλων Δυνάμεων ως προς την επίλυσή του (με πανσλαβιστικές και παγγερμανικές τάσεις) όσο και τη θέση των βαλκανικών λαών για το ίδιο θέμα (με πανελληνικές τάσεις). Παρατηρούμε εξάλλου ότι οι συντάκτες των εφημερίδων υιοθέτησαν συχνά ακόμη και διαφορετικές, προσωπικές θέσεις έναντι αυτών των παραπάνω τάσεων.

306. Πβ. É. Driault, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1898.

307. C.N. Velichi, «Les relations roumano-grecques», ό.π., σ. 509 κ.ε.

Μπορούμε πάντως να ισχυρισθούμε ότι τις περισσότερες φορές ο ελληνό-
γλωσσος Τύπος στη Ρουμανία του 19ου αιώνα εξέφραζε τη θέση των χωρών
της Ν.Α. Ευρώπης στο Ανατολικό Ζήτημα και κατά συνέπεια αποτελεί σημα-
ντική ιστορική πηγή, ιδίως ως προς τις ρουμανοελληνικές σχέσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η θέση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στις βαλκανικές χώρες

Σε αυτό το κεφάλαιο προτείνουμε να παρακολουθήσουμε πώς ο ελληνόγλωσσος Τύπος σχολίασε τη θέση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στους βαλκανικούς λαούς. Άλλωστε αυτό το θέμα παρουσιάστηκε ακροθιγώς και στα προηγούμενα κεφάλαια χωρίς όμως να γίνει βαθύτερη ανάλυση των άρθρων και των κειμένων, πράγμα που επιχειρείται στη συνέχεια.

Στο πλαίσιο μελετών διεθνούς ή εθνικής ιστορίας, μονογραφιών ή συλλογικών έργων σχετικά με τις διαφορές όψεις της οικονομικής και πολιτικής ζωής των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης ήταν αναπόφευκτο να σχολιασθεί και η θέση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι σε αυτές τις χώρες. Ο αριθμός αυτών των μελετών είναι μεγάλος και δεν νομίζουμε ότι είναι χρήσιμο να τις υπενθυμίσουμε. Πρέπει ωστόσο να μνημονεύσουμε δύο τουλάχιστον εργασίες, και συγκεκριμένα το έργο του Mihailo D. Stojanovic *Οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια, 1875-1878* (*The Great Powers and the Balkans, 1875-1878*)³⁰⁸ και το έργο της Δόμνας Ν. Δοντά *Η Ελλάδα και οι Μεγάλες Δυνάμεις, 1863-1875* (*Greece and the Great Powers, 1863-1875*).³⁰⁹ Όπως μπορεί να διαπιστωθεί απλώς και μόνον από τον τίτλο αυτών των έργων, η χρονική περίοδος που καλύπτεται είναι περιορισμένη, πλούσια όμως σε σημαντικά γεγονότα για τις βαλκανικές χώρες. Από όσο γνωρίζουμε δεν υπάρχει μελέτη που να αναφέρεται στο εξεταζόμενο θέμα και η οποία να έχει ως κύρια πηγή τον Τύπο – ακόμη λιγότερο τον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας.

Πριν αλλά κυρίως μετά το 1878 κυκλοφόρησε πλήθος εκδόσεων,³¹⁰ οι οποίες τις περισσότερες φορές είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα, παροτρύνοντας τους βαλκανικούς λαούς να ξεγερθούν για την απελευθέρωση εδαφών που βρισκόνταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία. Συνεπώς στις περισσότερες μελέτες που εκδόθηκαν στις χώρες της Ν.Α. Ευρώπης παράλληλα με τη θεώρηση της εξέλιξης των γεγονότων του 19ου αιώνα είναι ευδιάκριτη και μια αυστηρή

308. Cambridge University Press, 1939.

309. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1966.

310. Μερικά αναφέρθηκαν στο Κεφάλαιο Α' της παρούσας μελέτης.

κριτική της θέσης των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στους πόθους των βαλκανικών λαών για ανεξαρτησία, οι οποίοι καλούνταν να δημιουργήσουν κοινό μέτωπο ενάντια στις προφανείς επεκτατικές τάσεις της Ρωσίας, της Αυστρίας, της Γερμανίας και της Αγγλίας. Μερικές μελέτες επιβεβαιώνουν αυτή την τοποθέτηση, την οποία βρίσκουμε διαφοροποιημένη από τη μια περίοδο στην άλλη ή από τη μια εφημερίδα στην άλλη και στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας του 19ου αιώνα.

Στο Κεφάλαιο Α' είχαμε διαπιστώσει τον πολιτικό προσανατολισμό των εφημερίδων που εξετάσαμε, δηλαδή των πρώτων ελληνικών εφημερίδων που εκδόθηκαν στη Μολδοβλαχία το διάστημα 1841-1849, οι οποίες δημοσίευαν περισσότερο ειδήσεις και σχεδόν καθόλου σχόλια. Αν και ορισμένες εφημερίδες εκδόθηκαν τις παραμονές ή κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1848 και μετά τη θλιβερή εμπειρία της ρωσικής «βοήθειας» στην Επανάσταση του 1821, εφημερίδες όπως ο *Μηνυτής της Βλαχίας* τηρούσαν –για ευνόητους λόγους– καλοπροαίρετη στάση απέναντι στη Ρωσία. Εντελώς διαφορετική θα είναι η κατάσταση στα μέσα του 19ου αιώνα όταν η πανσλαβιστική πολιτική της Ρωσίας θα καταστεί ακόμη πιο εμφανής. Τα μικρά κράτη μπορούν να προκόψουν μόνον όταν τους το επιτρέψουν τα μεγάλα, και μόνο με τη θυσία τους μπορούν να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους, έγραφε στις 29 Φεβρουαρίου 1860 ο *Θεατής*. Η Ρωσία και η Αυστριακή Αυτοκρατορία είναι οι δύο μεγάλες εστίες του πανσλαβισμού, οι οποίες με αυτό τον τρόπο θα ασκήσουν όλη την επιρροή τους στην Ανατολή. Ποιος δεν γνωρίζει ότι η Ρωσία αναχαιτίζει τα μικρά κράτη όταν της παρουσιάζεται η ευκαιρία, διερωτάται ο αρθρογράφος.³¹¹ Όταν στο κύριο άρθρο της 16ης Μαΐου 1860 προτείνεται ως λύση οργάνωσης των απελευθερωμένων βαλκανικών κρατών ένα «χριστιανικό κράτος» με πυρήνα την Ελλάδα, τίθεται το ερώτημα μήπως οι χριστιανοί ορθόδοξοι καταστούν προστάτες της Ρωσίας, αυτού του κολοσσού του Βορρά.³¹² Στις 13 Ιουνίου η εφημερίδα διαπίστωνε ότι το πρόβλημα των περιοχών της Οθωμανικής Πύλης με χριστιανικούς πληθυσμούς –Βοσνία, Ερζεγοβίνη και Βουλγαρία– κινεί το ενδιαφέρον των Ρώσων και υπ' αυτή την έννοια υποβάλλονται οι προτάσεις Γκορτσακόφ στις αυλές του Βερολίνου, του Παρισιού, του Λονδίνου και της Βιέννης.³¹³

Ήδη από την εμφάνισή της η εφημερίδα *Η Τρις* παίρνει αντιρωσική θέση. Παρατηρώντας ότι η Ευρώπη τρέμει μπροστά στον πανσλαβισμό, εκτιμά ότι το κατά πόσον η Ρωσία από αγάπη προς τους ανατολικούς λαούς θα δράσει υπέρ αυτών θα φανεί με το πέρασμα του χρόνου, δεδομένου ότι το παρελθόν της

311. Ο *Θεατής*, αρ. 3.

312. Ο *Θεατής*, αρ. 13.

313. Ο *Θεατής*, αρ. 17.

δεν πείθει.³¹⁴ Στο ίδιο άρθρο επισύρεται η προσοχή στο γεγονός ότι η Ρωσία σκοπεύει να υποτάξει τους Σλάβους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να καταλάβει το Βυζάντιο.

Η έναρξη του πολέμου του 1877-1878 αποτέλεσε ευκαιρία για τους Ρώσους να αυτοανακηρυχθούν εκ νέου απελευθερωτές των ορθόδοξων λαών της Ν.Α. Ευρώπης, παρατηρεί η *Τρις*. Σε άρθρο της 6ης Ιανουαρίου 1877 με τίτλο «Η Ευρώπη και η Ελλάδα» επικρίνονται οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, οι οποίες «μέχρι χθες» κραύγαζαν κατά του δεσποτισμού του πανσλαβισμού, ενώ την ίδια περίοδο είχαν καταστεί «υπηρέτες» του και η Ελλάδα βρισκόταν «μεταξύ σφύρας και άκμονος, μεταξύ της τυφλωτούσης Ευρώπης και της απληστίας της Άρκτου». Έτσι, «άνδρες μεγάλοι και σοφοί εν Ευρώπη τυφλωθέντες παρεσκεύασαν την θητείαν ταύτην εις τα πανσλαβιστικά σχέδια» κατέληγε ο αρθρογράφος. Αν και η Ευρώπη είναι πεπεισμένη ότι οι Σλάβοι των Βαλκανίων είναι τυφλά όργανα της Ρωσίας για την οποία υπάρχει φόβος ότι θα καταλάβει το Βόσπορο, εντούτοις συνασπίζεται με τους Σλάβους ώστε η Μακεδονία και η Θράκη να περιέλθουν σε αυτούς. Οι δημοσιογράφοι της *Τριδος*, μαζί με άλλους συναδέλφους τους, ενώνουν τις φωνές τους για να εκδηλώσουν την αγανάκτησή τους στις μηχανορραφίες της Ρωσίας.³¹⁵

Στη στήλη «Πολιτική Επιθεώρησης»³¹⁶ της 13ης Ιουλίου 1877 διευκρινίζεται ότι με την είσοδο της Ρωσίας στον πόλεμο επιδιώκονται η απόκτηση μιας κυρίαρχης θέσης στη ναυσιπλοΐα του Δούναβη και η έξοδος στο Αιγαίο πέλαγος με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Σχολιάζοντας την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο στο πλευρό της Ρωσίας προκειμένου να ικανοποιηθούν «τα δίκαια και νόμιμα αιτήματά της», η *Τρις* της 6ης Μαΐου 1877 δεν κρύβει την ελπίδα ότι με την ενέργειά τους οι Ρουμάνοι θα μπορέσουν να ανακτήσουν τις επαρχίες της Μπουκοβίνας και της Βεσσαραβίας αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο ότι είναι ένα «γενναίο έθνος» και όχι υποτακτικό όπως μέχρι τώρα. Για τη «φιланθρωπία» των Μεγάλων Δυνάμεων, και ιδίως της Ρωσίας, η οποία το 1854³¹⁷ απέδειξε ότι δεν ενδιαφέρεται παρά μόνο για τα δικά της συμφέροντα, μας πληροφορεί το κύριο άρθρο της 1ης Οκτωβρίου 1877³¹⁸ ενώ σε παρόμοιο άρθρο της εφημερίδας, της 8ης Σεπτεμβρίου 1877, με τίτλο

314. *Η Τρις*, 22 Ιουνίου 1876, αρ. 305.

315. *Η Τρις*, αρ. 330.

316. *Η Τρις*, αρ. 352.

317. Σ.τ.Ε.: Όταν η Ρωσία απέσυρε τα στρατεύματά της από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες μετά την υπογραφή συμφωνίας της Αυστροουγγαρίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με την οποία η πρώτη θα αποκτούσε τις ηγεμονίες με αντάλλαγμα να υποστηρίξει τους Οθωμανούς στον πόλεμο με τη Ρωσία.

318. *Η Τρις*, αρ. 362.

«Έλληνες, Τούρκοι, Ρώσσοι» υπογραμμίζεται ότι η Ρωσία θεωρεί τους Έλληνες ως «παληούς φίλους» αλλά το μέλλον θα δείξει εάν ο τσάρος Αλέξανδρος Β΄ θέλει πράγματι να λύσει το Ανατολικό Ζήτημα ή απλώς επιθυμεί να διεισδύσει στο Βόσπορο.³¹⁹

Το ύφος της εφημερίδας καθίσταται δριμύτερο στη διάρκεια του 1878. Σε άρθρο για παράδειγμα της 10ης Απριλίου 1878 με τίτλο «Η Ανατολή» διαπιστώνεται ότι, αντί να απελευθερωθεί η Ανατολή, θα αλλάξει απλώς δεσπότη. Ο τσάρος, ο οποίος κηρύχθηκε ελευθερωτής των ανατολικών λαών, εξυφάνει στην πραγματικότητα κατακτητικά σχέδια. Εκείνοι που κατηγορήσαν την *Τρις* ότι διακατέχεται από αντιρωσικά αισθήματα πείστηκαν, μόλις τώρα, για την ορθότητα των εκτιμήσεών της γιατί «οι Ρώσσοι μεταχειρίζονται φίλους και εχθρούς ισοτίμως και μόνην διάκρισιν ποιούνται του ιδίου συμφέροντος». Συμπερασματικά ο αρθρογράφος θεωρεί ότι είναι «τρομερά» τα όσα σχεδιάζουν οι Ρώσοι στην Ανατολή με τη συνδρομή των Βουλγάρων.³²⁰ Άλλωστε η ευνοϊκή στάση της Ρωσίας απέναντι στη Βουλγαρία ιδίως μετά τη σύναψη της Συνθήκης του Βερολίνου, αλλά κυρίως μετά το 1881, εξετάζεται και σε πολλά άλλα άρθρα.³²¹

Όσον αφορά τη θέση της Ρωσίας απέναντι στη Ρουμανία, όπως σχολιάζεται από τον ελληνογλωσσο Τύπο, η πρώτη θα επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το πρόβλημα της Βεσσαραβίας, όπως ήδη αναφέρθηκε. Έτσι, στη στήλη «Ρωμουνία» της 10ης Απριλίου 1878 διαβάζουμε ότι το σφάλμα δεν είναι ούτε του ρουμανικού λαού ούτε της κυβέρνησης αλλά της απάθειας της Ευρώπης και της φοράς των περιστάσεων. Η Ρουμανία επιμένει «εις την μη απόδοσιν της Βεσσαραβίας, διότι κύριος, αν μη μόνος, δεσμός συνδέων αυτήν μετά των συμφερόντων της Ευρώπης εισί τα στόμια του Δουνάβεως, ήτοι η λωρίς εκείνη της Βεσσαραβίας, ην απαιτούσιν οι Ρώσσοι να αποσπάσωσιν από της Ρωμανίας». Συμπερασματικά εκτιμάται ότι «η ιστορία των μελλόντων χρόνων θ' αναγράφη το αδίκημα τούτο και ο πεπολιτισμένος κόσμος πεποίθαμεν ότι δεν θα το ανεχθή εκτελούμενον εν πλήρει υπερμεσοούντι ΙΘ' αιώνι».³²² Επίσης στις 5 Ιουνίου 1878 υπογραμμίζει η εφημερίδα ότι «το ζήτημα της Βεσσαραβίας εξακολουθεί να απασχολή την τε κυβέρνησιν και το κοινόν, η δε κυβέρνησις έχει αποφασίση να μην υποχωρήση εις αυτήν την κτηνώδη βίαν, και δικαίως, διότι το ζήτημα της Βεσσαραβίας είναι το μόνο οπού συνδέει την Ρωμανία μετά της Ευρώπης ως ζήτημα ευρωπαϊκών συμφερόντων. Πιστεύομεν, δε,

319. *Η Τρις*, αρ. 359.

320. *Η Τρις*, αρ. 380.

321. *Η Τρις*, αρ. 380. Για το θέμα αυτό βλ. το επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο θα δοθούν και αντίστοιχα παραδείγματα.

322. *Η Τρις*, αρ. 380.

ότι οι αντιπρόσωποι της Ρωμανίας, κύριοι Κογκαλιτσιάνος, Μπρατιάνος και Στούρτζα, κατώρθωσαν εν τω Συνεδρίω να μην κολοβωθή η Ρωμανία». ³²³ Στις 30 Ιουνίου 1878 αναφέρεται ότι στο Συνέδριο του Βερολίνου η Ρωσία αντί να υποστηρίξει την Ανατολή επεκτείνεται στη Μαύρη Θάλασσα και στη Μικρά Ασία και ότι το Συνέδριο της προσφέρει αυτόν το «θρίαμβο», και με αυτό τον τρόπο διαρπάζεται η Βεσσαραβία από τη Ρουμανία. ³²⁴

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κύριο άρθρο της 20ής Δεκεμβρίου 1878 με τον τίτλο «Ρωμανία και Ρωσσία», στο οποίο τίθενται δύο ερωτήματα: «δεν είσαν μέχρι χθες οι Ρωμούνιοι σύμμαχοι των Ρώσων;» και «μικροί όντας οι Ρωμούνιοι απέναντι της γείτονος και ισχυράς Ρωσσίας, πώς δύνανται να εκφράζονται τοσούτον κατ' αυτής;». Στο πρώτο ερώτημα η εφημερίδα απαντά ότι η Ρουμανία συμάχησε με τη Ρωσία τα έτη 1877-1878, γιατί εγκαταλείφθηκε από την Ευρώπη στο δεύτερο ερώτημα απαντά ότι η Ρουμανία πίστεψε στις υποσχέσεις των Ρώσων αξιωματούχων. Παρότι η Ρουμανία σεβάσθηκε πλήρως τους όρους της συνθήκης της 4ης Απριλίου 1877, τώρα καταληστεύεται με τη διαρπαγή της Βεσσαραβίας. «Ευχαριστούμεν την Ρωσσίαν ότι έσχισε το προσωπίον της, την λυκοφιλία της και ηνεώχθησαν οι οφθαλμοί των Ρωμούνων όπως προ ολίγου ηνεώχθησαν και οι οφθαλμοί των Ελλήνων» σχολιάζει η εφημερίδα. Η Ρωσία δεν συμάχησε με τη Ρουμανία από συμπάθεια ή τύφλωση αλλά από ανάγκη. Ωστόσο οι Ρουμάνοι είναι «ιδιαιτέρα ιππότες» και γι' αυτό η εφημερίδα τούς θαυμάζει, είναι στο πλευρό τους και αγωνίζεται για τις καλές ελληνορουμανικές σχέσεις. ³²⁵

Η θέση της Ρωσίας απέναντι στα ελληνικά θέματα αναλύεται σε πολλά φύλλα της *Τριδος*. Σε άρθρο της 28ης Απριλίου 1878 με τίτλο «Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου» επισημαίνεται ότι από την πτώση του Βυζαντίου το «ξανθόν γένος» λήστευσε περισσότερο παρά βοήθησε τον ελληνικό λαό. Η «Αγία» Ρωσία εξεδίωξε τους Έλληνες από τις ιδιοκτησίες τους προς όφελος των Τατάρων. «Ας ευχαριστήσωμεν δε τα ρωσσικά όργανα της εν τη Ανατολή πολιτικής αυτών. Ας εγγράψωμεν ανεξιτήλοις γράμμασι τα ονόματα αυτών με την πεποίθησιν ότι γινώσκομεν ήδη τους φίλους και τους εχθρούς ημών» ώστε να γνωρίζουν οι Έλληνες πώς να υποστηρίξουν πειστικότερα τα δικαιώματά τους εναντίον της βαρβαρότητας. ³²⁶

«Η Ελλάς και αι Δυνάμεις» τιτλοφορείται κύριο άρθρο της 8ης Ιουλίου 1878, στο οποίο επισημαίνεται ότι οι ξένοι απόρησαν διότι η Ελλάδα έμεινε αδρανής στην τελευταία ανατολική κρίση. Και πράγματι η αδράνεια της Ελλάδας ήταν

323. *Η Τρις*, αρ. 387.

324. *Η Τρις*, αρ. 389.

325. *Η Τρις*, αρ. 412.

326. *Η Τρις*, αρ. 382

ακατανόητη. Μετά τη συνοπτική παρουσίαση της κατάστασης στη χώρα από το 1453 και εξής προστίθεται ότι η Δύση καταδικάζει τη φιλορωσική στάση της Ελλάδας, η οποία εξηγείται από την αντίθεσή της στα γεγονότα των ετών 1841-1854 και 1866-1869 και από τις προσπάθειές της να αποτινάξει την τυραννία. Η δολιότητα της Ρωσίας συνίσταται στο γεγονός ότι επιδιώκοντας να καταλάβει το Βόσπορο πίστεψε ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την Ελλάδα ως όργανό της. Αλλά η Ελλάδα δεν έγινε δεκτή στο Συνέδριο του Βερολίνου. Το εξεταζόμενο ζήτημα ήταν πρόβλημα της Ανατολής, ισχυρίστηκαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες όμως δεν θέλησαν να το επιλύσουν με δίκαιο τρόπο αλλά ανάλογα με τα δικά τους συμφέροντα. Συγκεντρώθηκαν στο Βερολίνο για να σώσουν, υποτίθεται, τους λαούς της Ανατολής, όμως άρπαξαν τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη και τις έδωσαν στην Αυστρία, όπως έδωσαν και τη Βεσσαραβία στη Ρωσία. Η Κρήτη καθώς και άλλες ελληνικές περιοχές αφέθηκαν στον τουρκικό ζυγό από τους «πεχλιβάνηδες» του Βερολίνου.³²⁷

Σχολιάζοντας τις αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου η *Τρις* της 8ης Οκτωβρίου 1878 διαπιστώνει ότι οι ενδιαφερόμενοι λαοί δεν ήταν παρόντες και γι' αυτόν το λόγο η Ρωσία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο ζήτημα των συνόρων. Μνημονεύοντας τον Ναπολέοντα Α', ο οποίος εκτιμούσε ότι η Ευρώπη κινδύνευε να «δύσει», συμπεραίνει ότι κανείς δεν τολμά να πει στη Ρωσία ότι άρπαξε τη Βεσσαραβία, το Καράς και το Βατούμ.³²⁸ Τα ίδια θέματα επαναλαμβάνονται με ιδιαίτερη έμφαση σε άρθρο με τίτλο «Οι πανσλαυισταί και οι Έλληνες» της 7ης Δεκεμβρίου 1878, στο οποίο παρατίθεται από τον Τύπο του Βελγίου και του Παρισιού η δήλωση του Γκορτσακόφ³²⁹ ότι η Ρωσία αγαπά τους Έλληνες. Ο συντάκτης του εκτιμά ότι στην πραγματικότητα η Ρωσία επιδιώκει να κατακτήσει την Ελλάδα με τη μεσολάβηση των Βουλγάρων και να επανασυστήσει προς όφελός της τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Με μαχητικό ύφος ο αρθρογράφος προβάλλει ιστορικά επιχειρήματα για να ενισχύσει τη θεωρία του, όπως τις ενέργειες της Αικατερίνης Β', των τσάρων Νικολάου και Αλεξάνδρου Α' και άλλων. Η μυστική ρωσική διπλωματία αναμειγνύεται στα προβλήματα των ανατολικών λαών και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι λαοί αυτοί δεν θέλουν και δεν δέχονται τη ρωσική αγάπη.³³⁰

Η *Τρις* ασχολείται ολοένα και περισσότερο με την πανσλαβιστική πολιτική της Ρωσίας στο τέλος του 1878 και στη διάρκεια του 1879, περιγράφοντας έτσι τη θέση της χώρας αυτής απέναντι στους νοτιοσλαβικούς λαούς. Στις 27 Αυγούστου

327. *Η Τρις*, αρ. 390.

328. *Η Τρις*, αρ. 403.

329. Ορισμένες εφημερίδες θεωρείτο ότι χρηματοδοτούνταν από τη Ρωσία. Πβ. *Η Τρις*, «Οι πανσλαυισταί και οι Έλληνες», 7 Δεκεμβρίου 1878, αρ. 410

330. *Η Τρις*, 15 Οκτωβρίου 1878, αρ. 404.

1878 δημοσιεύεται κύριο άρθρο με τίτλο «Η ειρήνη απειλείται», στο οποίο επαναλαμβάνεται ότι η Ρωσία μεριμνά για τα δικά της συμφέροντα, δημιουργώντας στην Ιλλυρική χερσόνησο μια «νέαν Ρωσσίαν υπό το όνομα Βουλγαρία». Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ιδίως η Αγγλία –η οποία αρχίζει να αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο που προέρχεται από τη Ρωσία τόσο για τους ανατολικούς λαούς όσο και για τα άλλα έθνη της Ευρώπης– παροτρύνει τους μεν Σέρβους να μην «κοιμούνται» όσο καιρό η Αυστρία κατέχει τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, τους δε Έλληνες να μην περιμένουν λύση και δικαιοσύνη από την Ευρώπη.³³¹

Μεμφόταν τη Ρωσία διότι με τη μεσολάβηση των νότιων Σλάβων, ιδίως των Βουλγάρων, επεδίωκε να ανασυστήσει προς όφελός της τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και γι' αυτό τηρούσε ευνοϊκή στάση απέναντι στη Βουλγαρία. Στις 12 Μαρτίου στο άρθρο «Όψεις της Ανατολής» διαπιστώνεται ότι η ευρωπαϊκή Ανατολή οδεύει στο να απαλλαγεί από την οθωμανική τυραννία, αλλά κινδυνεύει να περιέλθει υπό την κοζάκινη. Ο τσάρος Αλέξανδρος εγκωμιάζεται για τα φιλανθρωπικά αισθήματα και τις αρετές του. Αλλά, όπως υποστηρίζεται στο άρθρο, η μέχρι τώρα ιστορία δεν ανέδειξε κάποιον ενάρετο τύραννο. Αν ο τσάρος είχε πράγματι φιλάνθρωπα αισθήματα, δεν θα είχε επιτρέψει τα «αίσχη» που έλαβαν χώρα μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Έτσι, για παράδειγμα, δεν διακήρυξε την ελευθερία των ανατολικών λαών. «Πώς; οι λαοί της Ανατολής εισί κτήνη, όπως διανέμονται μεταξύ των πλεονεκτών τυράννων; εισί θηρία, όπως κλεισθώσιν εις τον κλωβόν της νέας τυραννίας και του ξένου ζυγού; πρέπει να τιμωρούνται άπαντες διότι οι Βούλγαροι παρεγνώρισαν τον προορισμόν των και παρεσκεύασαν την ξένην επιδρομήν; Τι πταίουσιν οι Έλληνες; Τι πταίουσιν οι Ρωμούνιοι όπως ραπίζονται και παρορώνται;» διερωτάται ο αρθρογράφος. Σε άλλο άρθρο, στις 26 Ιουνίου 1879, με τίτλο «Η Ευρώπη και η Ανατολή» σημειώνεται ότι η Ανατολή κατέστη παιχνίδι της Ρωσίας και βορά της Αγγλίας και της Αυστρίας. Η Ρωσία ανέφερε την ελληνική Θράκη ως βουλγαρική ενώ η Ευρώπη, φοβισμένη από το σλαβισμό, δεν αντέδρασε στον τρόπο με τον οποίο μοιράστηκε το «οθωμανικό πτώμα».

Οι ελληνόγλωσσες εφημερίδες της εποχής επαναλαμβάνουν το θέμα αυτό. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1886 στην *Ήπειρο* επισημαίνεται ότι η κωμωδία στη Βουλγαρία συνεχίζεται και οι κυβερνώντες παίζουν διπλό ρόλο καθώς αφενός αγωνίζονται εναντίον της Ρωσίας και αφετέρου διακηρύσσουν την απεριόριστη εκτίμησή τους για τον τσάρο, ενώ η Ρωσία έρχεται σε ρήξη με την Αγγλία για την Ινδία.³³² «Σέρβοι και Βούλγαροι» είναι ο τίτλος άρθρου της *Πατρίδος*

331. *Η Τρις*, αρ. 397.

332. *Ήπειρος*, αρ. 753.

στις 17 Ιανουαρίου 1891. Στο άρθρο αυτό επισημαίνονται οι στρατιωτικές και οι συνοριακές διενέξεις στις οποίες οι Βούλγαροι υποστηρίζονται από τη Ρωσία³³³ και τίθεται ολοένα συχνότερα και οξύτερα το μακεδονικό ζήτημα, το «μήλον της έριδος» μεταξύ των βαλκανικών χωρών. Υπενθυμίζουμε επίσης την αλλαγή στάσης της Ρωσίας απέναντι στην Τουρκία στο τέλος του 19ου αιώνα. Έτσι, για παράδειγμα, σε άλλη εφημερίδα, *Το Βήμα*, επικρίνονται οι αξιώσεις της Ρωσίας επί της Ανατολής, γεγονός που εξηγεί την ευνοϊκή στάση της απέναντι στην Τουρκία.³³⁴

Οι ελληνόγλωσσες εφημερίδες, και ειδικότερα η *Τρίς*, παίρνουν θέση και απέναντι στον παγερμανισμό, ο οποίος προωθείται από την Αυστρία και τη Γερμανία. Ο Θεατής διαπίστωνε στις 19 Απριλίου 1860 ότι η Αυστρία αποτελεί μια από τις δύο μεγάλες εστίες του σλαβισμού³³⁵ ενώ το 1876 η *Τρίς* καταδικάζει την Αυστρία για την τάση της να υποδουλώσει τους βαλκανικούς λαούς, η οποία προκύπτει σαφέστατα μετά τα γεγονότα του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη.³³⁶ Τα γεγονότα αυτά θα προκαλέσουν ζήτημα που θα έρθει στο προσκήνιο το 1878-1879.³³⁷ Στις 24 Σεπτεμβρίου 1879 εκφράζεται ο φόβος ότι ο γερμανός καγκελάριος Μπίσμαρκ θα ωθήσει την Αυστρία προς ανατολάς, με συνέπεια μια ενδεχόμενη επέκταση της αυστροουγγρικής συμμαχίας να προκαλέσει ανησυχία στη Ρουμανία.³³⁸

Η *Τρίς* επιστούσε ήδη από το 1876³³⁹ την προσοχή στο γεγονός ότι η Αυστρία, ιδίως μέσα από την εφημερίδα *Messenger de Vienne*, ανακινεί το μακεδονικό ζήτημα προκειμένου να δημιουργήσει διχόνοιες ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς.³⁴⁰ Εκτιμά ότι η Αυστρία φέρει την ευθύνη για τη ρήξη της Ρουμανίας με τις βαλκανικές χώρες στο θέμα των Βλάχων³⁴¹ και διερωτάται γιατί η Αυστρία δεν παραχωρεί στη Ρουμανία το Βανάτο, την Τρανσυλβανία και την Μπουκοβίνα ενώ προκαλεί διενέξεις στη Θεσσαλονίκη, με απώτερο σκοπό να την καταλάβει.³⁴² Στις 15 Ιουλίου 1883 η *Τρίς* δημοσιεύει το άρθρο «Αυστρία και Ρωμανία», στο οποίο επιδοκιμάζονται οι απόψεις του Πέτρε

333. Πατρίς, αρ. 35. Βλ. στο ίδιο, το άρθρο της 15ης Φεβρουαρίου 1891, αρ. 58.

334. *Το Βήμα*, άρθρα των αρ. 2, αρ. 34 και αρ. 172.

335. Ο Θεατής, αρ. 3, Παράρτημα (Supliment).

336. Η *Τρίς*, 22 Ιουνίου 1876, αρ. 305. [Σ.τ.Ε.: Πρόκειται για την εξέγερση, το καλοκαίρι του 1875, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη κατά των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων, η οποία επιτάχυνε την ανατολική κρίση προαναγγέλλοντας ενδεχομένως τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878.]

337. Πβ. Η *Τρίς*, αρ. 389 και αρ. 425.

338. Η *Τρίς*, αρ. 449.

339. Βλ. για παράδειγμα Η *Τρίς*, 24 Δεκεμβρίου 1876, αρ. 329.

340. Η *Τρίς*, 15 Φεβρουαρίου 1880, αρ. 536.

341. Η *Τρίς*, 15 Ιανουαρίου 1880, αρ. 463.

342. Η *Τρίς*, 16 Οκτωβρίου 1880, αρ. 486.

Γκραντιστιάνου³⁴³ όπως υποστηρίχθηκαν στο πλαίσιο συμποσίου στο Ιάσιο και δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *L'Indépendance Roumaine*, την οποία διηύθυνε ο Γάλλος Galli. Συγχρόνως η εφημερίδα προσθέτει ότι η Τρανσυλβανία και η Μπουκοβίνα είναι «δακικές περιοχές», επί των οποίων η Αυστρία αναγνωρίζει ιστορικά δικαιώματα των Ούγγρων, και αναρωτιέται με ποιο δικαίωμα πράττει κάτι τέτοιο. Βάσιμα ιστορικό είναι το δικαίωμα της Ρουμανίας επί της Τρανσυλβανίας και της Μπουκοβίνας καθώς και των Σέρβων επί της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης.³⁴⁴ Επικρίνοντας τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στους βαλκανικούς λαούς, η *Ήπειρος* διευκρίνιζε στις 22 Απριλίου 1886 ότι «ο Καίσαρ³⁴⁵ ύψωσε πάλιν την κεφαλήν του» προβάλλοντας αξιώσεις και επί της Θεσσαλονίκης.³⁴⁶ Αναφέρονται όλο και συχνότερα οι προθέσεις της Γερμανίας να διεισδύσει όσο το δυνατόν περισσότερο στην αγορά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα τα συμφέροντά της να συγκλίνουν με αυτά της Αυστρίας στο πολιτικό πλαίσιο της Ν.Α. Ευρώπης.

Η θέση της Αγγλίας, της κύριας ενδιαφερόμενης για τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συζητείται επίσης στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας. Αναφορικά με το Ανατολικό Ζήτημα, ο *Θεατής* της 27ης Ιουνίου 1860 συμπεραίνει ότι η Αγγλία δεν μπορεί πλέον να προστατεύσει την Τουρκία³⁴⁷ ενώ στο επόμενο φύλλο του, στις 11 Ιουλίου 1860, επισημαίνεται ότι η Αγγλία ασκεί μεγάλη επιρροή στην Τουρκία και γι' αυτόν τον λόγο θα έπρεπε να παρέμβει υπέρ των χριστιανών.³⁴⁸ Στη διάρκεια των ετών 1860-1861 αναδημοσιεύονται άρθρα από αγγλικές εφημερίδες, όπως η *Morning Chronicle* την 1η Αυγούστου 1860 άρθρο στο οποίο επικρίνεται η θέση της Αγγλίας και της Γαλλίας απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου κατασφάζονται χιλιάδες χριστιανοί.³⁴⁹ στις 15 Αυγούστου 1860 άρθρο στο οποίο επικρίνεται η αγγλική κυβέρνηση διότι υποστηρίζει την «καταστρεπτική» Τουρκία.³⁵⁰ επίσης στις 7 Αυγούστου 1861 αναδημοσιεύεται μέρος άρθρου της *Morning Chronicle* στο οποίο η εφημερίδα αναρωτιέται, «Τι είναι λοιπόν το μέλλον της Τουρκίας; Το Αγγλικόν έθνος έχει το δικαίωμα να κάμη ταύτην την ερώτησιν. Επί ολόκληρα έτη η αγγλική διπλωματία μετεχειρίζετο παν μέσον προς υποστήριξιν του αρρώστου, όστις

343. Petre Grădișteanu (1839-1921). Άρχοντας, φιλελεύθερος, δημοσιογράφος, επίτιμο μέλος της Ρουμανικής Ακαδημίας, πρόεδρος του Συνεδρίου για την Πολιτική Ενότητα των Ρουμάνων.

344. *Η Τρις*, 15 Ιουλίου 1883, αρ. 669.

345. Σημ.: Πρόκειται για τον αυτοκράτορα της Αυστρίας.

346. *Ήπειρος*, αρ. 11.

347. *Ο Θεατής*, αρ. 19.

348. *Ο Θεατής*, αρ. 20.

349. *Ο Θεατής*, αρ. 23.

350. *Ο Θεατής*, αρ. 25.

ήδη εκκένωσε τον θρόνον της Τουρκίας. Προς υπεράσπισιν αυτής ανέλαβε τον Κριμαϊκόν πόλεμον και το βρετανικόν αίμα έρρευσε ως ύδωρ». Εντούτοις, παρότι υποστηρίζεται από τις ευρωπαϊκές Μεγάλες Δυνάμεις, η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται στα πρόθυρα του αφανισμού της.³⁵¹

Παρόμοια στο Θεατή της 1ης Αυγούστου 1860 αναφέρεται ότι στο Παρίσι δημοσιεύθηκε το φυλλάδιο με τίτλο «Αγγλική Πολιτική», στο οποίο διατυπώνονταν το δίλημμα: είτε η Αγγλία θα συμμαχήσει με την Τουρκία και τότε ο Βόσπορος θα είναι ελεύθερος είτε θα την υποχρεώσει να στραφεί προς τη Ρωσία και τότε «η Κωνσταντινούπολις εκκοζαίζεται».³⁵²

Η *Τρις*, με σπάνιες εξαιρέσεις, τηρεί πολύ σκληρή στάση απέναντι στην Αγγλία. Σε άρθρο της 29ης Ιουνίου 1876 με τίτλο «Η πολιτική της Αγγλίας» επικρίνεται το γεγονός ότι η χώρα αυτή εκφράζεται υπέρ της διατήρησης του *status quo*, υπό τον όρο η Τουρκία να προχωρήσει ταχέως σε μεταρρυθμίσεις, αλλά ενώ καταδικάζει τη ρωσική πολιτική στην Ανατολή καταλαμβάνει την Κύπρο.³⁵³ Το κυπριακό θέμα εξετάζεται σε πολλά φύλλα της εφημερίδας,³⁵⁴ δεδομένου ότι αποτελούσε την κύρια αιτία της δυσσαρέσκειας των Ελλήνων έναντι της Αγγλίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Με παρόμοιο τίτλο ένα άλλο άρθρο, το οποίο δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 20ής Ιουλίου 1876, αφού υπενθυμίζει ότι η Αγγλία εκφράζεται υπέρ του *status quo* αλλά υπό τον όρο ότι η Πύλη θα προχωρήσει άμεσα σε μεταρρυθμίσεις, διακρίνει τρεις φάσεις της αγγλικής πολιτικής στην Ανατολή: α) αποδοχή των «φώτων» του υπουργού των Εξωτερικών της Αυστροουγγαρίας Gyula Andrassy,³⁵⁵ β) απόρριψη των προτάσεων του Γκορτσάκφ,³⁵⁶ γ) χαρακτήρας της εξέγερσης της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης πριν από τον τουρκοσερβικό πόλεμο. Στο σημείο αυτό ο Άγγλος υπουργός έγραφε, «Η αγγλική κυβέρνηση δεν δύναται να βλέπη την επανάστασιν της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης ως αγώνα μόνον κατά της τοπικής πίεσεως, αλλά αύτη πλασθείσα και στραφείσα να φέρη τον χαρακτήρα

351. Ο *Θεατής*, αρ. 49

352. Ο *Θεατής*, αρ. 23.

353. Η *Τρις*, αρ. 306.

354. Βλ. Η *Τρις*, αρ. 393, 427, 429, 448 και αλλού.

355. Σ.τ.Ε.: Στο Συνέδριο του Βερολίνου ο Andrassy προσπάθησε να περιορίσει τις επιδιώξεις της Ρωσίας προς όφελος της χώρας του. Επίσης σε προσυνεννοήσεις με τον Βρετανό υπουργό των Εξωτερικών Σώλσμπερυ συμφώνησαν να γίνουν αποδεκτές στο Συνέδριο οι προτάσεις της Αυστροουγγαρίας σχετικά με τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη ενώ παράλληλα θα υποστηρίζονταν οι αγγλικές βλέψεις.

356. Σ.τ.Ε.: Η ίδρυση ενός βουλγαρικού πριγκιπάτου με τις ενέργειες του Αλεξάνδρου Γκορτσάκφ μέσα από τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου δημιούργησε μεγάλη ανησυχία στη Βρετανία ως προς την αυξανόμενη επιρροή της Ρωσίας προς ανατολάς, η οποία θα μπορούσε να φθάσει έως το Αιγαίο.

πολιτικής γενικής». Οι Μεγάλες Δυνάμεις διαπιστώνουν ότι οι Σέρβοι και οι Τούρκοι μάταια αλληλοφονεύονται.³⁵⁷

Σε διθυραμβικό άρθρο της 6ης Μαΐου 1878 ο αρθρογράφος θεωρεί ότι οι προβλέψεις του για το Ανατολικό Ζήτημα επαληθεύθηκαν· η φωνή τους χάθηκε στην έρημο καθόσον οι ανατολικοί λαοί δεν γνωρίζουν τα συμφέροντά τους, οι δε Μεγάλες Δυνάμεις, και ιδίως η Αγγλία, «ψεύδονται ασυστόλως».³⁵⁸ Επίσης στις 21 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους σε άρθρο με τίτλο «Η Ελλάς απέναντι του Βορρά και της Δύσεως» παρατηρείται ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις, ιδιαίτερα η Αγγλία, επιδιώκουν την εκμετάλλευση της Ανατολής και δεν ενδιαφέρονται για τους ανατολικούς λαούς.³⁵⁹

Σχετικά με το Συνέδριο του Βερολίνου στις 30 Ιουνίου 1878 αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι η Αγγλία «ωρύεται μέχρι ουρανού» αλλά δημιουργεί όλο αυτόν το θόρυβο για να σώσει τον Σουλτάνο.³⁶⁰ Η ανθελληνική πολιτική των Άγγλων, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο απέδειξαν την εγωιστική τους συμπεριφορά απέναντι στους ανατολικούς λαούς, καταδικάζεται σε άρθρο με τίτλο «Αγγλική πολιτική και η Ελλάς» που δημοσιεύθηκε στις 15 Οκτωβρίου 1878· επισημαίνεται ότι «είναι περίεργον! να μη έχουν οι υπουργοί του πεφωτισμένου αγγλικού έθνους ούτε τόσον νουν πολιτικόν όσον έχουν οι πολιτικοί της μικράς Ελλάδος! ούτοι κρίνουν το Ανατολικόν ζήτημα όπως το δίκαιον αυτό και το συμφέρον παντός του πεπολιτισμένου κόσμου απαιτεί, ο δε Άγγλος υπουργός, όπως συμφέρει εις την εποφθαλμιώσαν την Ανατολήν άπασαν Ρωσσίαν».³⁶¹ Η εφημερίδα είναι δυσαρεστημένη και από την αδιαφορία της Αγγλίας για τις εξεργείες στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στην Κρήτη καθώς και για τις κινήσεις στη Μακεδονία.³⁶²

Για την επίσης επικριτέα, σύμφωνα με την Ίριδα, θέση της αγγλικής κυβέρνησης στο πρόβλημα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας γίνεται λόγος και σε άρθρο που δημοσιεύθηκε στις 14 Μαΐου 1879. Συγχρόνως σημειώνεται η ύπαρξη ενός φιλελληνικού ρεύματος στην Αγγλία, το οποίο εκπροσωπούσε το πνεύμα του αγγλικού φιλελευθερισμού και καταδίκασε την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στο ελληνικό βασίλειο.³⁶³ Παράλληλα μέμφεται την Αγγλία ότι αγαπά την ελευθερία μόνο για τον εαυτό της και κάνει λόγο για πολιτισμό μόνον όταν οι καρποί του περιέρχονται σε αυτήν ενώ απέναντι στην Ελλάδα

357. *Η Τρις*, αρ. 309.

358. *Η Τρις*, αρ. 344.

359. *Η Τρις*, αρ. 361.

360. *Η Τρις*, αρ. 389. Βλ. επίσης αρ. 384.

361. *Η Τρις*, αρ. 404.

362. *Η Τρις*, αρ. 425.

363. *Η Τρις*, «Φιλελληνισμός Άγγλων», αρ. 431.

ασκεί πολιτική «καταχθονία και απάνθρωπο», όπως ακριβώς επικριτική ήταν και η στάση της απέναντι στο Βερολίνο. Η Αγγλία επιτρέπει στον εαυτό της να κρίνει τους άλλους χωρίς να εξετάζει τη δική της συμπεριφορά.³⁶⁴ Το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται σε άρθρο με τίτλο «Φιλελληνισμός και Αγγλία»,³⁶⁵ στο οποίο ο αρθρογράφος εκτιμά ότι το ελεύθερο αγγλικό έθνος είναι δυσαρεστημένο και καταδικάζει το σχέδιο του Μπίσμαρκ για την Ανατολή και τη Ρωσία, η οποία επιδιώκει να συστήσει μια «Μικρή Ρωσία» στην Ιλλυρική χερσόνησο.³⁶⁶ Στο άρθρο «Αι Ευρωπαϊκαί Δυνάμεις και η Ελλάς» της 16ης Οκτωβρίου 1880 επισημαίνεται ότι στην Αγγλία υβρίζεται ο πρωθυπουργός Γλάδστων που υποστηρίζει μια νέα πολιτική βασισμένη στη δικαιοσύνη και στην ελευθερία όλων.³⁶⁷ Η πολιτική της Αγγλίας απέναντι στους ανατολικούς λαούς επικρίνεται και σε άλλο φύλλο της εφημερίδας, στις 23 Ιουλίου 1882.

Παρόμοια στην εφημερίδα *Ήπειρος* της 22ας Απριλίου 1886 γίνονται αναφορές στην πολιτική της Αγγλίας, η οποία δεν ικανοποιήθηκε μόνο με την Κύπρο, αλλά επιθυμεί και άλλα εδάφη.³⁶⁸ Σε άρθρο της 29ης Απριλίου 1886 με τίτλο «Αι Δυνάμεις και η Ελλάς» εκτιμάται ότι η Αγγλία ασκεί «επαίσχυντον» πολιτική διότι, ενδιαφερόμενη να κατακτήσει την Ινδία, ωθεί τους λαούς στις αγχάλες της Ρωσίας και ενθαρρύνει τους Βουλγάρους να καταλάβουν ελληνικά εδάφη ενώ παροτρύνει την Ελλάδα να μην αντιδράσει.³⁶⁹

Στα σχόλια του ελληνικού Τύπου δεν γίνεται εκτενής αναφορά στη θέση της Ιταλίας απέναντι στις χώρες της Ν.Α. Ευρώπης. Φυσικό είναι όταν αναφέρονται στις Μεγάλες Δυνάμεις να συμπεριλαμβάνεται και η Ιταλία, η οποία μάλιστα αναφέρεται και σε ξεχωριστή στήλη ειδήσεων τα έτη 1848-1849 ή το 1860 στο *Θεατή*, όπου παρουσιάζονται τα γεγονότα της Ιταλίας, αναδημοσιεύονται τα διαγγέλματα του Γκαριμπάλντι και άλλα. Το 1878 η *Τρις* επεσήμανε τη μεταβολή της στάσης της Ιταλίας, η οποία το 1876 είχε υποστηρίξει την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος από τους βαλκανικούς λαούς. Ωστόσο λησμονώντας τη δική της επιθυμία για ελευθερία κατέληξε σε υποστηρικτή του δεσποτισμού εγείροντας αξιώσεις επί της Ηπείρου.³⁷⁰ Σε άρθρο της 25ης Δεκεμβρίου 1879 με τον ρητορικό τίτλο «Η Αλήθεια» ο αρθρογράφος διερωτάται τι επιδιώκουν στην Ανατολή η Ρωσία η Αυστρία, η Αγγλία και η Ιταλία. Η δε εφημερίδα *Ήπειρος* σε άρθρο της στις 22 Απριλίου 1886 διέβλεπε ότι

364. *Η Τρις*, αρ. 440.

365. *Η Τρις*, αρ. 485.

366. *Η Τρις*, αρ. 486.

367. *Η Τρις*, αρ. 632.

368. *Ήπειρος*, αρ. 12.

369. *Ήπειρος*, αρ. 57.

370. *Η Τρις*, αρ. 389.

η Ιταλία άρχιζε να εκδηλώνει επεκτατικές βλέψεις που περιελάμβαναν την Ήπειρο και την Τρίπολη.

Η μόνη Μεγάλη Δύναμη προς την οποία ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας, στη μεγάλη πλειονότητά του, τηρούσε σταθερά φιλική στάση ήταν η Γαλλία· παράδειγμα ο *Θεατής*, ο οποίος στις 27 Ιουνίου 1860 επισημαίνει την άμεμπτη στάση της Γαλλίας προς τους ανατολικούς λαούς³⁷¹ και η *Τρις*, η οποία είχε σταθερό φιλογαλλικό προσανατολισμό. Άλλωστε η τελευταία διατηρούσε μόνιμο ανταποκριτή στο Παρίσι, τον Παύλο Διβάρη.³⁷² Εξάιρεση αποτελεί το άρθρο της 22ας Σεπτεμβρίου 1876 με τίτλο «Η δικαιοσύνη των Φράγκων», στο οποίο εκφράζεται αγανάκτηση για τη θέση του «θεατή» που τηρούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, μεταξύ των οποίων και η Γαλλία, μπροστά στις αιματοχυσίες στην ηρωική νήσο της Κρήτης. Παρότι οι Γάλλοι διακατέχονται από ανθρωπιστικά αισθήματα, αυτή τη φορά αποδείχθηκαν άδικοι προς τους Έλληνες δίνοντας την ψήφο τους μόνο στους Σλάβους. Κατά συνέπεια συμπαθούσαν μόνο τους Βουλγάρους λησμονώντας τους άλλους ανατολικούς λαούς.³⁷³

Η θέση της Γαλλίας στο Βερολίνο προβάλλεται στο άρθρο «Η Γαλλία και η Ελλάς», της 5ης Νοεμβρίου 1878, το οποίο δίνει έμφαση στο γεγονός ότι η Γαλλία υποστήριξε τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων το 1821 και τώρα εκδηλώθηκε υπέρ της Ελλάδας στο Βερολίνο. Αναφερόμενος στον γαλλορωσικό πόλεμο ο αρθρογράφος εκτιμά ότι πτώση της Γαλλίας θα σήμαινε θάνατο για τους λαούς της Ανατολής.³⁷⁴ Σε άλλα άρθρα που δημοσιεύθηκαν το φθινόπωρο του 1878 υπενθυμίζεται ότι η Γαλλία και η Ιταλία ήταν οι μόνες χώρες οι οποίες μιλούσαν για τις αδικίες που έγιναν σε βάρος της Ελλάδας στο Συνέδριο του Βερολίνου – η συζήτηση είχε διεξαχθεί αναφορικά με την κατάσταση στην Κρήτη, στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία. Άλλωστε μετά το Συνέδριο τα προβλήματα έγιναν οξύτερα, όπως παρουσιάζονται και στην *Ήπειρο* από το πρώτο έως το τελευταίο φύλλο της. Για παράδειγμα στις 21 Απριλίου 1886 επισημαίνεται ότι υπάρχει ελληνικό ζήτημα, παρά το γεγονός ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις, με εξάιρεση τη Γαλλία, αρνούνται την ύπαρξή του.³⁷⁵ Η μεγάλη συμπάθεια προς τη Γαλλία, η οποία είχε «ελεύθερη διακυβέρνηση» και δεν είχε εξασθενήσει μετά την «τευτονική εισβολή», διαπιστώνεται σε σειρά άρθρων που δημοσιεύθηκαν την άνοιξη του 1886 στην

371. Ο *Θεατής*, αρ. 19.

372. Μόνιμοι ανταποκριτές στο εξωτερικό βρίσκονταν μόνο στην Αθήνα και στο Παρίσι.

373. Η *Τρις*, αρ. 318.

374. Η *Τρις*, αρ. 407.

375. *Ήπειρος*, 21 Απριλίου 1886, αρ. 10. Βλ. επίσης Η *Τρις*, 30 Ιουνίου 1878, αρ. 389, 10 Σεπτεμβρίου 1878, αρ. 399, και 17 Σεπτεμβρίου 1878, αρ. 400. Όλα τα άρθρα φέρουν τον τίτλο «Το ελληνικόν ζήτημα».

Ηπειρο. Σε ένα μάλιστα από τα άρθρα αυτά αναφέρεται με emphaticό τρόπο, «Τρέμετε, Βισμάρκε, την εκδίκησιν των Γάλλων».³⁷⁶ Η φιλογαλλική θέση της *Ηπείρου* εξηγείται από το γεγονός, όπως αναφέραμε στο Κεφάλαιο Α', ότι αποτελούσε ένθετο της *Ιριδος* με κοινούς συντάκτες τον Αλκιβιάδη Σαρδέλλη και τον Θωμά Α. Πασχίδη.

Με τα παραπάνω επιχειρήσαμε να αναλύσουμε τη θέση καθεμίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις απέναντι στις χώρες της Ν.Α. Ευρώπης όπως αυτή προκύπτει από τον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας. Θα πρέπει να προστεθεί ότι και σε άλλα έντυπα με φιλοαγγλικό προσανατολισμό που εκδόθηκαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπως η *Λογοδοσία* (1872) και οι *Σύλλογοι* (1873), δημοσιεύονται σχόλια για τα ίδια θέματα. Μερικά μάλιστα από αυτά έχουν ήδη μνημονευθεί στα προηγούμενα κεφάλαια ενώ άλλα περιλαμβάνουν μάλλον ασχολίαστες αναδημοσιεύσεις ειδήσεων από τον ξένο Τύπο. Η εφημερίδα *Το Βήμα*, η οποία εκδόθηκε το 1897, περιλαμβάνει, όπως ήδη αναφέρθηκε, σχόλια για το ζήτημα της Κρήτης και της Θεσσαλίας.³⁷⁷

Ωστόσο τρία άρθρα της *Ιριδος* συνθέτουν με τον καλύτερο τρόπο τη θέση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στους βαλκανικούς λαούς και κατά κύριο λόγο στη Ρουμανία και στην Ελλάδα. Το πρώτο με τίτλο «Δικαιοσύνη Ρωσική!» δημοσιεύθηκε στις 25 Φεβρουαρίου 1878· αποτελεί ανάλυση της θέσης της Ρωσίας έναντι των βαλκανικών χωρών με τις οποίες συνδέεται, σύμφωνα με τη γνώμη του αρθρογράφου, με την ίδια θρησκεία και με πολιτισμικά στοιχεία κληροδοτημένα από τους Βυζαντινούς, γεγονός που δεν δικαιολογεί την ανάμειξή της στη ζωή των ανατολικών λαών. Στους αντιτουρκικούς πολέμους, όπως προκύπτει από το σχόλιο, τα συμφέροντα της Ρωσίας συστοιχίζονταν με αυτά των βαλκανικών χωρών αλλά η Ρωσία έλυνε κάθε φορά τις εμπόλεμες καταστάσεις προς το συμφέρον της. Παράδειγμα αυτής της τακτικής ήταν τα γεγονότα του 1821, όταν η Ρωσία εγκατέλειψε τους Έλληνες, όχι για πρώτη φορά, δεδομένου ότι δεν την ενδιέφερε η απελευθέρωση της Ελλάδας αλλά η κατάληψη της Μαύρης Θάλασσας και του Βόσπορου. Η φιλανθρωπία και τα χριστιανικά αισθήματα που διακηρύχθηκαν με έμφαση στις αρχές του πολέμου, προσθέτει ο αρθρογράφος, «ούτε φαίνονται ούτε ακούονται εντός των όρων της ειρήνης. Η Ερζεγοβίνη, η Βοσνία, η Σερβία, η Ρωμανία και το Μαυροβούνιο μόλις φαίνονται εν αυτοίς. [...] Μόνον η Βουλγαρία επεκτείνεται και εκτείνεται μέχρι του Βυζαντίου».³⁷⁸ Εκτιμώντας ότι η Ρωσία ευνοεί τους Βουλγάρους, με τη βοήθεια των οποίων επιδιώκει να κυριαρχήσει στη Μαύρη Θάλασσα και αναφερόμενος στη Ρουμανία, ο

376. *Ηπειρος*, 21 Απριλίου 1886, αρ. 10.

377. *Το Βήμα*, αρ. 11 έως αρ. 13.

378. Και τα τρία άρθρα παρατίθενται στα Παραρτήματα.

αρθρογράφος διερωτάται, «Διατί δεν πράττει τ' αυτό με τους εν Βεσσαραβία Ρωμούνους; διατί δεν αποδίδει αυτούς τη Ρωμανία ενώ πράγματι ήσαν εν σώμα μετ' αυτής μέχρι του 1812, αλλά ζητεί και το μικρόν της Βεσσαραβίας μέρος όπερ η συνθήκη των Παρισίων του 1856 έδωσε τη Ρωμανία;».³⁷⁹

Πιο διαφωτιστικό είναι το δεύτερο άρθρο με τίτλο «Το Συνέδριον», το οποίο δημοσιεύθηκε στην *Τριδα* στις 5 Ιουνίου 1878. Αναφέρεται στο γεγονός ότι «οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων, αίτινες υπέγραψαν την συνθήκην του 1856 εν Παρισίοις, συνέρχονται εν Βερολίνω, όπως συσκεφθώσι περί της Ανατολής και το Ανατολικόν Ζήτημα, η αιωνία αυτή πέτρα του σκανδάλου, έφθασεν ήδη εις την τελευταίαν φάσιν του, δύναται τις ειπείν! οι υπό τον αφόρητον των Τούρκων ζυγόν επί πέντε αιώνας στενάζοντες δυστυχείς λαοί της Ανατολής θ' ανακτήσωσι την ελευθερίαν των και θα ταχθώσιν εις την τάξιν των ζώντων εθνών». Η Ρωσία «έλαβε τη μερίδα του λέοντος», η δε «Αγγλία υπερασπίζεται τον Τούρκον, διότι τον έχει επιστάτην της εν τη Ανατολή» και «πολεμεί την Ρωσσίαν, διότι της φιλονικεί το κράτος εν Ασία». Το άρθρο καταλήγει, «Ιδού οποίοι εισίν οι δύο φοβεροί αντίπαλοι, οίτινες συνήλθον εν Βερολίνω! οι δε άλλοι; παίζουνσι τον Καραγκιόζη συντασσόμενοι τούτω ή εκείνω! και δεν έχουσι την τόλμην να είπωσιν αυτοίς καθαρώς ότι αδικούσι, και να υψώσωσι φωνήν υπέρ των δυστυχών λαών της Ανατολής! Ιδού οι πεχλιβάνηδες οίτινες συνήλθον εν Βερολίνω· και έπειτα περιμένομεν δικαιοσύνην παρ' αυτών; Λαοί της Ανατολής, εξυπνήσατε· εγερθήτε!».³⁸⁰

Τέλος στις 30 Ιουνίου 1878 δημοσιεύεται κύριο άρθρο με τίτλο «Η δικαιοσύνη των ισχυρών». Ο αρθρογράφος υπενθυμίζει εμφατικά ότι «από πέντε ήδη αιώνων οι λαοί της Ανατολής στενάζουσιν υπό τον εξωλέστατον ζυγόν της τυραννίας των Τούρκων. Από πέντε αιώνων ατενίζουνσι προς τους ισχυρούς της Ευρώπης αναμένοντες ελευθερίαν και απαλλαγήν των δεινών». Επισημαίνει ότι δεν είναι η φιλανθρωπία για τους λαούς της Ανατολής που «κατευθύνει τα διαβήματα των ισχυρών, αλλ' εγωισμός και απανθρωπία ακατανόμαστος και ως κορωνίδα της απανθρωπίας αυτών συνέστησαν το ήδη εν Βερολίνω εργαζόμενον Συνέδριον αυτών! Φρίττει πας τις ρίπτων βλέμμα επί του περιλαλήτου τούτου Συνεδρίου· αγανακτεί βλέπων την κυνικήν αναίδειαν των ισχυρών εμπαιζόντων τους ταλαιπώρους λαούς της Ανατολής». Με σκληρή γλώσσα ο αρθρογράφος καταδικάζει τη Ρωσία, η οποία μέσω των διακηρύξεων του Γκορτσάκoff ότι «εκστρατεύει υπέρ απελευθέρωσης των χριστιανών» επιδιώκει να διατηρήσει την οθωμανική εξουσία, κάτι που αποτελεί «αγυρτεία αναίσχυντον». Η Αγγλία, μέσω του υπουργού

379. *Η Τρις*, 25 Φεβρουαρίου 1878, αρ. 376.

380. *Η Τρις*, αρ. 387.

Εξωτερικών Σώλσπερυ, «προσκαλεί σταυροφορίαν» κατά της Ρωσίας, αλλά αναγνωρίζει τις κατακτήσεις της και δικαίως «το φιλελεύθερον Αγγλικόν έθνος αγανακτεί κατ' αυτού και τω ετοιμάζει στέφανον ακάνθινον. Τοιαύται εισίν αι αμοιβαί των παλιμβούλων και τοιαύτας δέον να προσδοκώσι». Όσον αφορά τη Γαλλία, «η φιλελεύθερος και δημοκρατούμενη Γαλλία, το ευγενέστερον τούτο έθνος των καθ' ημάς χρόνων, πώς συνετάχθη τοις εν κακοίς γηράσασι; Πώς ηνέχθη τας παρανομίας και δεν αποχωρεί διαμαρτυρουμένη; Πώς αφίνει να τη διαφύγη η καταλληλοτέρα ευκαιρία συγκαλούσα τα έθνη και συντρίβουσα τον εσκωριασμένον καισαρισμόν [...]». Για την Αυστρία «ουδέν λέγομεν· ο τίτλος της “δήμιος της ελευθερίας των λαών” είναι το κάτοπτρον της πολιτικής αυτής». Όσο για την Ιταλία, η οποία πρόσφατα είχε ξεσηκωθεί εναντίον της τυραννίας, προς μεγάλη της ντροπή λησμόνησε τα πάντα.

Παρουσιάζοντας συνοπτικά τις θέσεις «των ισχυρών» στους οποίους οι ανατολικοί λαοί εναπόθεσαν τις ελπίδες τους ο αρθρογράφος περιγράφει την κατάσταση σε καθεμία από τις βαλκανικές χώρες: «Η Ρωμανία ριφθείσα εις τας αγκάλας της Ρωσίας και πιστεύσασα εις αυτήν σπαράσσεται ήδη ως αμνός υπ' αυτής! Η Ελλάς ακολουθήσασα τας συμβουλάς των ισχυρών και πιστεύσασα εις τας υποσχέσεις των απέσχε του πολέμου». Αντίθετα η Βουλγαρία, βοηθούμενη από τη Ρωσία, ικανοποίησε τα συμφέροντά της, η Σερβία και το Μαυροβούνιο λησμονήθηκαν ενώ οι πράκτορες του σλαβισμού κατέλαβαν το Μαυροβούνιο. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση, η εφημερίδα υψώνει τη φωνή της διαμαρτυρούμενη για την καταλήστευση της Ρουμανίας από τη Ρωσία και για την αδικία και την παρανομία των ισχυρών έναντι της Ανατολής. Συμβουλεύει μάλιστα να σκεφθούν ώριμα «οι μεγάλοι και ισχυροί», να είναι προσεκτικοί διότι η Ιστορία είναι μάρτυρας αυτών των εγκλημάτων. «Η Ιστορία και πάλιν θα τους στιγματίσει!». ³⁸¹

381. Η *Τρις*, αρ. 389. Βλ. Παράρτημα 7.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Βαλκανική Ομοσπονδία – Μια πρόταση για την οργάνωση των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης

Με την ευκαιρία της συζήτησης με θέμα «Παραδόσεις και καινοτομίες στη διαμόρφωση εθνικών κρατών»³⁸² επιχειρήσαμε να αναζητήσουμε την απάντηση στο ερώτημα «Ποιος είναι ο ρόλος της παράδοσης στη διαμόρφωση των σύγχρονων κρατών στη Ν.Α. Ευρώπη;»· σε ποιο βαθμό δηλαδή η πολιτική παράδοση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επηρέασε τα προγράμματα των διαφόρων πολιτικών κομμάτων την εποχή των κινημάτων εθνικής χειραφέτησης, όπως κατέστη εμφανώς πιο συγκεκριμένα στην ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας των Ελλήνων, με το Σύνταγμα που συνέταξε ο Ρήγας Φεραίος ως το πλέον εύγλωττο παράδειγμα. Μήπως η ιδέα της «βαλκανικής ομοσπονδίας», η οποία δεν αποτελεί θέση μόνο της ελληνικής πολιτικής ιδεολογίας αλλά την ασπάζονται και πολιτικοί των βαλκανικών κρατών, αποτελεί μια άλλη εκδοχή –σε νέες βάσεις και σε διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο– της ιδέας για επανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας;³⁸³ Προφανώς οι ιστορικοί έχουν εν μέρει απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα. Εμείς όμως στην παρούσα εργασία θα προσθέσουμε νέες απόψεις όπως αυτές προκύπτουν από τον ελληνογλωσσο Τύπο της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα.

Στην ελληνική ιστοριογραφία το θέμα της Μεγάλης Ιδέας εξετάστηκε ευρύτατα σε συνθετικές ή ειδικές μελέτες. Ο αριθμός τους είναι μεγάλος και συνεπώς δεν θα γίνει απαρίθμησή τους. Ήδη τον 19ο αιώνα, στην κορύφωση των συζητήσεων για το Ανατολικό Ζήτημα, δημοσιεύεται η εργασία του Μ. Δέφνερ με τον εύγλωττο τίτλο *Το Ανατολικόν Ζήτημα και η μεγάλη ελληνική ιδέα ως*

382. RESEE, τ. 20 (1982), τχ. 4, σ. 397-450. [Σ.τ.Ε.: Πρόκειται για συλλογή κειμένων με θέμα «Un débat: Tradition et innovation dans la formation des Etats nationaux». Στη συζήτηση συμμετείχαν μεταξύ άλλων οι: Olga Cicanci, Cornelia Bodea, Constantin N. Velichi, Zamfira Mihail, Cornelia Papacostea-Dalielopolu, Alexandra Anastasiu-Popa και Mustafa Mehmet.]

383. Olga Cicanci, «La formation des états nationaux du Sud-est Européen aspects historiques», RESEE, τ. 20 (1982), τχ. 4, σ. 397 κ.ε.

λύσις αυτού³⁸⁴ όπως επίσης και η εργασία του Édouard Driault *La Grande Idée: La renaissance de l'hellénisme*.³⁸⁵

Ο βυζαντινολόγος Διονύσιος Ζακυθηνός δημοσιεύει σε μια συλλογή μελετών³⁸⁶ παλαιότερο άρθρο του με τίτλο «Η βυζαντινή ιδέα και η Ελληνική Επανάσταση»,³⁸⁷ όπου διατυπώνει την άποψη ότι η «βυζαντινή ιδέα» χρονολογείται πριν από το 1453 (από το 1204, έτος της πρώτης πτώσης της Κωνσταντινούπολης) και εμφανίζεται στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 με τη μορφή της επανασύστασης³⁸⁸ της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Ελληνική Επανάσταση εμπνέεται από τη «βυζαντινή ιδέα» του παρελθόντος στα χρόνια που αναζητούσε ταυτότητα και επιθυμούσε να ενώσει τους Έλληνες που ήταν διασκορπισμένοι κυρίως στη Ν.Α. και Κεντρική Ευρώπη. Ο Ζακυθηνός εκτιμά επίσης ότι η Μεγάλη Ιδέα καθίσταται και πάλι επίκαιρη την περίοδο 1875-1878, όταν η Ελλάδα μαχόταν για να ανακτήσει τα εδάφη της στη Θεσσαλία, στην Κρήτη, στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και αλλού. Σύμφωνα με αυτή την άποψη στόχος ήταν, μέσα από την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, οι Έλληνες –που βρίσκονταν διασκορπισμένοι στη Ν.Α. Ευρώπη και στη Μικρά Ασία, περιοχές δηλαδή που αποτελούσαν κάποτε τμήματα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ανήκαν στο ορθόδοξο δόγμα– να αποτελέσουν τον βασικό πυρήνα μιας μελλοντικής βαλκανικής ομοσπονδίας. Διότι οι επιφανείς οικογένειες που είχαν δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη ήθελαν τη χειραφέτηση, μέσω της ελληνοποίησης, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το μετασχηματισμό της σε ελληνοτουρκική αυτοκρατορία. Ένα άλλο ρεύμα απόψεων που υποστηριζόταν από τον Ρήγα Φεραίο και την εταιρική κίνηση τασσόταν υπέρ ενός ελληνικού κράτους που θα συνένωνε και άλλες εθνότητες σε ανεξάρτητο καθεστώς, όχι πάντως μια ελληνική αυτοκρατορία αλλά ένα βαλκανικό ελληνικό κράτος με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, το οποίο θα αναβίωνε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, όπως αναφέρει ο Ευάγγελος

384. Σ.τ.Ε.: Διατριβή επιστολιμαία/ υπό ***, Εκδοθείσα επιστασία Μ. Δέφνερ. Εν Αθήναις: τυπ. Περρής, Πέτρος, 1878.

385. Σ.τ.Ε.: Librairie Felix Alcan, Παρίσι, 1920. Σε ελλ. μτφρ. Έ. Driault, *Η Μεγάλη Ιδέα: Η αναγέννηση του ελληνισμού*, Ιστορητής, Αθήνα 1998.

386. Βλ. Δ.Α. Ζακυθηνού, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 447-463.

387. Σ.τ.Ε.: Δημοσιεύθηκε στη *Νέα Εστία*, τχ. 429 (1945), σ. 225-229, και σε ανεπτυγμένη μορφή *Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών την 25ην Μαρτίου 1942*, Αθήνα, Αετός, 1946, 20 σ. Βλ. επίσης ομώνυμο κεφάλαιο στο Δ.Α. Ζακυθηνού, *Μεταβυζαντινά*, ό.π., σ. 447-463. Στην υποσημ. 1 γράφει: «Τον όρο “Βυζαντινή ιδέα” χρησιμοποιοῦν ἀντὶ τοῦ καθιερωμένου “Μεγάλη Ιδέα”».

388. Δ.Α. Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινά*, ό.π., κεφ. «Η επανάσταση των Παραδουναβίων Ηγεμονιών και η έναρξις του αγώνος της ανεξαρτησίας», σ. 464-485.

Κωφός,³⁸⁹ ενώ ο L.S. Stavrianos διαπίστωνε ότι σε μια δεδομένη στιγμή έγινε λόγος και για «βαλκανική ομοσπονδία».³⁹⁰

Μελέτη αφιερωμένη στο υπό συζήτηση θέμα εκπόνησε ο Γεώργιος Α. Χριστοδούλου.³⁹¹ Ο συγγραφέας εκτιμούσε ότι με τη Μεγάλη Ιδέα επιδιωκόταν η απελευθέρωση όλων των ελληνικών περιοχών που αποτέλεσαν τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ενώ το ελληνικό κράτος θα όριζε ως πρωτεύουσά του την Κωνσταντινούπολη. Η ιδέα αποκτά νέα δυναμική την περίοδο του Όθωνα Α', βασιλιά της Ελλάδας (1833-1862), και υποστηρίζεται από το γαλλόφιλο και το αγγλόφιλο κόμμα, παρότι η Αγγλία επιθυμούσε τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ώστε να εμποδιστεί η έξοδος των Ρώσων στη Μεσόγειο (βρισκόταν σε ρήξη με τη Ρωσία, ειδικά στο ζήτημα της Ινδίας). Η Ρωσία είχε τους ίδιους λόγους και επιπλέον επιθυμούσε να αναβιώσει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αλλά υπό την ηγεμονία της. Γι' αυτό άλλωστε αυτές οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν εχθρικές προς τον Όθωνα, ο οποίος ήρθε τότε σε επαφή με τους Σέρβους, τους Μαυροβουνίους και τους Αλβανούς προκειμένου να δημιουργήσει κοινό μέτωπο των βαλκανικών λαών εναντίον των Οθωμανών. Γι' αυτό επίσης επιχειρήθηκε η δημιουργία μιας βαλκανικής συμμαχίας ενώ η αξία του Όθωνα έγκειται στο ότι έθεσε εκ νέου το πρόβλημα, το οποίο εξακολουθούσε να υφίσταται στη συνείδηση των Ελλήνων της Ν.Α. Ευρώπης.

Για τη «δημοκρατία» του Ρήγα Φεραίου έχει γίνει λόγος στη βαλκανική ιστοριογραφία. Ο Λέανδρος Βρανούσης,³⁹² ερευνητής του έργου του Φεραίου, αναφερόμενος στην ιδέα αυτή έκρινε ότι επρόκειτο για ένα όραμα. Ορισμένοι ιστοριογράφοι είδαν τον Ρήγα ως «ιμπεριαλιστή», ο οποίος άλλο δεν επιθυμούσε από την επικράτηση των Ελλήνων. Ο Ρήγας Φεραίος δεν εμπνεύσθηκε μόνον από τη βυζαντινή παράδοση αλλά και από τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης, που προσέδωσαν στις δικές του ιδέες δημοκρατικό χαρακτήρα. Στο «Σύνταγμα» του Ρήγα ένα από τα κεφάλαια τιτλοφορείται «Περί της σχέσεως της ελληνικής δημοκρατίας με τα ξένα έθνη» (άρθρα 118-121), στο οποίο διευκρινίζεται ότι οι Έλληνες δεν θα αναμειχθούν στο νομικό καθεστώς των άλλων λαών, μια τοποθέτηση που αναμενόταν από εκείνον ο οποίος το 1797 είχε δημοσιεύσει στη Βιέννη τη «Διακήρυξιν των Δικαιωμάτων

389. Εο. Κωφός, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, ό.π., κεφάλαιο «The Megali Idea of Hellenism», σ. 17-21.

390. L.S. Stavrianos, *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden, Conn.: Archon Books, 1964, σ. 19.

391. Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, «Ο Όθων και η Μεγάλη Ιδέα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 19 (1971), σ. 51-66.

392. Π.χ. στο Leandros Vranusis, *Rigas, un patriot grec din Principate*, Βουκουρέστι 1980.

του Ανθρώπου και του Πολίτου».³⁹³ Το μελλοντικό κράτος έμελλε να συμπεριλάβει Αλβανούς, Ρουμάνους, Σέρβους, Τούρκους και Έλληνες. Δεδομένου ότι το ελληνικό στοιχείο ήταν διάσπαρτο σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, η ελληνική γλώσσα θα ήταν το μέσο συνεννόησης μεταξύ των λαών αυτών. Θα επρόκειτο για ένα ελληνοβαλκανικό κράτος συγκροτημένο πάνω σε δημοκρατικές αρχές. Αυτές είναι μερικές από τις σχετικά πρόσφατες εργασίες οι οποίες ξεκινώντας από τη βυζαντινή ιδέα προχώρησαν στη Μεγάλη Ιδέα και στη συνέχεια στη «Βαλκανική Ομοσπονδία».

Πριν ασχοληθούμε με τον τρόπο με τον οποίο ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας αναφέρεται στο θέμα της βαλκανικής ή ανατολικής ομοσπονδίας, υπενθυμίζουμε ότι το 1875 εκδόθηκε στην Αθήνα η εφημερίδα *Εργάτης* με διευθυντή σύνταξης τον Παναγιώτη Πανά και μέλος της σύνταξης τον Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, ο οποίος έμελλε να ηγηθεί του ελληνικού τμήματος της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας».³⁹⁴ Ο Δήμος Παπαθανασίου και ο Ζαχαρίας Σαρδέλλης, συντάκτες της *Ιριδος*, ήταν επιπλέον ανταποκριτές στο Βουκουρέστι της αθηναϊκής εφημερίδας *Το Μέλλον*, η οποία συνδεόταν με την παραπάνω οργάνωση. Υπενθυμίζουμε ότι στο Βουκουρέστι υπήρχαν και άλλοι πρόσφυγες και δημοκρατικοί από τα Βαλκάνια, όπως ο Χρίστο Μπότεφ και ο Λιούμπεν Καραβέλοφ. Στη Γενεύη, όπου σπούδαζαν πολλοί φοιτητές από τα Βαλκάνια,³⁹⁵ κυκλοφόρησε στις 12 Σεπτεμβρίου 1875 προκήρυξη με τίτλο «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία προς τους λαούς της Ανατολής», στην οποία γινόταν έκκληση σε Έλληνες, Αλβανούς, Σέρβους, Ρουμάνους, Βουλγάρους και Τατάρους να ενωθούν σε μια «Δημοκρατική Ομοσπονδία» (εδώ βρίσκεται και η οργάνωση «Ρήγας», που διατηρούσε σχέσεις με τον Πανά). Στην «Προκήρυξη»³⁹⁶ ασκείται κριτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία θα έπρεπε να παραμεριστεί. Η διαπίστωση της ύπαρξης αντικρουόμενων συμφερόντων μπορούσε να διχάσει τους ανατολικούς λαούς που είχαν κοινά συμφέροντα. Ταυτόχρονα γινόταν σύσταση στους βαλκανικούς λαούς να αποφύγουν τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες επεδίωκαν να τους διχάσουν ώστε να μπορέσουν να τους εξουσιάσουν, όπως είχε συμβεί με τη ρουμανική Βεσσαραβία, τη Βοσνία

393. Πβ. Alexandrei Anastasiu Popa, «En marge de la Constitution de Rigas», *RESEE*, τ. 20 (1982), τχ. 4, σ. 425-429. Olga Cicanci, «Rigas Velestinlis et la vie socio-politique Roumaine», στο *Românii despre Rigas*, Βουκουρέστι 2007, σ. 399-414. [Σ.τ.Ε.: *Νέα πολιτική διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: Πασχάλης Μ. Κιτρομυλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000.]

394. Η «Δημοκρατική Ομοσπονδία της Ανατολής».

395. Θιασώτες της σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Στο *Petit Journal Suisse* δημοσιεύεται στις 17 Σεπτεμβρίου 1875 άρθρο με τίτλο «Η Βαλκανική Ομοσπονδία».

396. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, ό.π., σ. 464 κ.ε.

και την Ερζεγοβίνη. Επεσημάναμε την ύπαρξη αυτής της «Προκήρυξεως» γιατί οι ιδέες της θα επαναληφθούν και στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας.

Ήδη από τα πρώτα φύλλα του ο *Θεατής* συνηγορεί υπέρ ενός σχήματος που δεν θα διαιρεί αλλά θα ενώνει τους λαούς της Ν.Α. Ευρώπης. Αυτός εξάλλου ήταν ένας από τους πρώτους λόγους έκδοσης του *Θεατή* ως ρουμανοελληνικής εφημερίδας. Από εκεί απορρέει και η έκκληση που εμφανίζεται συχνά στις στήλες της για ενότητα και συνεργασία μεταξύ των βαλκανικών λαών. Όπως ήδη αναφέραμε, στα πρώτα φύλλα του *Θεατή* δημοσιεύονται αποσπάσματα και σχόλια για το φυλλάδιο που εκδόθηκε στο Παρίσι με τίτλο *Μια λέξις περί της Ανατολής εν όψει του επικείμενου Συνεδρίου*, όπου προτείνεται να δημιουργηθούν τόσα μικρά κράτη όσα και τα υπάρχοντα έθνη στην Ανατολή. Μετά τη διάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα μπορούσαν να δημιουργηθούν τα βασίλεια της Ελλάδας, της Αλβανίας, της Σερβίας και ίσως της Βουλγαρίας, του Μαυροβουνίου, της Αιγύπτου και της Συρίας καθώς και ένα ή περισσότερα κράτη στη Μικρά Ασία. Όμως αυτά τα κράτη διατρέχουν τον κίνδυνο να απωλέσουν την ανεξαρτησία τους διότι θα υφίστανται πιέσεις ακριβώς γι' αυτόν το σκοπό από τις Μεγάλες Δυνάμεις.³⁹⁷ Συνεπώς είναι απολύτως αναγκαίο αυτά τα κράτη να ενωθούν διατηρώντας πλήρη ισότητα, διαφορετική στρατιωτική υπηρεσία, ηγεμόνα ξένο και αμερόληπτο, ο οποίος να εγγυάται ότι «ουδεμία αυτών [των φυλών] καταπατήσει τας άλλας». Τα κράτη αυτά θα έχουν κοινά συμφέροντα και θα είναι «γνωμένα διά θρησκευτικών δεσμών». Όσον αφορά τη γλώσσα, διάφορες διάλεκτοι ομιλούνται και σε άλλα μεγάλα κράτη, όπως στη Γαλλία και στην Αγγλία. Σε περίπτωση «ενώσεως» των βαλκανικών κρατών, μεταξύ των γλωσσών που χρησιμοποιούνταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (ρουμανική, αλβανική, ελληνική, σλαβική), ο συγγραφέας του φυλλαδίου προτείνει ότι θα μπορούσε να είναι κοινή γλώσσα αυτή που «αποτελεί μέρος της ελευθέρας αγωγής πάντων των λαών» και η οποία χρησιμοποιείται στις διεθνείς σχέσεις, όπως η γαλλική για τη λοιπή Ευρώπη.³⁹⁸ Εάν σε αυτό το κράτος ή χριστιανική αυτοκρατορία, με πυρήνα την Ελλάδα, επιθυμούν να εισέλθουν και οι μουσουλμάνοι, θα έχουν το δικαίωμα να εκλέξουν και να εκλεγούν στα κρατικά όργανα.³⁹⁹ Πάντως στην τάση των Μεγάλων Δυνάμεων να προσαρτήσουν λαούς της Ν.Α. Ευρώπης θα πρέπει να αντιταχθεί μια ομοσπονδία των βαλκανικών κρατών.

Μια πρώτη αντίδραση σε δημοσιευμένα αποσπάσματα, μεταφρασμένα στα ελληνικά, είναι τα σχόλια ενός «κοσμοπολίτη» του οποίου επιστολή δημοσιεύθηκε στη γαλλική γλώσσα στο φύλλο της 23ης Μαΐου 1860 του *Θεατή*, όπου

397. Ο *Θεατής*, 19 Απριλίου 1860, αρ. 9.

398. Ο *Θεατής*, 9 Μαΐου 1860, αρ. 12. Βλ. Παράρτημα 3.

399. Ο *Θεατής*, 16 Μαΐου 1860, αρ. 13.

εγκωμιάζονται ο πατριωτισμός και τα τάλαντα του συγγραφέα του φυλλαδίου. Αλλά ο επιστολογράφος διατυπώνει και ορισμένες αντιρρήσεις. Δεν είναι σύμφωνος με την ιδέα μιας ομοσπονδίας «ανίσχυρων και διηρημένων» βαλκανικών κρατών διότι η αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οφείλεται ακριβώς στη διαφορετικότητα των εθνών που τη συγκροτούν. Ο συγγραφέας διερωτάται αν θα μπορούσε κανείς να πιστέψει στη δυνατότητα συγχώνευσης του σλαβικού, του ελληνικού και του ρουμανικού στοιχείου και να μην υποθέσει ότι κάποιος από τα τρία αυτά στοιχεία δεν θα αποκτήσει ποτέ μια υπεροχή και μια τάση ανόδου εναντίον της οποίας θα επαναστατήσουν οι άλλοι. Κάτι τέτοιο θα αποτελούσε «μοιραίο σφάλμα». Ο ίδιος εκφράζεται υπέρ της αρχής της ανασύστασης των εθνικοτήτων, ιδέας του διαφωτισμού και της προόδου που στον αιώνα αυτόν τείνει να επικρατήσει. Ο επιστολογράφος εκτιμά ότι η μόνη λύση, σύμφωνη με τα γενικά συμφέροντα και με την ευρωπαϊκή ισορροπία, η οποία θα έχει τις περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας θα είναι μια χριστιανική αυτοκρατορία, η οποία θα περιλαμβάνει κάτω από ένα και μοναδικό σκήπτρο όλους τους λαούς που συνέθεταν την ευρωπαϊκή Τουρκία. Συμπερασματικά, με στόχο την καλή οργάνωση αυτού του έθνους, του οποίου η αμυντική και επιθετική συμμαχία θα ήταν η καλύτερη εγγύηση της σταθερότητας και της προόδου του, προτείνει: (α) ένα ελληνικό βασίλειο, το οποίο θα αύξανε τα εδάφη του με τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη με την Κωνσταντινούπολη και τις δύο όχθες του Βοσπόρου και των Δαρδανελίων, επίσης όλα ανεξαιρέτως τα νησιά της Ευρώπης και της Ασίας, συμπεριλαμβανομένων των Ιονίων Νήσων, (β) ένα σλαβικό κράτος, το οποίο θα περιελάμβανε τη Σερβία, τη Βουλγαρία, τη Βοσνία, την Κροατία και την Τουρκία, την Ερζεγοβίνη και το Μαυροβούνιο, (γ) ένα ρουμανικό κράτος, το οποίο θα αποτελούσαν τα Ενωμένα Πριγκιπάτα όπως συγκροτήθηκαν ως συνέπεια και υπό τη δυναμική των γεγονότων.⁴⁰⁰

Στην ίδια εφημερίδα διατυπώνονται εκτιμήσεις και για την εργασία του *About Sur la carte nouvelle de l'Europe*, που μεταφράστηκε στα ελληνικά⁴⁰¹ και η οποία, σύμφωνα με την εφημερίδα, αποτελεί σοβαρό έργο από φιλολογική και πολιτική άποψη. Το έργο του *About* «απέκτησε ευρωπαϊκήν υπόληψιν για την γλαφυρότητα της γλώσσης και την πλουσιότητα των ιδεών». Εκτιμήθηκε ότι είχε μεγάλη πολιτική σημασία ειδικότερα διότι θεωρήθηκε ως μήνυμα που τεχνηέντως διαδόθηκε από τον αυτοκράτορα των Γάλλων για να διερευνηθούν οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης στην Ευρώπη, καθώς ήταν γνωστό ότι ο *About* ανήκε στον κύκλο των μορφωμένων ανδρών που βρίσκονταν κοντά

400. Ο Θεατής, αρ. 14.

401. Σημειώνεται ότι πωλείται στα γραφεία του Θεατή. Βλ. υποσημ. 218.

στον αυτοκράτορα. Παρότι στην αρχή της κυκλοφορίας του ορισμένοι είχαν επιφυλάξεις ως προς τις ιδέες που αυτό προωθούσε, «σήμερα, όμως, μετά τα σπουδαία περί του ανατολικού ζητήματος βήματα της Ρωσίας, άτινα συνεμερίσθη και η Γαλλία, ουδείς δύναται αμφιβάλλη».⁴⁰² Ο σχολιαστής του *Νέου χάρτου* θεωρεί ότι τούτο αποτελεί την επίσημη γαλλική άποψη, η οποία μοιάζει με αυτή της Ρωσίας και πιστεύει ότι έφθασε η στιγμή για τους βαλκανικούς λαούς να αποτινάξουν την οθωμανική κυριαρχία καθώς η σωτηρία τους δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με τις δικές τους προσπάθειες, εφόσον οι Μεγάλες Δυνάμεις επιδιώκουν στην πραγματικότητα να τους διαμοιράσουν μεταξύ τους.

Ο ίδιος ο About προχωρά σε εκτιμήσεις για το έργο του σε επιστολή που στάλθηκε από την Πετρούπολη στις 30 Μαΐου 1862. Στην αρχή της επιστολής του δηλώνει ότι τίποτε απ' ό,τι αφορά την Ελλάδα δεν θα του ήταν αδιάφορο. Πιστεύει ότι το ελληνικό βασίλειο δεν είναι βιώσιμο παρά μόνον εντός των ορίων που του επέβαλλε η διπλωματία. Πιστεύει επίσης ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα καταρρεύσει διότι πρόκειται για αναπόφευκτη εξέλιξη, ενώ η Ρωσία και η Αγγλία θα σπεύσουν να συμμετάσχουν στη διανομή και θέτει το ερώτημα αν οι χριστιανικές εθνότητες, απελευθερωμένες από την οθωμανική κυριαρχία μετά από τετρακόσια χρόνια δουλείας, θα αφεθούν να κατακτηθούν εκ νέου. Τέλος καταλήγει με την προτροπή, «Μη έχετε πίστιν εις την ευρωπαϊκήν διπλωματίαν, ήτις είναι η αιτία της τριακονταετούς υλικής και ηθικής αδυναμίας σας. Μη περιμένετε ει μη από τον εαυτόν σας».⁴⁰³ Η εφημερίδα προσθέτει σε σημείωσή της ότι και άλλοι κάνουν τις ίδιες σκέψεις στην Ελλάδα, και γι' αυτόν το λόγο δημοσίευσε την επιστολή στο *Θεατή*. Επισημαίνεται ότι στα φύλλα 61 και 67 της εφημερίδας δημοσιεύονται προτροπές διακεκριμένου προσώπου από την Αθήνα να προσκληθεί ένας Παλαιολόγος ή άλλος απόγονος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη Ρουμανία για να ανέλθει στο θρόνο. Όμως δεν λαμβάνεται υπόψη καμία από τις προτάσεις γιατί όλες είναι ανέφικτες.

Ενδιαφέρουσα φαίνεται να είναι και η άποψη του Έλληνα ποιητή Αλεξάνδρου Σούτσου, περαστικού από το Βουκουρέστι. Αναφερόμενος σε αποσπάσματα από το βιβλίο του *La Résurrection d'Orient*,⁴⁰⁴ το οποίο είχε εκδοθεί στο Παρίσι,⁴⁰⁵ ο συγγραφέας γράφει μεταξύ άλλων, «Ο ηγεμών Αλεξάνδρου Κούζα έσται υπό πάντων ευλογητός αν, αφού επελάβετο της εθνικής αναπλάσεως και συνάρσει των καλών αυτού ομογενών, συνέδεσε την Μολδαυίαν μετά της

402. Ο *Θεατής*, 6 Ιουνίου 1860 αρ. 16, σ. 64.

403. Δημοσιεύεται στην εφημερίδα Ο *Θεατής*, 11 Αυγούστου 1862, αρ. 76.

404. Σημ.: Το βιβλίο δεν βρέθηκε, είναι όμως το ίδιο που αναφέρεται στη σ. 76, όπου ο τίτλος είναι Ο *Ανατολικός πόλεμος και τα επακόλουθά του*.

405. Μετάφραση του ποιητή από τα ελληνικά στα γαλλικά.

Βλαχίας, εξακολούθηση ενεργών την συσσωμάτωσίν της εις εξ μερίδας κεχωρισμένης αρχαίας Δακίας, αν δ' έμφρονος και φιλονόμου κυβερνήσεως καταστήση την Βλαχομολδαυίαν αξίαν, ίνα τη αποδοθώσι παρά μεν της Αυστρίας η Τρανσυλβανία, το Βανάτον και η Βουκοβίνα, παρά δε της Ρωσσίας η Βεσσαραβία, και τοιουτοτρόπως ανορθωθή ολομελές το πρώην Δαχικόν βασίλειον». ⁴⁰⁶ Στην ίδια εφημερίδα αναφερόταν ότι κυκλοφορούσε στην Αθήνα φυλλάδιο με τίτλο *Το εθνικό ημών καθήκον προς την κινδυνεύουσαν ανατολικήν χριστιανωσύνην* με συγγραφέα τον Νικόλαο Τιμολέοντα Βούλγαρη Κερκυραίο, τον οποίο παρουσιάζει εν συντομία. ⁴⁰⁷

Συνεπώς οι συντάκτες του *Θεατή* προτείνουν για την Ελλάδα ένα ελεύθερο κράτος υπό το σκήπτρο ενός βασιλιά, κράτος που θα μπορούσε να αποτελέσει τον πυρήνα μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Συγχρόνως όμως διερωτώνται εάν αυτή η αυτοκρατορία, θεμελιωμένη με τον τρόπο αυτό, θα έχει τη μορφή που αυτοί είχαν αποφασίσει· εάν θα γίνει αποδεκτή από τη Ρωσία και εάν θα αποτελέσει φραγμό στις επεκτατικές τάσεις της· πώς θα αντιδράσουν τα άλλα ανατολικά κράτη. ⁴⁰⁸ Εντούτοις λίγους μήνες πριν, στις 29 Φεβρουαρίου 1860, δεδομένων των επεκτατικών τάσεων των γειτονικών κρατών, και ιδίως των Μεγάλων Δυνάμεων, Ρωσίας και Αυστρίας, οι συντάκτες της εφημερίδας είχαν προτείνει την ένωση όλων των κρατών σε μια ομοσπονδία ώστε να αυξηθεί η δύναμη της αντίστασής τους. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να επιλυθεί το Ανατολικό Ζήτημα· ετίθετο όμως το ερώτημα εάν κάτι τέτοιο ήταν εφικτό ή κατά πόσον η εν λόγω ομοσπονδία θα οργανωνόταν όπως αυτή της Ελβετίας ή αυτή της Βόρειας Αμερικής, δηλαδή ένωση επαρχιών με δικές τους τοπικές κυβερνήσεις, οι οποίες θα ασκούσαν τον τοπικό έλεγχο. ⁴⁰⁹

Σε φύλλα ⁴¹⁰ του *Θεατή* τον Μάιο 1861 δημοσιεύονται βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα Φεραίου και προβάλλεται ιδιαίτερα η άποψή του ως προς τη Μεγάλη Ιδέα. Στις 29 Μαΐου 1861 επαναλαμβάνεται το ίδιο θέμα με την προσθήκη ότι «επανερχόμεθα, ως είπομεν εν τω προλαβόντι, εις το θέμα του λόγου μας, ήτοι εις το περί Ενότητος και Συνδέσμου των χριστιανών εθνών της Ανατολής», άποψη που συμμερίζονται και οι σοφοί άνδρες των δύο εθνών, του ρουμανικού και του ελληνικού. ⁴¹¹ Ένας από αυτούς τους σώφρονες άνδρες ήταν ο Θωμάς Πασχίδης, συγγραφέας μελετών γλωσσολογίας και ιστορίας, οι οποίες έχουν ήδη αναφερθεί και οι οποίες ουσιαστικά επιχειρηματολογούσαν

406. Ο *Θεατής*, αρ. 20.

407. Ο *Θεατής*, αρ. 26.

408. Ο *Θεατής*, 16 Μαΐου 1860, αρ. 13.

409. Ο *Θεατής*, αρ. 3.

410. Ο *Θεατής*, αρ. 32 έως αρ. 38.

411. Ο *Θεατής*, αρ. 39.

υπέρ της πολιτικής θεωρίας του. Παράλληλα ο Πασχίδης εκτός από κύριος συντάκτης της *Τριδος* ήταν και συνεργάτης, όπως έχει προαναφερθεί, των ρουμανικών εφημερίδων *Reforma*, *Românul*, *Poporul* και *Decebal*. Προτείνει ως σχήμα διακυβέρνησης στις χώρες της Ν.Α. Ευρώπης την «ομοσπονδιακή δημοκρατία». Σε ένα από τα βιβλία του αναφέρει ότι «δεν επιθυμούμε την επικράτηση φυλετικού λαού, αλλά ένα χριστιανικό καθεστώς, με το Βυζάντιο να καθίσταται δημοκρατία στην οποία να εκπροσωπούνται όλοι αδιακρίτως οι ανατολικοί λαοί και όπου θα επικρατούν η συνεννόηση, η αρετή, ο πολιτισμός».⁴¹² Προτείνει μια ομοσπονδιακή δημοκρατία ελβετικού τύπου, σχολεία για την καλλιέργεια της ηθικής και ως πρότυπο τον γερμανικό πολιτισμό ενώ κοινή γλώσσα να είναι η νεοελληνική, η πιο γνωστή σε ολόκληρη την Ανατολή. Δεδομένου ότι τα άρθρα της *Τριδος* ήταν ανυπόγραφα, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, μπορούμε να εικάσουμε ότι ανήκαν στον Θωμά Πασχίδη. Στη σύνταξη της εφημερίδας συμμετείχε επίσης ο Ζαχαρίας Σαρδέλλης, που και αυτός διατηρούσε δεσμούς με τους πολιτικούς κύκλους της Αθήνας και της Γενεύης τους οποίους απασχολούσε η οργάνωση των ελευθερωμένων βαλκανικών χωρών. Με τέτοιους συντάκτες δεν απορεί κανείς γιατί η ιδέα της «Βαλκανικής Ομοσπονδίας» κατέλαβε σημαντική θέση στις στήλες της *Τριδος*. Άλλωστε ο τίτλος και ο υπότιτλος της εφημερίδας από το 1876 ήταν *Η Τρις των λαών της Ανατολής* ώστε από την εμφάνισή της έως το τέλος του 19ου αιώνα η ιδέα της ομοσπονδίας των λαών της Ν.Α. Ευρώπης να είναι συνεχώς παρούσα μέσα από τις ειδήσεις και τα σχόλιά της.

Το κύριο άρθρο της 22ας Ιουνίου 1876 αφιερώνεται στο Ανατολικό Ζήτημα. Υποστηρίζει ότι οι ανατολικοί λαοί αφυπνίστηκαν από το λήθαργο, αγωνιζόμενοι κατά της τυραννίας της Οθωμανικής Πύλης, με το σύνθημα «Ελευθερία και Δικαιοσύνη». Στο άρθρο υπογραμμίζεται ότι οι βαλκανικοί λαοί δεν αντιλαμβάνονται πάντοτε τα κοινά συμφέροντά τους· προτείνεται λοιπόν στους Ρουμάνους, στους Έλληνες, στους Σέρβους και στους Βουλγάρους να συναντηθούν στην Κωνσταντινούπολη για να κάνουν πραγματικότητα τη «Βαλκανική Ομοσπονδία».⁴¹³ Στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας⁴¹⁴ διακηρύσσεται η ιδέα της συνεννόησης μεταξύ των ανατολικών λαών και της συνένωσής τους σε ομοσπονδία διότι μόνο με αυτό τον τρόπο θα σωθεί η Ανατολή. Υποστηρίζοντας αυτή την ιδέα ο συντάκτης εκτιμούσε ότι οι λαοί αντί να έχουν μεταξύ τους διενέξεις και να φθάνουν σε ένοπλες ρήξεις θα ήταν καλύτερο να θέσουν «τας βάσεις κοινής ομοσπονδίας κέντρον κοινόν εχούσης το Βυζάντιον». Στις 15

412. Θ. Πασχίδης, *Chestiunea Orientului*, ό.π., σ. 64.

413. *Η Τρις*, αρ. 305.

414. *Η Τρις*, 29 Ιουνίου 1876, αρ. 306. Βλ. Παράρτημα 4.

Ιουλίου 1876⁴¹⁵ η εφημερίδα ενημερώνει ότι στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης το Ανατολικό Ζήτημα βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Μετά από τετρακόσια χρόνια κατοχής η Ρουμανία, η Ελλάδα, η Σερβία και το Μαυροβούνιο συγκροτήθηκαν ως κράτη, αλλά το Ανατολικό Ζήτημα δεν είχε ακόμη επιλυθεί. Κατά τον αρθρογράφο η κατάσταση πρέπει να επιλυθεί διά της ειρηνικής οδού με τη σύσταση της βαλκανικής ομοσπονδίας. Σε άρθρο με τίτλο «Ανατολική Ομοσπονδία», της 8ης Σεπτεμβρίου 1876, σημειώνεται, «Είναι απελπιστικόν να περιμένωμεν τι θα πράξη η Ρωσσία, η Αγγλία ή αι άλλαι δυνάμεις και ημείς να ιστάμεθα με χείρας εσταυρωμένας, αναμένοντας [...] την απόφασιν των ορέξεων των ξένων επί της τύχης ημών και της πατρίδος μας». Γι' αυτό και ο αρθρογράφος κάνει έκκληση στους βαλκανικούς λαούς να «ενωθώμεν ουν άπαντες, Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Ρωμούνιοι, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι, όπως από κοινού συντρίψωμεν τον δεσποτισμόν και στήσωμεν επί των ερειπίων αυτού την ελευθερίαν δι' Ανατολικής Ομοσπονδίας».⁴¹⁶

Η ιδέα της ομοσπονδίας επαναλαμβάνεται και στη διάρκεια του 1877, από τον πρώτο κιόλας μήνα του. Στις 24 Ιανουαρίου, αφού μνημονεύονται οι πανσλαβιστικές τάσεις των Σέρβων και των Βουλγάρων, επισημαίνεται ότι δεν είναι πλέον επίκαιρη η αδελφοσύνη του παρελθόντος. Θεωρείται ανόητη η κατηγορία κατά της *Τριδος* ότι δήθεν ευνοούσε τους Έλληνες σε βάρος των παραδουνάβιων λαών. Επίσης στο άρθρο τονίζεται ότι στην ιστορία της λογοτεχνίας υπάρχουν ωραίες σελίδες σχετικά με τον κοινό αγώνα για την ελευθερία και για την ύπαρξη των ανατολικών λαών και ότι πρέπει οι ανατολικοί λαοί να ενωθούν όχι μόνο σε εξεγέρσεις και πολέμους αλλά και για τη σύσταση μιας βαλκανικής ομοσπονδίας. Γι' αυτό όμως θα πρέπει οι Βούλγαροι να μην προσφέρουν στους εαυτούς τους αρνητικές υπηρεσίες –όπως όταν ισχυρίζονται ότι ο Δημοσθένης και ο Αριστοτέλης είναι Βούλγαροι– ενώ οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι να πεισθούν ότι οι σύμμαχοι και φίλοι τους δεν βρίσκονται στη Μόσχα αλλά στην Αθήνα. Οι Έλληνες θα μπορούσαν να δώσουν μαθήματα πατριωτισμού ενώ, όσον αφορά τους Ρουμάνους, είναι περιττό να επιμείνει κανείς διότι έχουν όχι μόνο κοινά πολιτικά συμφέροντα με τους Έλληνες αλλά και κατά κάποιον τρόπο και κοινή καταγωγή, ως λαοί που ανήκουν στο γένος των Ελληνολατίνων. Ο αρθρογράφος προσθέτει ότι «τα πάθη της διχόνοιας μεταξύ Ελλήνων και Ρωμούνων δεν τα κρίνομεν άξιον να θεωρήσωμε ως σπουδαίον πρόσκομμα εις των δύο λαών συμπόνοια και ομοφροσύνην», η δε κοινή σωτηρία βρίσκεται στη σύσταση μιας Ανατολικής Ομοσπονδίας.⁴¹⁷

415. *Η Τρις*, αρ. 308.

416. *Η Τρις*, αρ. 318.

417. *Η Τρις*, αρ. 332.

Στο φύλλο της 18ης Φεβρουαρίου 1877 διευκρινίζεται ότι η εφημερίδα *Românul* είναι, με ορισμένες επιφυλάξεις, θιασώτης της «Ανατολικής Ομοσπονδίας».⁴¹⁸ Στο φύλλο της 10ης Απριλίου προβάλλεται το γεγονός ότι η Ευρώπη οφείλει να εναντιωθεί στον πανσλαβισμό, τη στιγμή που βρίσκεται στα πρόθυρα ενός πολέμου, και ότι οι βαλκανικοί λαοί θα είναι ισχυροί μόνον όταν ενωθούν σε μια ομοσπονδία με βάση τη Μεγάλη Ιδέα. Στα άρθρα υπογραμμίζεται επίσης ότι οι χριστιανικοί λαοί της Ανατολής θα πρέπει να αμυνθούν κατά του πλατωνικού έρωτα της Ρωσίας.⁴¹⁹ Η προτροπή για τη σύσταση ομοσπονδίας ως άμυνα κατά των επεκτατικών τάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων και ιδίως της Ρωσίας θα επαναληφθεί και στο φύλλο της 11ης Ιουνίου 1877.⁴²⁰ Στο φύλλο της 5ης Ιουλίου 1887 επιστάται η προσοχή στο ότι «εάν εμείς οι Έλληνες δεν ενεργήσωμεν και αν δεν προλάβωμεν τους ξένους, λύοντες μόνον μας το Ανατολικό Ζήτημα και μετά των περιοίκων λαών και σχηματίζοντες Ομοσπονδία» τότε η Ρωσία θα επεκταθεί μέχρι το Αιγαίο, η Ιταλία μέχρι την Ήπειρο και αλλού.⁴²¹ Οι ίδιες απόψεις επαναλαμβάνονται και στο φύλλο της 19ης Οκτωβρίου 1877, όταν επισημαίνεται και πάλι ότι η Ρωσία θέλει να απελευθερώσει τους λαούς με τη μεσολάβηση της φιλοτουρκικής Ευρώπης και έπειτα να λάβει υπόψη της τα συμφέροντα των βαλκανικών λαών. Γι' αυτό είναι αναγκαία η σύσταση της «Ανατολικής Ομοσπονδίας».⁴²²

Στα φύλλα του Δεκεμβρίου του 1877 και του Ιανουαρίου του 1878⁴²³ της *Τριδος* γίνεται αναδρομή στην ιστορία των Ελλήνων, παρουσιάζεται η θέση τους στη διάρκεια του ρωσο-ρουμανο-τουρκικού πολέμου και προτείνεται εκ νέου η συγκρότηση της βαλκανικής ομοσπονδίας. Την 1η Ιανουαρίου διαπιστώνεται ότι ατυχώς, μετά από τέσσερις αιώνες τυραννίας, οι ανατολικοί λαοί δεν συνεννοούνται μεταξύ τους ενώ με την ευκαιρία του νέου έτους η εφημερίδα εύχεται «πάσι τοις λαοίς της Ανατολής ελευθερίαν και αυθυπαρξίαν μέχρι των νομίμων ορίων εκάστου, και το νέον έτος ας πραγματοποιήση την παρ' ημών επιζητούμένην “Ανατολικήν Ομοσπονδίαν”». ⁴²⁴ Στις 10 Απριλίου του ίδιου έτους η εφημερίδα εκφράζει το φόβο ότι η Ανατολή αντί να ελευθερωθεί θα αλλάξει απλώς τυράννους διότι οι Ρώσοι εκμεταλλεύονται εξίσου φίλους και εχθρούς με μοναδικό σκοπό την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Υποδεικνύοντας τόσο στο Βορρά όσο και στη Δύση «συνεννόηση και αδελφοσύνη»,

418. *Η Τρις*, αρ. 335.

419. *Η Τρις*, αρ. 340.

420. *Η Τρις*, αρ. 348.

421. *Η Τρις*, αρ. 351.

422. *Η Τρις*, αρ. 364.

423. *Η Τρις*, αρ. 308 έως αρ. 372.

424. *Η Τρις*, αρ. 370.

προτείνει συγχρόνως μια «κοινή ομοσπονδία».⁴²⁵ Η ανάγκη μιας ομοσπονδίας υποστηρίζεται με επιχειρήματα και στα φύλλα του Μαΐου του 1878, όταν γίνεται αναδρομή στην ιστορία της Ελλάδας με χρονική αφετηρία την πτώση του Βυζαντίου υπογραμμίζοντας συγχρόνως ποια ήταν τα συμφέροντα των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης σε αυτό το πλαίσιο.⁴²⁶

Στη διάρκεια του 1879 η *Τρις* αποδεικνύει ότι σέβεται τον νέο υπότιτλο που υιοθετεί αναφορικά με την ιδέα μιας «Ανατολικής Ομοσπονδίας». Για παράδειγμα στις 22 Απριλίου 1879 σε άρθρο με τίτλο «Η Ανατολή» αναφέρεται ότι κοντά στα ρουμανικά, σερβικά και βουλγαρικά προβλήματα εμφανίσθηκαν και τα αλβανικά, και γι' αυτό οι ανατολικοί λαοί δικαίως εξεγείρονται κατά των Τούρκων. Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου προέκυψαν νέες περιπλοκές, καθώς τώρα οι Βούλγαροι διεκδικούν τη Θράκη και τη Μακεδονία, οι Σέρβοι και οι Αυστριακοί θέλουν τη Θεσσαλονίκη και οι Αλβανοί τα Ιωάννινα και την Πρέβεζα. Το άρθρο καταλήγει ότι «είναι λυπηρόν ότι αδελφοί εν Χριστώ και παθήμασι και το πλείστον συγγενείς ν' αλληλομάχωνται και να αλληλοεπιβουλεύονται ενώ ακόμη ο κοινός τύραννος υφίσταται»,⁴²⁷ εξυπηρετώντας έτσι συμφέροντα άλλων. Όσοι κακολογούν τους Έλληνες θα μπορούσαν να παρατηρήσουν ότι όχι αυτοί αλλά οι Ρώσοι καταλήστευσαν τη Ρουμανία, ότι η Βουλγαρία καθίσταται ρωσική επαρχία, ότι η Αυστρία κατέχει εδάφη της Σερβίας και της Αλβανίας και εποφθαλμιά την Ήπειρο. Η μόνη λύση για τη βελτίωση αυτής της κατάστασης θα ήταν η συγκρότηση μιας ομοσπονδίας των ανατολικών λαών.

Στο φύλλο της 5ης Αυγούστου 1879 επισημαίνεται ότι η Ανατολή βρίσκεται σε κίνδυνο, υπό «την απειλήν της αρπαγής ξένων λύκων». Η *Τρις* ήδη από την ίδρυσή της αγωνίσθηκε για τη συνεννόηση των βαλκανικών λαών και για την ίδρυση μιας ομοσπονδίας τους.⁴²⁸ Στο φύλλο της 22ας Οκτωβρίου του ίδιου έτους σημειώνεται ότι οι ανατολικοί λαοί πρέπει να προσέξουν διότι «η Ευρώπη κατεδίκασε αυτούς εις πολιτικόν θάνατον», αλλά αυτοί είναι παιδιά της «ίδιαις μητέρας», της Ανατολής και της Ορθοδοξίας.⁴²⁹ Το άρθρο της 23ης Δεκεμβρίου του ίδιου έτους με τίτλο «Η αλήθεια» συνηγορεί υπέρ της ομοσπονδίας των λαών της Ανατολής και υπογραμμίζει ότι «αγαπώμεν τους Ρωμούνους, τους Σέρβους, τους Μαυροβουνίους, τους Βουλγάρους. Θεωρούμεν άπαντας ως τέκνα μιας πατρίδος, της Ανατολής και της Ορθοδοξίας [...], θέλομεν τη Ρωμανίαν ισχυράν και μεγάλην, διότι ούτω θα είναι προπύργιον της

425. Η *Τρις*, αρ. 380.

426. Η *Τρις*, 22 και 29 Μαΐου 1878.

427. Η *Τρις*, αρ. 428.

428. Η *Τρις*, αρ. 442.

429. Η *Τρις*, αρ. 453.

Ανατολής κατά του κατακλυσμού του πανσλαυισμού και του παγγερμανισμού, οίτινες θέλουν να ροφήσωσι την Ανατολήν άπασαν». Η διατήρηση της πίστης βρίσκεται στην ένωση των λαών σε κοινή ομοσπονδία και ο αρθρογράφος διερωτάται τι ζητούν Ρωσία, Αυστρία, Ιταλία και Αγγλία στην Ανατολή.⁴³⁰

Τα έτη 1880-1881 το Ανατολικό Ζήτημα περνά σε νέα φάση όταν συζητείται σε ποιον ανήκουν τα εδάφη που βρίσκονται υπό την κατοχή της Οθωμανικής Πύλης. Μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας τίθεται το ζήτημα της διαδοχής μεταξύ της Ρωσίας και των Σλάβων αφενός και της Ευρώπης και της Ελλάδας αφετέρου καθώς και το δίλημμα, σλαβισμός ή ελληνισμός.⁴³¹ Ταυτόχρονα ανακινείται εκ νέου η Μεγάλη Ιδέα. Έτσι, στο φύλλο της 21ης Σεπτεμβρίου 1880 αναφέρεται ότι η Μεγάλη Ιδέα εμφανίσθηκε πριν από το 1821 και εξέφρασε την ελπίδα απελευθέρωσης όλων των ανατολικών λαών και της ένωσής τους σε ομοσπονδία, αλλά η πραγματοποίησή της εμποδίσθηκε από την «επιδρομή» των Ρώσων και των Αυστριακών καθώς και από τις ενέργειες του Αλεξάνδρου Υψηλάντη, οι οποίες προκάλεσαν το μίσος εναντίον των Ελλήνων που το συντηρούσε η προπαγάνδα των ουνιτών της Τρανσυλβανίας.⁴³²

Στο φύλλο της 20ής Ιουνίου 1883 δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «Η Ανατολική Ομοσπονδία», στο οποίο αναλύεται η αναγκαιότητα της ομοσπονδίας, δεδομένου ότι οι ανατολικοί λαοί είναι μικροί και ανίσχυροι. Αρχικά το Ανατολικό Ζήτημα συγχέοταν με την εκδίωξη των Τούρκων από την Ευρώπη, αλλά τότε συνοψίζοταν πλέον στο «τις των ισχυρών θα λάβη την μερίδα του λέοντος από της κληρονομίας του εκπνέοντος Τούρκου».⁴³³ Οι βαλκανικοί λαοί δεν αντιλαμβάνονται αυτό τον κίνδυνο και γι' αυτό η εφημερίδα εξετάζει κατά σειρά τις προθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, Αυστρίας, Ρωσίας και Αγγλίας, και καταλήγοντας διερωτάται τι μπορεί να προσφέρει ο δυτικός πολιτισμός. Στο φύλλο της 19ης Σεπτεμβρίου 1886 τονίζεται ότι ακόμη και η εφημερίδα *Românul* δεν βλέπει άλλη λύση για την επίλυση των σοβαρών προβλημάτων της Ν.Α. Ευρώπης εκτός από τη «βαλκανική ομοσπονδία». Με τη σειρά της η *Τρις* υποστηρίζει την ίδια θέση, παρότι αντιλαμβάνεται ότι η ιδέα της σύστασης μιας «βαλκανικής ομοσπονδίας» έχει όλο και λιγότερες πιθανότητες επιτυχίας.⁴³⁴ Γι' αυτό στο επόμενο φύλλο⁴³⁵ της εφημερίδας εμφανίζεται η ιδέα μιας συμμαχίας των βαλκανικών λαών βασισμένης στην αρχή της αυτοδιάθεσης καθώς και ενός ομοσπονδιακού συστήματος. Στο φύλλο της 1ης Μαΐου 1889 δημοσιεύεται

430. *Η Τρις*, αρ. 461.

431. *Η Τρις*, αρ. 467, αρ. 477, αρ. 480 και αρ. 481.

432. *Η Τρις*, αρ. 483.

433. *Η Τρις*, αρ. 666

434. *Η Τρις*, αρ. 778.

435. *Η Τρις*, 20 Σεπτεμβρίου 1886, αρ. 779.

άρθρο πάλι με τίτλο «Η Ανατολική Ομοσπονδία», στο οποίο δηλώνεται ότι η *Τρις* υποστήριξε αυτή την ιδέα ήδη από την αρχή της έκδοσής της. Εξαιτίας της πολιτικής που είχε ως σύνθημα το «διαίρει και βασιλεύει» τα βαλκανικά κράτη ήταν διαιρεμένα, ανίσχυρα και αντιμαχόμενα μεταξύ τους ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις επωφελούνταν· εξ ου και η ανάγκη για μια «ομοσπονδία».⁴³⁶

Σε ένα άλλο φύλλο, την *Πατρίδα*, δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «Τι ζητεί η Ευρώπη εν Ανατολή;», στο οποίο αναφέρεται ότι το μέλλον της Βαλκανικής χερσονήσου δεν είναι καθόλου ευοίωνο. Παρότι οι Μεγάλες Δυνάμεις και η Δύση προσανατολίζονται προς την Αφρική, εντούτοις στην Ανατολή συνεχίζουν να συγκρούονται τα ευρωπαϊκά συμφέροντα και να εκδηλώνεται μεγάλο ενδιαφέρον για τα βαλκανικά κράτη (Ρουμανία, Σερβία, Βουλγαρία, Ελλάδα και Μαυροβούνιο), τα οποία είναι σημαντικά για τη διατήρηση της ειρήνης και της ασφάλειας στην Ευρώπη. Τίθεται λοιπόν πάλι προς συζήτηση η ιδέα της δημιουργίας μιας «βαλκανικής ομοσπονδίας», την οποία υποστηρίζει και μέρος του ρουμανικού Τύπου.⁴³⁷

Οι υπόλοιπες ελληνόγλωσσες εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στο τέλος του 19ου αιώνα ασχολούνται λιγότερο με πολιτικά θέματα, με εξαίρεση το μακεδονικό ζήτημα, έχοντας περισσότερο ως βάση σύντομες ειδήσεις που αναδημοσιεύονται κατά κανόνα από τον δυτικό ή τον βαλκανικό Τύπο και οι οποίες κυρίως αφορούν οικονομικά θέματα, όπως το εμπόριο και οι τραπεζικές δραστηριότητες.

Ενδιαφέρον είναι να παρατηρήσει κανείς τις αντιδράσεις των άλλων βαλκανικών χωρών στο οργανικό σχήμα που πρότειναν Έλληνες στοχαστές και πολιτικοί. Για μερικές από αυτές, ειδικότερα σε σχέση με τη ρουμανική θέση, αναφερθήκαμε παραπάνω καθώς και για τις ρουμανοελληνικές σχέσεις όπως προκύπτουν από τον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας.⁴³⁸ Όταν στις 29 Φεβρουαρίου 1860 η εφημερίδα *Dâmbovița* χαιρέτιζε την έκδοση της δίγλωσσης (στα ρουμανικά και στα ελληνικά) εφημερίδας *Ο Θεατής/Spectatorul*, παρατηρούσε ότι «οι Ρουμάνοι και οι Έλληνες είναι σήμερα τα δύο εκείνα ανατολικά έθνη, άτινα έκαμαν τα πρώτα βήματα προς τον πολιτισμόν. Διήλθον εκ των ρουμανικών τούτων χωρών ημέραι θλίψεως και αναπωλώσι ημίν την παρελθούσαν σκληράν εποχήν των ηγεμόνων Φαναριωτών. Η ανάμνησις των εποχών εκείνων διετάραξεν αρκετά τας μεταξύ των δύο αυτών εθνών συμπαθείας· επί του παρόντος οι Ρουμάνοι δεν αγαπώσιν αρκούντως τους

436. *Η Τρις*, αρ. 849.

437. *Πατρίς*, αρ. 70

438. Στο Κεφάλαιο Α', ειδικότερα τα σχόλια για τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας.

Ἑλλήνας, ὡς καὶ οἱ Ἕλληνες τούτους. Ἡμεῖς εἰς τὰς ἀντιπαθείας αὐτάς ουδεμίαν ὠφέλειαν βλέπομεν δι' αὐτὰ τὰ ἔθνη, ἐξ ἐναντίας βλέπομεν βλάβην ἀμοιβαίαν». Ἀλλὰ σὲ πείσμα ὀρισμένων προστριβῶν «το ἐλληνικὸν ἔθνος, ἔθνος ἐλεύθερον, δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῇ ἐνοχον ἐνεκεν τῆς πολιτικῆς τινῶν Φαναριωτῶν». Ὁ Θεατῆς θὰ ἐπιθυμοῦσε ἡ *Dâmbovița* νὰ ἀναζητοῦσε τὰ αἷτια αὐτοῦ τοῦ μίσους.⁴³⁹ Ἡ ἐφημερίδα ἀναφέρεται ἐπίσης στὴν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν Σέρβων, τῶν Ρουμάνων, τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀλβανῶν⁴⁴⁰ τὰ ἔτη 1848-1849. Στις 27 Μαΐου 1861 ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῆς ἐνώσεως καὶ τῆς συνεργασίας τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν τῆς Ἀνατολῆς, κάτι πὺ συμμερίζονται καὶ πολλοὶ Ρουμάνοι διανοοῦμενοι. Τὴν 1η Ἰανουαρίου 1862 ἔγραφε ὅτι «ἡ φωνὴ τῶν Ρωμούνων δημοσιογράφων, φωνὴ ἀνεξάρτητη καὶ πατριωτικὴ, ἀντήχησε πολλὰκις διὰ τοῦ Τύπου, καὶ τὴν αὐτὴν τάσιν ἔχουσα, ἐξύμνησε τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος, καὶ παρέστησεν αὐτὸ ἀάτοπτρον, ἐν' ὡ τὰ ἄλλα οφείλουσι νὰ ἐνοπτριζῶνται» ἐνῶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, αὐτὴ τὴν κλασικὴ γῆ, μῆτέρα τοῦ πολιτισμένου κόσμου, ἀπευθύνονται ἀδελφικοὶ ἀσπασμοὶ στοὺς Ρουμάνους. Ἡ ἐφημερίδα ὑπενθυμίζει τὸν κοινὸ ἀντιοθωμανικὸ ἀγῶνα καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν ἐγίνε γνωστὴ ἡ καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848, «ἅπας ὁ ἐλληνικὸς Τύπος ἐπενθηφόρησεν». Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς διπλῆς ἐκλογῆς τοῦ ἡγεμόνα Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Κούζα ἡ ἐφημερίδα «ἐσκιρτήσ[εν] ἀπὸ χαράς» περιμένοντας στὴ συνέχεια τὴν ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Ὁ Θεατῆς ἐκφράζει ἱκανοποίησιν γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀδελφῆς Ρουμανίας καὶ ὑπόσχεται ὅτι «θέλομεν ποτὲ σας δώσει χεῖρα βοηθείας διὰ νὰ διεκδικήσητε τὴν Τρανσυλβανίαν σας, τὴν Μπουκοβίναν σας, τὸ Βανάτον σας, τὴν Βεσσαραβίαν· ἡμεῖς ἐσμέν οἱ φυσικοὶ σας σύμμαχοι διότι εἴμεθα ὁμόθηρσοὶ σας».⁴⁴¹ Ὡστόσο οἱ σχέσεις μεταξὺ τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ ρουμανικοῦ Τύπου δὲν ὑπῆρξαν πάντοτε ἐγκάρδιες, ὅπως ἄλλωστε ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν πολεμικὴ μεταξὺ τοῦ Cezar Bolliac⁴⁴² καὶ τοῦ Χαριλάου Δημόπουλου. Ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου πὺ ἀπευθύνεται στὴ σύνταξιν τοῦ Θεατῆ, ὁ Bolliac κατηγορεῖται ὅτι ἐπιχείρησε νὰ διχάσει τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ρουμάνους. Ἀσήμαντο ἄνθρωπο τὸν θεωρεῖ ὁ Δημόπουλος, πὺ κηλιδώνει «κάθε σεβαστὸν καὶ ἱερὸν πρᾶγμα».⁴⁴³

439. Ὁ Θεατῆς, ἀρ. 3.

440. Ὁ Θεατῆς, 25 Ἰουλίου 1860, ἀρ. 22.

441. Ὁ Θεατῆς, «Ἕλληνες καὶ Ρωμῶνοι», ἀρ. 63.

442. Ὁ C. Bolliac (1813-1881), Ρουμάνος συγγραφέας καὶ σχολιαστής, εἶχε πάρει μέρος στὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1848 στὴ Ρουμανία. Λογομαχεῖ μὲ τὸν ἐκδότη Χ. Δημόπουλο, ὅπως φαίνεται μὲσα ἀπὸ τρεῖς ἐπιστολὰς πὺ δημοσιεύθηκαν στὸ Θεατῆ τὸ διάστημα Σεπτεμβρίου-Δεκεμβρίου 1861 (ἀρ. 55 ἕως ἀρ. 57).

443. Ὁ Θεατῆς, ἐπιστολὰς πὺ δημοσιεύθηκαν στις 17 Νοεμβρίου 1861, ἀρ. 57.

Σε άλλο φύλλο του *Θεατή*, αφού προβάλλεται το γεγονός ότι μεταξύ Ελλήνων και Ρουμάνων υπάρχει «συγγένεια», δίνεται συνοπτικό ιστορικό της προέλευσης της ρουμανικής γλώσσας αρχίζοντας από τον Τραϊανό, οπότε γίνεται λόγος και για τους «Κουτσοβλάχους». Το άρθρο αναφέρεται και στην εποχή των Φαναριωτών ηγεμόνων, από τους οποίους μερικοί θεωρούνταν δυνάστες. Αλλά δεν είναι όλοι το ίδιο, ούτε φαίνεται δίκαιο οι Έλληνες, οι οποίοι συγγενεύουν και μέσω της θρησκείας με τους Ρουμάνους και υπέφεραν μαζί τον ίδιο βάρβαρο ζυγό, να θεωρούνται δυνάστες.⁴⁴⁴

Η *Τρις* όταν πρωτοκυκλοφόρησε το 1868 αυτοχαρακτηριζόταν ως ελληνική εφημερίδα της Ρουμανίας που θα δημοσίευε πολιτικές ειδήσεις από την Ελλάδα και τη Ρουμανία, δελτία ειδήσεων, μουσικά χρονικά, αγγελίες και άλλα. Η στήλη «România» ήταν γραμμένη στα ρουμανικά και υπήρχε σε κάθε φύλλο της. Σε άρθρο της 16ης Ιουνίου 1876 επισημαίνεται ότι ο ρουμανικός λαός αποδείχθηκε αντάξιος της ελευθερίας του και γνωρίζει να ανταμείβει καθέναν από τους φίλους και τους εχθρούς του. Χαστούκισε αυτούς που τόλμησαν να τον χαρακτηρίσουν ανάξιο να έχει δική του θέληση και γνώμη.⁴⁴⁵ Κατά κανόνα η *Τρις* τηρεί αντικειμενική στάση σε ό,τι αφορά τη ρουμανική πολιτική ζωή. Εξαίρεση αποτελεί το γεγονός ότι στις 27 Φεβρουαρίου 1877 στη στήλη «România» τάσσεται υπέρ του Φιλελεύθερου Κόμματος, αναφέροντας ότι το «ερυθρόν κόμμα»⁴⁴⁶ αγωνίζεται για την πατρίδα και την ελευθερία.⁴⁴⁷ Κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους αρχίζει να συζητείται το λεγόμενο «μακεδονικό ζήτημα». Στις 13 Ιουλίου 1877 η *Τρις* δηλώνει ότι δεν θέλει να βρίσκεται σε αντιπαράθεση, αρκεί όμως η κυβέρνηση και ο λαός της Ρουμανίας να μάθουν την αλήθεια. Η Ρωσία εξυπηρετεί τα συμφέροντά της και θα έρθει η στιγμή που οι ανατολικοί λαοί θα αντιληφθούν αυτή την απάτη.⁴⁴⁸

Το 1878 βρίσκει τη Ρουμανία ελεύθερη. Η *Τρις* εκφράζει την επιθυμία της να αποκατασταθεί η μεγάλη Δακία από τον ποταμό Τίσα έως τις εκβολές του Δούναβη, παρότι έχει διαφωνίες με τους συναδέλφους της εφημερίδας *România Liberă*.⁴⁴⁹ Μια άλλη μόνιμη στήλη από τις αρχές του 1878 φέρει τον τίτλο «Ελλάς και Ρωμουνία».⁴⁵⁰ Στις 24 Σεπτεμβρίου 1878⁴⁵¹ παραδέχεται ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών αποτέλεσαν πάντοτε κύριο θέμα, ήδη από την

444. Ο *Θεατής*, αρ. 324.

445. Η *Τρις*, αρ. 304. Το άρθρο στα ρουμανικά.

446. Σημ.: Το «ερυθρόν κόμμα» ήταν το Φιλελεύθερο Κόμμα.

447. Η *Τρις*, αρ. 336.

448. Η *Τρις*, αρ. 352.

449. Η *Τρις*, αρ. 360.

450. Σημ.: Μερικές φορές είναι ξεχωριστές στήλες: «Ελλάς» και «Ρωμουνία».

451. Η *Τρις*, αρ. 401.

ίδρυση της *Τριδος*, δεδομένου ότι οι δύο λαοί συνθέτουν τον πυρήνα της μελλοντικής «ανατολικής ομοσπονδίας», στην οποία θα προσχωρήσουν και άλλοι βαλκανικοί λαοί. Στις 29 Ιουλίου 1879 επισημαίνεται ότι η ελληνορουμανική αδελφοσύνη και συνεννόηση θα διασώσουν την «ανατολική ομοσπονδία» ενώ η σωτηρία της Ανατολής θα πραγματοποιηθεί μέσα από την «αδελφοσύνη των ανατολικών λαών» και ιδίως των Ελλήνων και των Ρουμάνων, μεταξύ των οποίων υπάρχει ιδιαίτερη συγγένεια.⁴⁵²

Κατά τη διάρκεια του 1879 το μακεδονικό θέμα δημιουργεί νέες διχόνοιες, οι οποίες κυρίως οφείλονται στην προπαγάνδα του Mărgărit. Στις 8 Οκτωβρίου του ίδιου έτους η *Τρις* διερωτάται τι επιδιώκεται με τους Βλάχους της Ελλάδας· να σχηματίσουν κράτος στη Βαλκανική χερσόνησο ή να μετακινηθούν στη Ρουμανία; Η εφημερίδα αντιλαμβάνεται τις συνέπειες της διένεξης, δεδομένου ότι η θέση της Ρουμανίας είναι διαφορετική από αυτή των Αλβανών, των Σέρβων ή των Βουλγάρων, με τους οποίους η Ελλάδα έχει διαφορές για τον καθορισμό των συνόρων. Τουναντίον οι Έλληνες θεωρούσαν πάντοτε τη Ρουμανία ως δεύτερη πατρίδα.⁴⁵³ Στις 15 Δεκεμβρίου 1887 επαναλαμβάνεται η συζήτηση για την αναγκαιότητα μιας ομοσπονδίας των ανατολικών λαών, θεωρώντας ως πρωταγωνιστές σε αυτή τους Ρουμάνους και τους Έλληνες ενώ ο αρθρογράφος ζητά να μην τοποθετούνται πλέον μαζί στη ζυγαριά οι Φαναριώτες και οι Έλληνες.⁴⁵⁴

Στην *Πατρίδα* της 29ης Αυγούστου 1882 δημοσιεύεται άρθρο το οποίο διαφωνεί με την εφημερίδα *Timpu* και συγχρόνως σχολιάζει την απόφαση του ρουμανικού Κοινοβουλίου να εγκρίνει 60.000 φράγκα για προπαγάνδα στη Μακεδονία υπέρ των Κουτσοβλάχων, οι οποίοι θεωρούνταν Δακορουμάνοι. Ο αρθρογράφος κρίνει ότι στη Μακεδονία η προπαγάνδα ασκείται από τη Ρωσία και την Αυστρία, οι οποίες έχουν συμφέρον να προκαλέσουν διαφωνίες μεταξύ των ανατολικών λαών.⁴⁵⁵ Αναφορικά με τα άρθρα του Ionescu Gion, τα οποία δημοσιεύθηκαν στη *Revista Nouă*, τονίζεται ότι η φαναριώτικη εποχή δεν ήταν και τόσο σκοτεινή. Με την ίδια ευκαιρία, η *Πατρίδα* κάνει λόγο για τα δικαιώματα των Ρουμάνων στην Τρανσυλβανία, για το σωβινισμό των Ούγγρων, για τις ταραχές στο Ardeal και άλλα. Η εφημερίδα πιστεύει ότι η Ευρώπη έχει υποχρεώσεις απέναντι στην Τρανσυλβανία, η οποία για δεκαεπτά αιώνες εμπόδισε τις επιδρομές από την Ανατολή, και συγχρόνως τονίζει ότι το πρόβλημα αυτής της περιοχής είναι πολύ σημαντικό για τις σχέσεις μεταξύ της Κεντρικής Ευρώπης

452. *Η Τρις*, αρ. 441.

453. *Η Τρις*, αρ. 451.

454. *Η Τρις*, αρ. 811.

455. *Πατρίς*, αρ. 16-17.

και της Ρωσίας.⁴⁵⁶ Στις 9/21 Ιουλίου 1892 σε άρθρο με τίτλο «Η Μακεδονία» επισημαίνεται ότι στην Τρανσυλβανία ζουν αρκετοί Έλληνες τους οποίους δεν διεκδικεί η Ελλάδα. Δημοσιεύονται επίσης διάφορες στατιστικές.⁴⁵⁷ Οι εφημερίδες που εκδίδονται στο τέλος του αιώνα, *Έλλην* και *Το Βήμα*, δημοσιεύουν πολλά προπαγανδιστικά άρθρα ενώ στην εφημερίδα *Κλειώ* τονίζεται ότι η Ρωσία και η Αυστρία ευθύνονται για τη μακεδονική κρίση.⁴⁵⁸

Ως προς τις σχέσεις των Ελλήνων με τις άλλες βαλκανικές χώρες, ο Θεατής στις 7 Μαρτίου 1860 γράφει ότι «οι Έλληνες αείποτε θεώρησαν τους κατά την Ανατολήν ομοιοπαθείς και ομοδόξους λαούς ως αδελφικούς, συμβαπτισθέντες μετ' αυτών εις την αυτήν κολυμβήθραν του αίματος και των δυστυχιών [...], αλλά τους Ρωμούνους προπάντων καθ' ο λαόν αξιέπαινον και περισπούδαστον. Τη Ρουμανίαν θεώρησαν αείποτε γην αδελφήν και φιλόστοργον, την οποίαν ανέκαθεν ηγάπησαν και αγαπώσιν ως άλλην πατρίδα».⁴⁵⁹ Στο κύριο άρθρο της *Τριδος* της 5ης Δεκεμβρίου 1876 επισημαίνεται ότι όσοι μιλούν για «ελευθερία» και «φιланθρωπία» για τους ανατολικούς λαούς στην πραγματικότητα τους ωθούν σε αλληλοσκοτωμούς και αμοιβαίο μίσος. Ο αρθρογράφος ομολογεί ότι ουδέποτε πίστεψε ότι θα γινόταν μάρτυρας «μίσους εναντίον των Ελλήνων» στη Ρουμανία και στη Σερβία, θρησκευτικού σχίσματος στη Βουλγαρία, διαχωρισμού των λαών –λατινόφωνων και σλαβόφωνων– εναντίον των Ελλήνων ενώ παράλληλα θα είχε λησμονηθεί ότι εχθρός όλων, και πλέον επικίνδυνος, είναι η Πύλη. Παρ' όλα αυτά τούς προτείνεται η «βαλκανική ομοσπονδία».⁴⁶⁰ Στις 27 Μαΐου 1877 η εφημερίδα σχολιάζει ότι οι ανατολικοί λαοί δεν θέλουν να ξετάσουν τα κοινά συμφέροντά τους. Αν και η Ελλάδα έχει αδύναμους διπλωμάτες και η κυβέρνηση Κουμουνδούρου δέχεται κριτική, η ελληνική κυβέρνηση έχει τείνει αδελφική χείρα στους ανατολικούς λαούς.⁴⁶¹

Ασχολούμενη με τα ελληνικά ζητήματα η *Τρις* σε άρθρο στις 28 Ιουνίου 1877, όπου γίνονται αναδρομές στην ιστορία της Ελλάδας με αφετηρία το 1821, εκφράζει την άποψη ότι όταν η πατρίδα βρίσκεται σε κίνδυνο πρέπει να γίνεται επίκληση της ιστορίας της.⁴⁶² Το ενδιαφέρον για την εικόνα που παρουσιάζει η Ελλάδα στις άλλες βαλκανικές χώρες εκδηλώνεται σε σειρά άρθρων με τίτλο

456. *Πατρίς*, αρ. 10.

457. *Πατρίς*, αρ. 172.

458. Βλ. *Πατρίς*, 3/14 Ιουλίου, *Έλλην*, αρ. 28 και αρ. 32. Επίσης βλ. *Κλειώ*, αρ. 3.

459. *Ο Θεατής*, αρ. 4.

460. *Η Τρις*, αρ. 327.

461. *Η Τρις*, αρ. 346.

462. *Η Τρις*, αρ. 350.

«Οι Έλληνες και οι εν Ρωμανία υβρισταί αυτών».⁴⁶³ Στην αντιπαράθεσή του με την εφημερίδα *România Liberă* ο δημοσιογράφος διευκρινίζει ότι «το φάσμα του φαναριωτισμού» διατηρείται στη συνείδηση των Ρουμάνων και υπογραμμίζει ότι οι Φαναριώτες είναι αριθμητικά λίγοι σε σύγκριση με τον αριθμό των Ελλήνων στη Ρουμανία, «η δε Πύλη, αν θεωρεί ως όργανα αυτών τους Φαναριώτας, δεν θα τους κατεδίωκε και δεν θα τους απεκεφάλιζε».⁴⁶⁴ Στις 23 Αυγούστου του ίδιου έτους δημοσιεύεται έκκληση προς τη *România Liberă*, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι ο Τύπος, ιδίως μάλιστα μια εφημερίδα που ισχυρίζεται ότι είναι σοβαρή, προσβάλλει αναισχυντα τους Έλληνες της Ρουμανίας όταν τους κατηγορεί ότι δεν συνεισφέρουν για να καλυφθούν οι ανάγκες της.⁴⁶⁵

Περιεκτικό είναι το άρθρο της 13ης Ιουλίου 1877 με τίτλο «Η Ελλάς και οι λαοί της Ανατολής». Η Ήπειρος και η Θεσσαλία εξεγείρονται, γράφει η εφημερίδα, αλλά πολλοί διερωτώνται τι κάνει η Ελλάδα. Πιθανώς η Ελλάδα, η οποία υποβλήθηκε σε πολλές θυσίες, δεν θέλει να ξαναζήσει τις ήττες του παρελθόντος. Για τέσσερις αιώνες οι Έλληνες εκδήλωναν την πίστη και την αφοσίωσή τους προς τη Ρωσία, η οποία όμως δεν επεδίωκε παρά το δικό της συμφέρον, αφού μάλιστα –συνεχίζει– οικειοποιήθηκε το σύμβολο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τον «αετό του ελληνικού κράτους», μετά την πτώση του 1453. Η Ρωσία τήρησε εχθρική στάση στο ζήτημα της Κρήτης αλλά και στο ζήτημα της Βουλγαρίας. Αγωνίζεται για την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος, το οποίο θέλει να μετατρέψει σε σλαβική υπόθεση.⁴⁶⁶

Αναφερόμενη στην αδικία της Συνθήκης του Βερολίνου, η εφημερίδα διερωτάται πού είναι ο φιλελληνισμός της Ευρώπης και ο θαυμασμός στον πολιτισμό της Ελλάδας, υπενθυμίζοντας ότι δεν της αποδόθηκαν εδάφη όπως η Ήπειρος και η Θεσσαλία. Συγχρόνως όμως επικρίνονται έντονα και οι Έλληνες πολιτικοί, οι οποίοι λησμόνησαν, όπως φαίνεται, τη Μεγάλη Ιδέα του 1825 και αφήνονται να εξαπατηθούν από την Αγγλία, η οποία κατέχει την Κύπρο. Από τις αρχές του 1879 το πρόβλημα της ανάκτησης της Ηπείρου και της Θεσσαλίας επαναπροβάλλεται συστηματικά στις σελίδες της *Τριδος*.⁴⁶⁷ Διαπιστώνεται ότι πολλοί κατηγορούν τους Έλληνες ότι θέλουν να επεκτείνουν τα σύνορά τους ενώ άλλοι τους μέμφονται διότι δεν εξεγέρθηκαν για να έχουν κοντά τους την ισχυρή Ρωσία. Η απάντηση σε όλους αυτούς είναι ότι οι Έλληνες δεν θέλουν να είναι δορυφόροι της Ρωσίας, να αντικαταστήσουν το γαταγάκι με το κνούτο. Συμπερασματικά ο αρθρογράφος παρατηρεί ότι είναι καιρός «οι ανατολικοί

463. Σημ.: *Η Τρις*, 31 Αυγούστου 1877, αρ. 358.

464. *Η Τρις*, αρ. 357.

465. *Η Τρις*, αρ. 358.

466. *Η Τρις*, αρ. 352.

467. *Η Τρις*, αρ. 438 και αρ. 378.

λαοί να συνεννοηθώσι και να αδελφωθώσι διά κοινής ομοσπονδίας προς κοινήν σωτηρίαν τους και αποφυγήν νέων ζυγών».⁴⁶⁸

Στη διάρκεια του 1880 εξακολουθούσε να συζητείται η ιδέα της «κοινής ομοσπονδίας»⁴⁶⁹ ή της «ανατολικής ομοσπονδίας»,⁴⁷⁰ της οποίας πυρήνας θα έπρεπε να είναι η Ελλάδα και η Ρουμανία. Αλλά ολοένα περισσότερο διατυπώνονταν σχόλια γύρω από το μακεδονικό ζήτημα. Η εφημερίδα κατηγορεί τις Μεγάλες Δυνάμεις, ιδίως τη Ρωσία και την Αυστρία, ότι σπέρνουν «ζιζάνια» μεταξύ των βαλκανικών λαών και ότι επενέβησαν στις συγκρούσεις με τους Τούρκους προκειμένου να οικειοποιηθούν νέα εδάφη και να εγκαθιδρύσουν έναν νέο και επαχθέστερο ζυγό, όπως αναφέρεται στο φύλλο της 24ης Σεπτεμβρίου 1882.⁴⁷¹ Επίσης τίθεται και πάλι επί τάπητος το Ανατολικό Ζήτημα, η λύση του οποίου διαφαίνεται αιματηρή, όπως δείχνουν οι διενέξεις της Ελλάδας με τη Σερβία και τη Βουλγαρία, το μακεδονικό ζήτημα και το θέμα των Ιωαννίνων.⁴⁷²

Με αφετηρία το 1886 γίνεται όλο και πιο συχνά επίκληση της ιστορίας καθώς και αναφορές στα απαλλοτριωμένα ελληνικά εδάφη στη Μακεδονία, στην Ήπειρο, στη Θράκη, στην Κρήτη, στα νησιά του Αιγαίου και στη Μικρά Ασία.

Σε άρθρο με τίτλο «Το Ανατολικόν Ζήτημα» της 7ης Μαΐου 1889 παρατηρείται ότι το «Ανατολικόν Ζήτημα» καθίσταται «ελληνικό πρόβλημα», για το οποίο οι Ρουμάνοι, οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι δεν ενδιαφέρονται. Η *Τρις* πρότεινε ήδη από την αρχή της κυκλοφορίας της μια ανατολική ομοσπονδία ως τη μόνη δυνατότητα σωτηρίας για τους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης αλλά φαίνεται ότι δεν ήταν πλέον εφικτή.⁴⁷³ Γίνεται όλο και περισσότερο λόγος για πανελληνισμό,⁴⁷⁴ με τον Θωμά Πασχίδη να συνηγορεί με πάθος υπέρ της συνεννόησης και της ενότητας των βαλκανικών λαών. Σε άρθρο της 3ης Ιανουαρίου 1889 με τον υποβλητικό τίτλο «Τα θύματα της τυραννίας» ο Πασχίδης αμύνεται κατά των κατηγοριών του Mărgărit και των οπαδών του που διαπνέονται από μίσος και διχόνοια.⁴⁷⁵

Αυτά προφανώς είναι μερικά παραδείγματα με τα οποία επιχειρήσαμε να δείξουμε τον τρόπο με τον οποίο κυρίως η *Τρις* έβλεπε από το Βουκουρέστι τα ελληνικά θέματα. Η εφημερίδα δημοσιεύει για αρκετά έτη σειρά άρθρων

468. *Η Τρις*, 16 Ιουλίου 1879, αρ. 439.

469. *Η Τρις*, 18 Μαρτίου 1880, αρ. 465.

470. *Η Τρις*, 7 Ιουνίου 1880, αρ. 470.

471. *Η Τρις*, αρ. 638.

472. *Η Τρις*, αρ. 850.

473. *Η Τρις*, 7 Ιανουαρίου 1886, αρ. 754.

474. *Η Τρις*, αρ. 759, αρ. 850 και αλλού.

475. *Η Τρις*, αρ. 834.

με τίτλους όπως «Οι ανατολικοί λαοί», «Οι Έλληνες» ή το όνομα κάποιου άλλου βαλκανικού λαού, τα οποία δίνουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τη θέση της για κάθε λαό από αυτούς. Είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι τουλάχιστον την έβδομη και την όγδοη δεκαετία του 19ου αιώνα μεταξύ των λαών που έπρεπε να πάρουν στα χέρια τους τις τύχες τους, μαζί με τους Έλληνες, τους Βουλγάρους, τους Ρουμάνους, τους Σέρβους και τους Μαυροβουνίους, αναφέρονται και οι Τούρκοι. Έτσι, στις 8 Σεπτεμβρίου 1876 γίνεται «έκκλησις» προς όλους αυτούς τους λαούς, συμπεριλαμβανομένων των Τούρκων, «όπως από κοινού συντρίψωμεν τον δεσποτισμόν και στήσωμεν επί των ερειπίων αυτών την ελευθερίαν και την Ανατολικήν Ομοσπονδίαν».⁴⁷⁶

Είχαμε την ευκαιρία και στα προηγούμενα κεφάλαια να διαπιστώσουμε τη θέση του ελληνόγλωσσου Τύπου απέναντι στους Τούρκους. Παρατηρούμε ότι γίνεται διάκριση μεταξύ του τουρκικού λαού, ο οποίος καλείται να ενωθεί με τα άλλα βαλκανικά έθνη, και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία εκφράζεται από την Οθωμανική Πύλη. Επίσης διαπιστώνονται απόπειρες προσέγγισης από την πλευρά ορισμένων διακεκριμένων Τούρκων. Για παράδειγμα στις 14 Ιανουαρίου 1877 αναφέρεται ότι ο βεζίρης Μιτχάτ πασάς⁴⁷⁷ επισκέφθηκε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, γεγονός για το οποίο ήταν άξιος επαίνου γιατί αντλήθηκε τον κίνδυνο τον οποίο διέτρεχε η τουρκική αυτοκρατορία και επιχείρησε συνεννόηση με τους Έλληνες.⁴⁷⁸ Πολλά άρθρα φέρουν τον τίτλο «Έλληνες και Τούρκοι». Στις 15 Αυγούστου 1877, αφού εξιστορούνται σημαντικές στιγμές των ελληνοτουρκικών συγκρούσεων μετά το 1453 (1821, 1841 στην Κρήτη, 1854 στην Ήπειρο και Μακεδονία, 1866-1868 στην Κρήτη και άλλα), η *Τρις* δηλώνει ότι δεν πιστεύει στον ελληνοτουρκικό «δυαδισμό», τον οποίο προτείνουν Έλληνες δημοσιογράφοι της Τουρκίας, διότι οι Τούρκοι καταδιώκουν τους Έλληνες της Ανατολής. Προσθέτει όμως ότι με την κατάλυση της τουρκικής τυραννίας δεν λύνεται το Ανατολικό Ζήτημα διότι υπάρχει ο κίνδυνος από το Βορρά.⁴⁷⁹ Η στάση της Ελλάδας απέναντι στην Τουρκία παρουσιάζεται και στο φύλλο της 24ης Δεκεμβρίου 1877 με τον ισχυρισμό ότι η ελληνοτουρκική ένταση επιδεινώνεται από την «πτώση της Γαλλίας» που αποτελεί ατυχία για την Ανατολή διότι κατέστησε τους λαούς υποχείρια των άλλων τριών μοναρχών.⁴⁸⁰

476. *Η Τρις*, αρ. 316.

477. Σ.τ.Ε.: Ahmet Şefik Mithat Paşa (1822-1884). Φιλοδυτικός, διακεκριμένος μεταρρυθμιστής Τούρκος πολιτικός. Ανακηρύχθηκε Μεγάλος Βεζίρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1872 και τα έτη 1876-1877. Πέθανε εξόριστος.

478. *Η Τρις*, αρ. 331.

479. *Η Τρις*, αρ. 356. Τα ίδια θέματα επαναλαμβάνονται και στο αρ. 357 φύλλο της 23ης Αυγούστου 1877.

480. *Η Τρις*, αρ. 369.

«Τούρκοι και Έλληνες εν τη Ανατολή» είναι ο τίτλος άρθρου της 14ης Φεβρουαρίου 1879, στο οποίο, αφού παρατηρείται ότι η Ευρώπη θέλει να μεταχειρισθεί τους Έλληνες ως «όργανον» εναντίον των Τούρκων και προβάλλεται ο κίνδυνος του σλαβισμού, γίνεται έκκληση για δράση, για ένωση των ελληνικών περιοχών στο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας.⁴⁸¹ Στις 31 Ιανουαρίου 1877 αναδημοσιεύεται άρθρο στη γαλλική γλώσσα από την εφημερίδα *Messenger d'Athènes* (ανταπόκριση από τη Θεσσαλονίκη), στο οποίο διαπιστώνεται η αφοσίωση των εξελληνισθέντων Βουλγάρων της Μακεδονίας και επιστάται η προσοχή στο γεγονός ότι ο μόνος κίνδυνος να κατακτηθούν αυτοί προέρχεται από τους Ρώσους, οι οποίοι επιδιώκουν να εισχωρήσουν στο Αιγαίο και στην Αδριατική. «Προτιμούμε τους Τούρκους από τους Ρώσους και τους πανσλαβιστές» προσθέτει ο ανταποκριτής, έντρομος στην ιδέα να έχει γείτονες τους Ρώσους και καταλήγει, «Ούτε Τούρκους ούτε Σλάβους, αλλά Έλληνες».⁴⁸²

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι πανσλαβιστικές τάσεις της Ρωσίας στηρίζονται κατεξοχήν στους Βουλγάρους, τους οποίους αυτή μεταχειρίζεται κυρίως κατά των Ελλήνων, έναντι των οποίων οι Βούλγαροι κρατούν στάση ανωτερότητας. Ιδού τι μεταδίδει ο ανταποκριτής αυτός λέγοντας ότι «πρέπει πάντως να λεχθεί ότι αν δεν αποτελούν την πλειοψηφία [οι Έλληνες], όπως ισχυρίστηκε λανθασμένα ο στρατηγός Ιγνάτιεφ στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης, οι ομιλούντες τη βουλγαρική είναι μεν περισσότεροι σε ορισμένες περιοχές της Μακεδονίας. Αλλά η πνευματική ανωτερότητα των Ελλήνων, η εκπολιτιστική τους δύναμη, όπως επιβεβαιώθηκε με τη δημιουργία μεγάλου αριθμού σχολείων, προκάλεσε την απώλεια μεγάλου εδάφους στους οπαδούς της σλαβικής ιδέας».⁴⁸³ Προφανώς πρόκειται για το ρωσόφιλο κόμμα της Ελλάδας.

Η αιτία αυτής της αντιρωσικής στάσης προβάλλεται σε σχόλιο με τον τίτλο «Τι δέον γενέσθαι Έλληνες και Βούλγαροι;», στο οποίο γίνεται η πρόβλεψη ότι από τις 21 Ιουνίου 1877 η Ευρώπη θα καταστεί απλός θεατής ενώπιον του «κολοσσού του Βορρά» είτε από έλλειψη φιλοδοξίας είτε λόγω της απόφασης «να αποδεχθούν τον θάνατο της Τουρκίας». Σε μια τέτοια κατάσταση οι Ρώσοι θα περάσουν το Δούναβη, η Ελλάδα θα βρεθεί χωρίς συμμάχους και ο πόλεμος θα διεξαχθεί από τους Σλάβους. Η συνάντηση στην Κωνσταντινούπολη αποδεικνύει συνεπώς ότι έγινε συζήτηση για τις ελληνικές περιοχές οι οποίες θα έπρεπε να απελευθερωθούν.⁴⁸⁴ «Η Ελλάς και οι Βούλγαροι» είναι ο τίτλος σειράς άρθρων που δημοσιεύονται στην *Τριδα*, στα οποία δίνε-

481. *Η Τρις*, αρ. 419.

482. *Η Τρις*, αρ. 333. Το κείμενο στα γαλλικά, βλ. Παράρτημα 5.

483. Στο *ίδιο*.

484. *Η Τρις*, αρ. 349.

ται το ιστορικό των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων αρχίζοντας με την άφιξη των Βουλγάρων «από τα βάθη της Ταρταρίας». Οι Ρώσοι είναι αυτοί που έχουν συμφέρον να τους υποστηρίξουν και γι' αυτό οι ανατολικοί λαοί, συνεπώς και οι Βούλγαροι, δεν θα πρέπει να φιλονικούν αλλά να συνεννοούνται και να συμμαχήσουν σε μια κοινή ομοσπονδία.⁴⁸⁵ Όπως σημειώνεται στο φύλλο της 13ης Ιανουαρίου 1878, για την εφημερίδα ο πόλεμος δεν αποτελεί λύση για το Ανατολικό Ζήτημα. Ωστόσο υποστηρίζει ότι η στάση ορισμένων ελληνικών εφημερίδων είναι ενδιαφέρουσα. Η Ρωσία και η Βουλγαρία θα αποκομίσουν πιθανώς προνόμια με τις ευλογίες των Μεγάλων Δυνάμεων.⁴⁸⁶ Στο φύλλο της 6ης Αυγούστου του ίδιου έτους αναφέρεται ότι οι Βούλγαροι διαμαρτυρήθηκαν μεν κατά της τυραννίας των Τούρκων, ωστόσο και οι ίδιοι τυραννούν άλλες εθνότητες.⁴⁸⁷ «Η ειρήνη απειλείται» είναι ο τίτλος άρθρου τον ίδιο μήνα. Στην Ιλλυρική χερσόνησο δημιουργείται μια νέα Ρωσία με το όνομα της Βουλγαρίας ενώ η Ευρώπη, ιδίως η Αγγλία, αρχίζει να αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει η Ρωσία. Ανάμεσα στην κακή πίστη των Μεγάλων Δυνάμεων και στην απάθεια των εθνών του κόσμου οι ανατολικοί λαοί πρέπει να λάβουν τα μέτρα τους για την προστασία των εθνικών τους συμφερόντων. «Ευρισκόμεθα μεταξύ ζωής και θανάτου. Η απραξία είναι θάνατος. Η δ' ενέργεια, ζωή. Ας ενεργήσωμεν ως εις άνθρωπος, και θα μηδενίσωμεν τα σχέδια των απανθρώπων ισχυρών».⁴⁸⁸ Οι Βούλγαροι υποκινούνται από τη Ρωσία για να καταλάβουν τη Θράκη και τη Μακεδονία θεωρώντας ότι οι Ρώσοι τούς απελευθέρωσαν από τον τουρκικό ζυγό.⁴⁸⁹ Συγχρόνως στο ίδιο άρθρο επισημαίνονται οι μεταβολές που σημειώθηκαν στη στάση των Βουλγάρων, οι οποίοι πριν από καιρό, όπως και οι άλλοι βαλκανικοί λαοί, δεν διέφεραν μεταξύ τους, θεωρώντας τους εαυτούς τους χριστιανούς αδελφούς και «ραγιάδες». Ο αρθρογράφος παραδέχεται ότι οι Βούλγαροι πίστεψαν ότι η ελευθερία τους ήρθε από τη Μόσχα, ότι οι Τούρκοι και οι Έλληνες υπήρξαν οι δυνάστες τους, ότι η Εκκλησία και ο κλήρος κατέλαβαν τη χώρα τους με αποτέλεσμα από αδελφοί και φίλοι να γίνουν εχθροί των ανατολικών λαών· παροτρύνει στη συνέχεια τους άλλους ανατολικούς λαούς να μην αποδεχθούν αυτή την κατάσταση και τονίζει ότι ιδίως οι Έλληνες και οι Ρουμάνοι πρέπει να συνεννοηθούν και να λάβουν δραστήρια μέτρα.⁴⁹⁰ Στο φύλλο της 27ης Φεβρουαρίου 1879, αφού σημειώνεται ότι οι Βούλγαροι ήρθαν

485. *Η Τρις*, αρ. 354.

486. *Η Τρις*, αρ. 371.

487. *Η Τρις*, «Τα όργια και η αναρχία των Βουλγάρων», αρ. 394.

488. *Η Τρις*, 27 Αυγούστου 1878, αρ. 397.

489. *Η Τρις*, αρ. 411, αναφέρεται στο άρθρο «Έλληνες και Βούλγαροι» της 15ης Δεκεμβρίου 1878.

490. *Η Τρις*, αρ. 411.

στα εδάφη μεταξύ των Βαλκανίων και του Δούναβη πολύ αργότερα και τώρα χειραγωγούνται από τους Ρώσους, ζητείται η υποστήριξη της Ευρώπης απέναντι στους «βουλγαροκοζάκους φονιάδες».⁴⁹¹

Στο φύλλο της 15ης Οκτωβρίου 1885 σημειώνεται ότι ο Γκορτσακόφ δημιουργεί βουλγαρικό πρόβλημα υποστηρίζοντας τις αξιώσεις των Βουλγάρων επί της Μακεδονίας και της Θράκης, μεταχειριζόμενος τους Αρωμούνους για αντιπερισπασμό, λησμονώντας όμως να αναφέρει πώς οι ίδιοι φέρονται στη Βουλγαρία.⁴⁹² Περίπου ένα χρόνο νωρίτερα, στις 17 Ιουνίου 1884, και σε κύριο άρθρο με τίτλο «Σερβία και Βουλγαρία» επισημαίνεται η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων με αυτές τις χώρες, οι οποίες οφείλουν την απελευθέρωσή τους στη Ρωσία. Οι δύο αυτές χώρες καθίστανται όργανα των Μεγάλων Δυνάμεων, της Ρωσίας και της Αυστρίας, παρότι οι Βούλγαροι μισούν τους Σέρβους και οι Σέρβοι διακωμωδούν τους Βουλγάρους.⁴⁹³ Στο φύλλο της 22ας Ιουνίου 1886 σημειώνεται ότι οι Βούλγαροι προετοιμάζουν νέες ταραχές τη στιγμή που η Ρωσία και η Αυστρία διαπληκτίζονται για τη Σερβία, οπότε προβλέπεται ρωσοαυστριακός πόλεμος για τα «λάφυρα» της Ανατολής.⁴⁹⁴

Στο φύλλο της 18ης Αυγούστου 1876 εξετάζεται το θέμα των Σέρβων, οι οποίοι δεν έχαιραν, ατυχώς, της συμπάθειας των δυτικών κυβερνήσεων εξαιτίας της ρωσοφοβίας τους και του δέους του πανσλαβισμού. Σε μια δεδομένη στιγμή οι Έλληνες αντιλήφθηκαν ότι οι Ρώσοι τούς εκμεταλλεύονται. Από την άλλη οι Ρώσοι, όντας εγωιστές, παρέμειναν αδιάφοροι στις θυσίες των Κρητών για την απόκτηση της ανεξαρτησίας τους, υποκίνησαν τους Βουλγάρους στο σχίσμα της Εκκλησίας και επιχείρησαν να σλαβοποιήσουν όλες τις εθνότητες της Σερβίας ειδικότερα σε Ρουμάνους. Γι' αυτόν το λόγο δεν χαίρουν της συμπάθειας των Ελλήνων και των Ρουμάνων. «Πιστεύωμεν δε ότι τα παθήματα edίδαξαν και τους Σέρβους, ως edίδαξαν τους Έλληνες, ώστε να συντελέσωσιν εις την των λαών της Ανατολής σύμπνοιαν προς σχηματισμόν "Ανατολικής Ομοσπονδίας" διατηρούντος εκάστου τα φυσικά της χώρας αυτού όρια».⁴⁹⁵ Σημειώνεται ότι οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι μαζί με τους Ρουμάνους αγωνίσθηκαν ηρωικά και με πολλές απώλειες, αλλά δεν έγιναν «τέκνα του σλαβισμού», σε αντίθεση με τους Βουλγάρους.⁴⁹⁶

491. *Η Τρις*, «Και πάλιν οι Βούλγαροι», αρ. 420.

492. *Η Τρις*, αρ. 752.

493. *Η Τρις*, αρ. 701.

494. *Η Τρις*, αρ. 773, άρθρο με τίτλο «Και πάλιν η Ανατολή». Βλ. επίσης «Βουλγαρικά δολιότητες», 11 Ιουνίου 1886, αρ. 772.

495. *Η Τρις*, αρ. 313.

496. *Η Τρις*, αρ. 375.

Η *Τρις* αναφέρεται στα αλβανικά ζητήματα, ειδικότερα τα πολιτιστικά και τα πολιτικά. Σε σειρά άρθρων με τίτλο «Αλβανία» γίνονται αναδρομές στην ιστορία αυτής της χώρας –στην οποία επικρατεί η φυλετική αυταρχία–, η οποία συγκρούσθηκε συχνά με τους Τούρκους (π.χ. το 1852, το 1858 και το 1861).⁴⁹⁷ Στο άρθρο της 4ης Δεκεμβρίου 1879 με τίτλο «Οι Αλβανοί» δίνεται σύντομο ιστορικό της γλώσσας και της θρησκείας των Αλβανών αλλά και των εκεί Βλάχων.⁴⁹⁸

Μετά το 1880 οι ειδήσεις και τα σχόλια για τους Αλβανούς πληθαίνουν. Η εφημερίδα *Φωνή της Αλβανίας*⁴⁹⁹ από την Αθήνα αρχίζει πολεμική κατά της *Τριδος*, στις 23 Ιανουαρίου 1880, με αφορμή άρθρα στα οποία αναφέρεται ότι οι Έλληνες εκδιώκονται από την Αλβανία. Η εφημερίδα του Βουκουρεστίου απαντά ότι η *Φωνή της Αλβανίας* χειραγωγείται από την ιταλοαυστριακή προπαγάνδα παρότι εκδίδεται στην Αθήνα.⁵⁰⁰ Σε άρθρο στις 13 Σεπτεμβρίου 1889 με τίτλο «Αλβανοί και Έλληνες» προτείνεται «ένας αδελφικός δυαδισμός», όχι όμως σαν τον αυstroουγγρικό, και επισύρεται η προσοχή στον σλαβικό, στον γερμανικό και στον ιταλικό κίνδυνο. Παροτρύνοντάς τους να είναι ρεαλιστές υπογραμμίζεται ότι και οι στήλες της *Τριδος* είναι ανοικτές για τους Αλβανούς. Πράγματι ιδίως τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 19ου αιώνα δημοσιεύονται στις σελίδες της εφημερίδας ειδήσεις, σημειώματα και σχόλια για τα αλβανικά ζητήματα καθώς και αναδημοσιεύσεις από την αλβανική πεζογραφία και ποίηση. Και τούτο ήταν φυσικό αν αναλογιστεί κανείς ότι στη Ρουμανία υπήρχε ισχυρή αλβανική κοινότητα.

497. *Η Τρις*, αρ. 313, άρθρο με τίτλο «Η Αλβανία εν τω ανατολικώ ζητήματι».

498. *Η Τρις*, αρ. 459.

499. Σ.τ.Ε.: Κατά τη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης (1875-1878) οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να έρθουν σε συνεννόηση με ορισμένους Αλβανούς ηγέτες προς την κατεύθυνση της συγκρότησης μιας αυτόνομης ηγεμονίας, που θα περιελάμβανε την Αλβανία και την Ήπειρο και η οποία θα συνδεόταν με το ελληνικό βασίλειο. Για την υποστήριξη της προσπάθειας αυτής εκδίδεται στην Αθήνα η εφημερίδα *Φωνή της Αλβανίας* (Αθήνα, 29 Σεπτ. 1879-23 Αυγ. 1880) από τον Α.Ι. Κουλουριώτη. Η ίδρυση, τον Ιούνιο 1878, του Αλβανικού Συνδέσμου απομάκρυνε την προοπτική μιας ελληνοαλβανικής συνεργασίας (βλ. Γ. Κουτσοπανάγου, λ. *Η Φωνή της Αλβανίας* στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, ό.π., τ. 4, σ. 292-293).

500. *Η Τρις*, αρ. 603.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι ιστορικοί δεν έχουν χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες που παρέχει ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα ανάλογα με το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, επιχειρήσαμε να εκθέσουμε ορισμένα κύρια θέματα της πολιτικής ζωής στη Ν.Α. Ευρώπη όπως περιγράφονται σε αυτά τα έντυπα. Δεν ήταν πρόθεσή μας να εκθέσουμε την πολιτική ιστορία των βαλκανικών λαών σε μια τόσο μακρά περίοδο, αλλά να διαπιστώσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτή η ιστορία απεικονίζεται στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας, όπου κυκλοφορούσαν εξίσου βουλγαρόφωνες⁵⁰¹ και αλβανόφωνες⁵⁰² εφημερίδες. Είναι γνωστός ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι ρουμανικές χώρες στη διαμόρφωση της διανόησης των άλλων, υπό οθωμανική κατοχή, χωρών στη Ν.Α. Ευρώπη.⁵⁰³ Αυτοί οι λαοί, μέσα από τη φωνή των διανοουμένων τους, είχαν τη δική τους άποψη για τα πολιτικά γεγονότα που εξελίσσονταν σε αυτό τον γεωγραφικό χώρο, κάτι που μπορεί να διαπιστωθεί διατρέχοντας τον ελληνόγλωσσο Τύπο, ο οποίος αρχίζει να εμφανίζεται στη Ρουμανία ήδη από το 1841.

Μια πρώτη αναγκαία παρατήρηση είναι ότι από τα τριάντα ένα έντυπα –εφημερίδες και περιοδικά– που εκδόθηκαν τον 19ο αιώνα δεν έδειξαν όλα το ίδιο ενδιαφέρον για το θέμα που προσπαθήσαμε να μελετήσουμε στην παρούσα εργασία. Λόγω της ανυπαρξίας μιας πρώτης καταγραφής ή μελέτης αφιερωμένης στον ελληνικό Τύπο της Ρουμανίας⁵⁰⁴ το πόνημα αυτό θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως «οδηγός» για τους ερευνητές που ενδιαφέρονται γι' αυτό το θέμα. Από τις εφημερίδες που εξετάσαμε, όπως εύκολα διαπιστώνεται, δύο παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το αντικείμενο με το οποίο ασχολείται αυτή η

501. Ο καθηγητής C.N. Velichi επισημαίνει ότι κατά την περίοδο 1850-1878 εκδίδονται στο Βουκουρέστι 57 βουλγαρικές εφημερίδες και περιοδικά (C.N. Velichi [επιμ.] *România*, σ. 114).

502. Cătălina Vătășescu, «Activitatea intelectuală și comercială a albanezilor din România» (1844-1912), στο *Intelectualii din Balcani în România (sec. XVII-XIX)*, Βουκουρέστι 1984, σ. 186 κ.ε.

503. Πβ. μελέτες για τους Έλληνες, Βουλγάρους και Αλβανούς διανοούμενους των: Olga Cicanci, Cornelia Papacostea-Danielopolu, E. Siupiur, *Intelectualii bulgari de emigrație în România în secolul al XIX-lea*, στο *Intelectualii din Balcani în România (sec. XVII-XIX)*, Βουκουρέστι 1984, σ. 114-162, και C. Vătășescu, *ό.π.*, σ. 163-197.

504. Π.χ. στην παράγραφο που αναφέρεται στον ελληνικό Τύπο στο εξωτερικό, ο Απ. Δασκαλάκης στο *La presse néo-hellénique*, *ό.π.* σ. 72, απαριθμεί χωρίς σχόλια μόνο δύο ελληνόγλωσσες εφημερίδες που εκδόθηκαν στη Ρουμανία: την *Τριδα* και τους *Συλλόγους*.

έρευνα, και αυτές είναι *Ο Θεατής και Η Ίρις*. Λείπουν ωστόσο όλα τα φύλλα των πρώτων ετών της έκδοσης της *Ίριδος*,⁵⁰⁵ τα οποία υπήρχαν στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, ενώ το κυριακάτικο ένθετο *Dacia* ίσως να βρίσκεται σε ιδιωτική βιβλιοθήκη στην Ελλάδα. Οι εφημερίδες που εκδίδονταν στη Βραίλα, στο Γαλάτσι, στην Τούλτσα, στο Τζιούρτζιου και στο Σουλινά δημοσίευαν περισσότερο τοπικά, πολιτιστικά και εμπορικά θέματα των αντίστοιχων ελληνικών κοινοτήτων. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατή η ανασύνθεση της ιστορίας των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα χωρίς να μελετηθεί ο ελληνόγλωσσος Τύπος που εκδίδεται την ίδια εποχή.

Μια δεύτερη διαπίστωση είναι ότι ο ελληνόγλωσσος Τύπος παρουσιάζει ενδιαφέρον και για τους άλλους λαούς της Ν.Α. Ευρώπης καθώς, εκτός των Ελλήνων, μεταξύ των συνδρομητών ήταν και Ρουμάνοι, Βούλγαροι και Αλβανοί. Και τούτο διότι εκτός από κοινά πολιτικά και πολιτιστικά θέματα δημοσιεύονται άρθρα, ενίοτε κύρια, για κάθε βαλκανικό λαό χωριστά, αποδεικνύοντας ότι οι αρθρογράφοι ήταν καλοί γνώστες της ιστορίας καθεμιάς χώρας της Ν.Α. Ευρώπης. Φυσικά ιδιαίτερη θέση κατείχε ο ρουμανικός λαός με τον ελληνόγλωσσο Τύπο να εκφράζει τα κυριότερα ζητήματα της ρουμανικής ιστορίας, όπως η Ένωση των Ηγεμονιών ή ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας. Δείγμα μιας ακόμη «εξομολόγησης πίστεως» του Θεατή δημοσιεύεται στις 22 Μαΐου 1861:

«Πόσον υπάρχει αναγκαία η ύπαρξις ελληνορωμουνικής εφημερίδος νομίζομεν δεν λανθάνει ουδένα, ουδένα δε πάλιν διαφεύγει η γνώσις πόσον δυσχερής η ύπαρξις αυτής. Πρώτον ότι ποικίλων συγγενείας, θρησκείας, παθιμάτων και κοινών αγώνων μετά των παραδουναβείων τούτων λαών υπήρξε ο σκοπός προς ον τα βέλη των έρριπτων και ρίπτουσιν οι την διαίρεσιν της Ανατολής επισκοπούντες και ηδυνήθησαν να θέσωσι την δυσπιστίαν εν τω μέσω των δύο τούτων φίλων λαών, ίνα ασφαλέστερον τας πλεκτάνας αυτών στήσωσι και το όνειρόν των εκπληρώσωσι! Τις λοιπόν άλλος ηδύνατο να διαρρήξη τας πλεκτάνας ταύτας ει μη ο Τύπος; Ει μη η δημοσιογραφία; Ναι, η δημοσιογραφία, ο μάρτυς αυτός των ελευθεριών, δι' ου και οι Ρωμούνοι αγωνίζονται νυν να εξάξωσι το έθνος αυτών από της απάτης και της δολοπλοκίας, και προς ους χείρα βοήθειας παρέξομεν διά των ημετέρων ασθενών δυνάμεων, υποστηρίζομένων υπό των φίλων ομογενών των συναισθημένων την ανάγκην της συμφιλιώσεως και της αδελφικής ενώσεως. Των ομογενών εκείνων, οίτινες διατηρούσιν ακμαίον το αίσθημα του πατριωτισμού και το συμφέρον της Ανατολής μόνον υπ' όψιν έχουσι, εκείνων, οίτινες λυπούνται διά την επιφλοχωρήσασαν ψυχρότητα μεταξύ των λαών της Ανατολής, δι' ης ξέναι ραδιουργίαι καταπίωσι. Ουχί δι' εκείνων, οίτινες παν άλλο ή τούτο μέλημα έχουσι. Τους τοιούτους αφίνομεν να επικρίνωσι και να εκφενδονίζωσι, καθ' ημών, τα βέλη των. Αν τον σκοπόν, ον προεθέμεθα εκπληρώσωμεν θέλομεν λογισθή ευτυχείς. Αν δε πάλιν αποτύχωμεν, θέλομεν λέγειν καθ' εαυτούς ο είχον τούτο δέδωκα και ο κόσμος ουδέ ο λαός κατακρίνει ημάς εκπληρώσαντας το χρέος, όπερ η πατρίς επιβάλλει ημίν».⁵⁰⁶

505. *Η Ίρις*, των ετών 1866-1875 και τα φύλλα 493 έως 629 του 1881. [Σ.τ.Ε.: Βλ. και Εισαγωγή, υποσημ. 13, σ. 12.]

506. *Ο Θεατής*, αρ. 381.

Μεταφέραμε αυτό το μακροσκελές απόσπασμα διότι, κατά την άποψή μας, συνοψίζει την αντίληψη των αρθρογράφων των ελληνικών εφημερίδων για το ρόλο του Τύπου και τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να εξετασθούν τα ζωτικά προβλήματα των λαών της Ν.Α. Ευρώπης. Πρέπει επίσης να υπογραμμίσουμε και το ενδιαφέρον για την εξέλιξη της ρουμανικής γλώσσας τον 19ο αιώνα στην οποία γραφόταν μέρος της εφημερίδας *Ο Θεατής*.

Όπως φαίνεται στον τίτλο της παρούσας μελέτης από τα πολλά πολιτικά ζητήματα του 19ου αιώνα επιλέξαμε τρία τα οποία κρίναμε ιδιαίτερα σημαντικά για τη ζωή των βαλκανικών λαών του χθες και του σήμερα και τα οποία σχολιάστηκαν ευρύτατα στον ελληνόγλωσσο Τύπο: το Ανατολικό Ζήτημα, τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στις βαλκανικές χώρες και τη «βαλκανική ομοσπονδία» ως τρόπο οργάνωσης των λαών της Ν.Α. Ευρώπης οι οποίοι απελευθερώθηκαν ή βρίσκονταν σε πορεία απελευθέρωσης από την οθωμανική κυριαρχία.

Διαπιστώσαμε ότι ιδίως στις αρχές της εμφάνισης του ελληνόγλωσσου Τύπου το Ανατολικό Ζήτημα εξεταζόταν τόσο από θεωρητικής πλευράς όσο και από την πλευρά της διπλωματικής και στρατιωτικής εξέλιξής του με παράλληλες αναδρομές στην ιστορία· επιχειρήσαμε να δώσουμε έναν ορισμό του ύστερα από ανάλυση σειράς σχετικών δημοσιευμάτων που κυκλοφόρησαν στη Γαλλία. Στο Κεφάλαιο Β΄ προσπαθήσαμε να αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο ελληνόγλωσσος Τύπος παρουσίασε το Ανατολικό Ζήτημα· εξετάσαμε τις προτάσεις για την επίλυσή του και σε ποιο βαθμό αυτές αντιπροσώπευαν τις θέσεις των λαών της Ν.Α. Ευρώπης. Θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Ρουμανίας υιοθέτησε τη γαλλική άποψη για το θέμα αυτό, καθώς οι συντάκτες των κυριότερων εφημερίδων διέθεταν γαλλική παιδεία και φιλογαλλικό προσανατολισμό. Μια άλλη διαπίστωση είναι ότι παρουσίασε στις σελίδες του τις διάφορες φάσεις του Ανατολικού Ζητήματος με εμφανή προσπάθεια –όχι πάντοτε επιτυχή– να φανεί αμερόληπτος. Παρατηρήσαμε επίσης ότι οι συντάκτες αυτών των εφημερίδων εξέφρασαν ενίοτε προσωπικές απόψεις, διαφορετικές, αλλά όχι αντίθετες από τη γενικότερη στάση των ελληνικών εφημερίδων καθώς και των ρουμανικών, με τις οποίες βρίσκονταν μερικές φορές σε αντιπαράθεση.

Στο Κεφάλαιο Γ΄ αναλύσαμε τη θέση καθεμιάς από τις Μεγάλες Δυνάμεις απέναντι στα πολιτικά ζητήματα των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης όπως προκύπτει από την ανάγνωση των ελληνόγλωσσων εφημερίδων. Από το περιεχόμενό τους μπορεί να διαπιστωθούν η σχεδόν γενική τάση των βαλκανικών χωρών να αποκτήσουν την εθνική ανεξαρτησία τους και η ενίοτε σφοδρή αντίθεσή τους στο ενδεχόμενο επικράτησης των Μεγάλων Δυνάμεων στα νέα κράτη της Ν.Α. Ευρώπης. Στις σελίδες τους επικρίνονται με σφοδρότητα οι

Μεγάλες Δυνάμεις, με εξαίρεση τη Γαλλία, για τη θέση τους απέναντι στα νέα αυτά κράτη, ιδίως δε επικρίνεται ο πανσλαβισμός και ο παγγερμανισμός. Για τους συντάκτες ήταν προφανές ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις ήθελαν να μοιραστούν τα εδάφη και να επικρατήσουν στους ανατολικούς λαούς και έτσι ασκούσαν ιδιαίτερα σκληρή κριτική κυρίως κατά της ανατολικής πολιτικής της Ρωσίας και της Αγγλίας.

Ο μόνος τρόπος για να αναχαιτισθούν πραγματικά οι ιμπεριαλιστικές τάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν, σύμφωνα με την άποψη του ελληνόφωνου Τύπου της Ρουμανίας, η ένωση όλων των λαών (συμπεριλαμβανομένων των Τούρκων) της Ν.Α. Ευρώπης σε μια ομοσπονδία, αποκαλούμενη άλλοτε ανατολική και άλλοτε βαλκανική ή κοινή. Αυτή η ιδέα, η οποία προτάθηκε από τον Ρήγα Φεραίο στα τέλη του 18ου αιώνα και λίγο πριν από την Επανάσταση του 1821, θα υιοθετηθεί και θα συζητηθεί με επιχειρήματα υπέρ και κατά από τους πολιτικούς κύκλους αλλά κυρίως από τα κέντρα διανοομένων της Ν.Α. Ευρώπης. Η ιδέα μιας ομοσπονδίας των ανατολικών λαών ως μέσου οργάνωσής τους αναπτύσσεται ευρέως με πολιτικά και ιστορικά επιχειρήματα, κυρίως στην εφημερίδα *Η Τρις* και ιδίως στις πρώτες φάσεις του Ανατολικού Ζητήματος. Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου, όταν –σύμφωνα με τον ελληνικό Τύπο καθώς και με τους μελετητές που ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα– το Ανατολικό Ζήτημα εισήλθε στην τελευταία φάση του, και συγκεκριμένα όταν άρχισαν οι διενέξεις μεταξύ των βαλκανικών χωρών για ορισμένα εδάφη, η λύση της «ομοσπονδίας» υποδεικνυόταν ολοένα και σπανιότερα. Η Μεγάλη Ιδέα θα ξανασυζητηθεί ως επιχείρημα για τη συγκρότηση ενός ισχυρού ελληνικού κράτους με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, το οποίο θα αποτελεί αναβίωση της παλαιάς Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, εμφανίζονται στον Τύπο ολοένα και συχνότερα πανελληνικές εκκλήσεις, οι οποίες, σύμφωνα με την αντίληψη της *Τριδος*, απηχούσαν το αίτημα για ένωση της Κρήτης, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας με την Ελλάδα. Ακολουθούν επιχειρήματα υπέρ της συνεννόησης και της συνεργασίας μεταξύ των βαλκανικών χωρών αλλά στο πλαίσιο μιας συμμαχίας, ενώ πολύ αραιά μνημονεύεται στο τέλος του 19ου αιώνα και το ενδεχόμενο μιας ομοσπονδίας. Περισσότερο αναλύονται οι διμερείς σχέσεις, τα συμφέροντα κάθε βαλκανικού κράτους και οι πιθανές συμμαχίες στο ευρωπαϊκό πολιτικό πλαίσιο, ενώ επισημαίνεται η ύπαρξη ενός νοτιοσλαβικού πανσλαβισμού προστατευόμενου από τη Ρωσία σε βάρος των άλλων νοτιοανατολικών ευρωπαϊκών χωρών, όπως επίσης και η ύπαρξη νέων σχηματισμών ισχύος στην Ευρώπη και οι επιπτώσεις τους για τις βαλκανικές χώρες.

Τέλος θα πρέπει να επισημανθεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που, όπως ήταν φυσικό, επιδεικνύεται για τα ρουμανικά θέματα και τις ρουμανοελληνικές

σχέσεις, οι οποίες τόσο όταν πρόκειται για τις ελληνικές κοινότητες της Ρουμανίας όσο και για το ελληνικό κράτος αναφέρονται πάντοτε στο πλαίσιο της Ν.Α. Ευρώπης. Ακόμη και σε στιγμές κρίσης, οφειλόμενες κυρίως στο μακεδονικό ζήτημα, ο τόνος των άρθρων παραμένει μετριοπαθής όποτε αναφέρονται στη Ρουμανία. Προβάλλονται, σχεδόν συνεχώς, ιστορικά επιχειρήματα που υποστηρίζουν την ανάπτυξη καλών ρουμανοελληνικών σχέσεων· επίσης, παράλληλα με το τακτικό ενδιαφέρον και την αλληλεγγύη που επιδεικνύει ο ελληνόγλωσσος Τύπος για τα ρουμανικά πολιτικά προβλήματα, μπορούμε να διακρίνουμε και τα φιλικά αισθήματα των συντακτών για τη θετή πατρίδα τους. Η στάση αυτή των εφημερίδων αναδεικνύει τον θετικό ρόλο του ελληνόγλωσσου Τύπου της Ρουμανίας στη διατήρηση καλών ρουμανοελληνικών σχέσεων ακόμη και σε στιγμές κρίσης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Πίνακας ελληνόφωνων εφημερίδων και περιοδικών που εκδόθηκαν στη Ρουμανία τον 19ο αι.

Τα επιπλέον στοιχεία του Πίνακα αντλήθηκαν από τις ακόλουθες πηγές: α) Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. 4, INE/EIE, Αθήνα 2008 (εφεξής *EET*), β) «Πίνακας: Ελληνόγλωσσες εφημερίδες της Ρουμανίας 1830-1920», στο Ștefan Petrescu, «Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία τον δέκατο ένατο αιώνα», ανακοίνωση στο 4ο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), σ. 14 (εφεξής Petrescu), γ) Επίμετρο, στο Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα*, INE/EIE-116, Αθήνα 2010 (εφεξής Επίμετρο), δ) έμμεσες αναφορές χωρίς άλλα προσδιοριστικά στοιχεία, για τις οποίες ευχαριστούμε την καθηγήτρια Έρη Σταυροπούλου (εφεξής Σταυροπούλου).

Αλήθεια, Βραΐλα 1874 (Σταυροπούλου)

Άλμα, Το, 1895 (προστέθηκε από το κείμενο)

Αποθήκη ποικίλων ωφελίμων γνώσεων, Βραΐλα, 1864 [-1865, Petrescu]

Αποικίαι, Αι, Βουκουρέστι 1878 (Σταυροπούλου)

Αποικος, Βραΐλα 1887

Βήμα, Το [*Ημερησία πρωινή εφημερίς*], Βουκουρέστι [25 Ιουνίου-8 Αυγούστου] 1897 [αρ. 1-38, *EET*] (BAP. Π. III 1285)

Γλαυξ, Η, Βραΐλα 1880 (Petrescu)

Γνώμη, Βουκουρέστι 1875 (Σταυροπούλου)

Δεκέβαλος, Βουκουρέστι 1874

Δούναβης, Βουκουρέστι 1893 (Petrescu)

Δούναβης, Σουλινά 1896

Ελεύθερος Λόγος (Ο), Βραΐλα 1895 [-1901, Petrescu]

Ελλάς, Βουκουρέστι 1894-1895 (P. IV 733)

Έλλην, *Εφημερίς εμπορική, φιλολογική και των ειδήσεων*, Βραΐλα [1 Ιουλίου] 1888-[16 Δεκεμβρίου] 1889 [αρ. 1-55, *EET*] (BAR. P. II 190)

Ελληνικός Μηνύτωρ της Βλαχίας, Ο (Δι' αδείας της υπέρτατης εξουσίας, *EET*), Βουκουρέστι 1849 (BAR. P. II 1373)

Ένωσις, Η, Βραΐλα 1871 (Petrescu)

Ερμής/Mercuriu, Βραΐλα 1848 (Petrescu)

Ερμής, Ο, Βραΐλα 1880 (*Ερμής*, Βραΐλα 1875-1877 [Σταυροπούλου], 1875-1880 [Petrescu])

Ζέφυρος του Ίστρου, Ο, *Εφημερίς πολιτική, εμπορική και φιλολογική*, Βουκουρέστι [30 Αυγούστου] 1841-[26 Φεβρουαρίου, *EET*] 1842 (BAR. P. III 1374)

- Ημερολόγιον της Ελλάδος του 1885 μετά της περιγραφής του Βοσπόρου*, Βουκουρέστι 1885 [-1888, *EET*] (BAR. P. I 3334)
- Ημερολόγιον του έτους της χάριτος 1887*, Βουκουρέστι 1887 (BAR. P. I 5431)
- Ημερολόγιον των Ελλήνων*, Βουκουρέστι 1887 (BAR. P. I 32. 181)
- Ηπειρος* (H: Petrescu), Βουκουρέστι 1886 (BAR. P. II 110)
- Θεατής/Spectatorul*, O, *Εφημερίς Ρωμounοελληνική/Ziarul româno-elleni*, Βουκουρέστι [16 Φεβρουαρίου] 1860-[11 Αυγούστου, *EET*] 1862, αρ. 1-76 (BAR. P. II 730)
- Θελξινόη*, H, Βραΐλα 1891 (Petrescu)
- Τρις*, H [*Ελληνική εφημερίς εν Ρωμανία εκδιδομένη άπαξ της εβδομάδος*], Βουκουρέστι 1865-1906 [έως 1941· από το 1876 συνεχίζεται υπό τον τίτλο *Η Τρις των λαών της Ανατολής*, *EET*] (BAR. P. II-IV 816)
- Ίστρος* [*Σύγγραμμα περιοδικόν των παριστρίων ελληνικών αποικιών*], Γαλάτσι [Ιανουάριος] 1887 [-<;>, αρ. 1-4<;>, *EET*] (P. II 764)
- Κλειώ*, *Εφημερίς ημερησία πολιτική και εμπορική*, Βουκουρέστι 1898 (BAR. P. IV 1196)
- Κόσμος*, Βραΐλα 1880
- Κυκεών*, Βραΐλα 1874 (προαναγγέλθηκε η έκδοσή της, αλλά εκδόθηκε το 1876, *EET*)
- Λαοί της Ανατολής*, Oι, Γαλάζιον 1876, υπό Ανδρ. Πεταλά (Σταυροπούλου)
- Λογοδοσία*⁵⁰⁷, Βραΐλα 1871 [1872, 1873, 1874 (Επίμετρο)]
- Μαϊμού*, H, *Φύλλον σατυρικόν, εβδομαδιαίον*, Βραΐλα [1 Ιανουαρίου-3 Ιουλίου, *EET*] 1895 (BAR. P. II. 283)
- Μέλλον*, Το, Βραΐλα 1898
- Μηνυτής της Βλαχίας*, Βουκουρέστι [25 Οκτωβρίου] 1848 [αρ. 1-10, *EET*] (BAR. P. II 2315)
- Νέοι Σύλλογοι*, Βουκουρέστι 1893 (Σταυροπούλου, Petrescu)
- Πατρίς* [*Εφημερίς ημερησία*], Βουκουρέστι [1/13 Δεκεμβρίου, *EET*] 1889-1905, (BAR. P. I 4570) και (BAR. P. 14. 577)
- [Συνεχίζει την έκδοσή της στην Αθήνα με τον υπότιτλο *Μεγάλη καθημερινή εθνική εφημερίς*, Αθήνα, 20 Νοεμβρίου 1936-<;>, *EET*]
- Ποντικός*, Γαλάτσι 1893
- Ρωμούνος Οικονομολόγος*, 1875 (Petrescu)
- Speranta*, Βουκουρέστι 1900
- Σύλλογοι* [*Εφημερίς φιλολογική και εμπορική εβδομαδιαία*], Βουκουρέστι, Βραΐλα, Γαλάτσι 1873-1893 [αναλυτικότερα: Βουκουρέστι 28 Φεβρουαρίου 1873-25 Μαΐου 1876/Ημερήσιον φύλλον· Γαλάτσι 3/15 Ιανουαρίου 1880-1893· 1873-1893, *EET*] (BAR. P. IV. 817)
- Φοίνιξ της Ανατολής*, Βουκουρέστι 1868 (Petrescu)
- Φουκαράς*, O [*Εφημερίς του λαού*, *EET*], Βουκουρέστι 1889-1890 (P. II 2055)
- Φωνή της Ελευθερίας*, H, Βραΐλα 1884-1886
- Φώσφορος του Λαού*, *Εφημερίς πολιτική και φιλολογική. Ελευθερία, Ισότης, Αδελφότης*, Βουκουρέστι 1848 (BAR. P. II 1500)

507. Πρόκειται για φυλλάδιο.

terate, demnitiif sabit Mossmanii sint
sunt, suferi mi se fujoskă sabit an
jergu se aduce ne omă în stare de ani
mais, răsi însereckisă barbarismă
mi ală igurangeu se întinde în fin
ssura desertatorilor, kari se faka în or
se narte de loka sode domneme avastu
infierii religioze. Solt legea însă eanpe
lefiu mossmanii, din kontra, sintă fra
gă, vetenijul fieri, eșersindă toate dre
tățile, înălțându-se la sentimentale
demnitiif omăsi, se faka omeni
viișiișu. Ideile liberale ce se mas
din krentinii mi ne kari le kstege din
terorist-religios sale, memorie vele
le ale istoric Ellinai, în fave a fi
nente totă-dana serăz neamăniș
nessă, nrișind ne Tiransă se d
inimă și în lăckind nșmal untre a
rumen liberă de dnisul. Dogma de
stăniș, ureckisă este a Kormăsi, silen
dăkonra, ne Tarkă a se ssuare le
inșorta sa, ori kare na fi eu, mi este
indăbităbă k ellă mi fave aveasta k
mală, ūvneru, de ereme ce aveasta
sări i-na fi mal dișiv, fiindă kă sbit
serăz krentins va gși mi religioze
sa resnektă mal mătă mi kă mai m
le gaurăni mi kă mătă mal nște a
gaură nentre siaga sa, nentre liberate
individuală, mi neutra nrișorietă
de kăi aveasta ce nște sa sneru
dată din narteă gnerăsiel korellogi
ariore sș. Astfel lamiile viișiișu
șă întinsă kă gnerăsiel krentin în Al
geria, în Indii, în Rășia Orientală,
avele teritorii kari sntă kosmek
barbarismă de kindă șă krentă lșm
Mossmanii se bckăra. akole, ne kă
nște fi avasta nermis de vickantang
urimorăi năi în koișkoti silive mi
de silvea morăci a nșuarelor korellogi
de toate viregetiueale nșu așmăntă
tănt bane, mi în fave dăru se nșr
lărdă nriemle lora sșerăsiif mi nșr
lărdăle kă se gnerăzi nri jșstijă
șmăntate, remăndă mșlăniig mi k
diomni Domitorilor lora. Stăteș
măk ală Elladă fi nșkutu din nșr
reșelă se a irăteș toate nșonile, în
mșgi din Mossmanii a kosmigtă a
nșmăntă ntr'insă. Ei se bckăra de
avele-mi drentori mi se ssușă a avele
mi gretuți kă mi togi veți ală
vreni; mi aș nșemle lora nșrogete de
lege mi resnektate de năblik; sintă
legători mi elijibi, mi faka nari
administrăție komuneale; mi sintă
atit de mșlăniig de soartă lora în k
la anșă 1855 kindă se fckăse înș
religioza Eșeristă mi a Tesalie, în
Frangess, kuităniș de korăbie, mergind
la Evia mi nrișușă Mossmanilor
de la Xalvidă kă sș-i transporete
la Trăvia, ei a resnektă kă sintă
ellini, mi kă nșu kă kăntis nș-fa
de nșrri nari mi a se desărtă
konvencuții lora.

Insă, dacă, kv toate aceste obser-
vații, credea vinului imnarkitabilă a su-
sane aceste teritorii, lokaite de 30000
karatı musulmane, la trossk kreutins,
toate insă s-a fie posibil a se forma
de ele (fara serioase inkonveniențe)
sus stat deosebite, mi a sălăstăi ide-
ve nedreptătină akasă de integrate Stat-
tăti Otomana nrin dogma diisiri salu-
p dize regate, diin karu susin, aind
de kaulatı Konstantinopolu, sa konfir-
de sāt leyile mi sāt deplină egalitate
toate nrugile Statatı prezent, karu sāt
lokaite akasă de mare kauru de Kre-
mitı; iar veb altă, statı musulmane,

tele Asiatic, note mi asupra celor
Africane din Terzia, adica, a celor
care stau laokalte nsaai de Moamata
O asemenea diuizare a lmuieris-
ux na otea urmejisii cesaială skol-
are ka-lis sruamreute nolitika sruonean-
mndu-ka. stalsis velis kreutinis na la-
toadnea sau mai bsa. nate na intinde-
re mi sstere, inkals st nate, in ori c-
kass, a-mi asaksa indinendeng; la
de alta, urte, stalsis mossman, mi dak-
na gresogezas reunde in dramsli vis-
isajisii, na stea asa toadnea destli
de mare asutelsi ki sa-lis nate, urent-
inka, nente ore care timă in Asia, mi
stea sadi stamingele visisajisii kare le-
na la sa kinsiss din Esroua mi le
stea disolta nini in ore kare grad-
denarte de kreutinisim, als krasia
mesteks esera indingsi sruamreute
intre sruviutele moamtele. Le ling-
avestea, instalandu-se ks teris in
stokalsk elementelor* omogene, note
oferi mi in vele mai demarte loksa-
le Orientalis avealeai sruvisigii in e-
kilbisris nolitiks als statorlos, ka mi a-
velea se na oferi stalsis kreutinis as-
ura pmsiorlos Bosforlosi.

Am văzut și se se asigură o îndolă-
ca, dala năi stăts krentină, schistidnă
uerisk Ottomans, se na administra nu
bine de kiti efs. Ne vedem obligăti
zive ka administratiunea năi bșu-
noștri stăts us na fi difridă, anu 'vel-
ze krede kontrariă, diskută aklitate
krentinismă la imbanțăzarea stor-
șmanu. O arăstărs de oki asura tor-
riorilor krentine ze siliș 'or e knu
deliber-ze de desnoșismă Ottomans est
destoat, la konstata ka îndat ze rma-
nă delibertat de garelre tiraniei nu
săkmăne, ni kăz nău dobindi organi-
săza regatș, ni nune 'toze silingel
nobile inkoronate kărdis de svesh
Proșviele David ze se guerna, sș
suzeranitate Porșii, de Domai fanarlog
a nășuș uria înșmăi administrarea lor
la gradis de disvaltare, hșndis în zrmă
lorș mște stăte din Esroma. Ili de
dărdș eale nășbită msi mstis legamintu
lorș kă Tșrvin, s' arătat demne de
libertatea ze li s' nă dat, regalids-
șmă legiziri arudente. Serbia, kare uria
lăntă eroika, a kōnșrș în Tșrvin o no-
sigiune deosită, mănțoază kă kșarșii
în dărmăș progresis sșbt înșagerare
deliberări efi nriante. Ea are akșm
guernă regatș, mlișit, bine organizat
ni nu are năi o datoris; are 343 kșl-
elementare (Δελφοβόσκεια), ni kș-
leves ni 4 6imșariis kări kōmanăi în-
ștrăkșușne la 10 000 de kōuif, îndat
la năk kșlă în 92. Nēntre avăș
roade ale libertății fi-e-kare se na bșu-
kă kșndis-se kă akșm 20 de anu
avăște onoare năstale, trāndis sșbt
jărgelș Tșrivilor, nētreava kșsfondăti d
năi mă adinkă ingorauș, ni kă ve-
tăgișii lorș vōi mă distinkti ni nti
sș kș silensă, năiș, sș sșrie.

Grevin i algat la denfina idonunden-
este ve ssiuam! bzi. demonstare a ve
dore e ssiuam! bzi. Intras timu
mijaj, basdiis-ve ne uttinge grevite
inijaj, basdiis-ve ne uttinge grevite
berarea sa, inverk-re furu reslatati
ix katre ca maj jasi. Omitrile aiatu
kari a tregeti de akolo sañ kari a kssu
nati in timuñ resbelati denfina
1855, a kontributi a se lsmna oni-
estea ubilka, desure avesti lok, kara
niste aila de interesant mi dems de

[illegible][illegible]

„Η τοιαύτη διαίρεσις τῆς Ἀυτοκρατορίας δὲν θέλει εἶσθαι τοιαύτη, ἀλλὰ τέ να διακινδυνεύσῃ οὐσιωδῶς τὸν σκοπὸν, ὃν ἐπιδιώκει ἡ Εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, διότι τὸ Χριστιανικὸν Κράτος θέλει ἀποδοῦν ἕνα καλὸν παράδειγμα πρὸς τὰ κράτη τῆς ἀφροσύνης.”

Σαῖν ἰστέον. Ἀφ' ἑτέρου, το μοῦνον
μαρκον Κράτος, ἂν καὶ προβαλὼν
μοῖς θῆσαν ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ πολι-
μοῦ, θῆαι πάντοτε διηνεχῶς καὶ ἐξ ἁ-
κατά μὴν πρόνοτον, ὅπως παρὸς
τοῦτο εἴη καὶ ἐν Αἰοί, θῆαι
ῥητοῖς καὶ ἀνέκδοτοις τοῖς πολι-
μοῖς ἵνα συμπαράσῃ μὲν ἕκασ-
τὸν ἑλπίσας, καὶ διὰ διηνεχῶς ὅ-
τετις αὐτὰ μὴ βαδίζῃ κινῶν, μακρ-
τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις τ' οὐνεκα
ἐξαικὶ ἐπιτόφῳ καταστρεφέντῃ
τοῖς μνημονεύουσιν κοινῶν. Πρὸς
τοῖτους, ἐκκαθίσταμενον στερεῶς
ἐν τοῖσιν ὁμοῖον, θίναται καὶ προ-
ψήν ἐν ταῖς ἀνέκδοτοις γλώσσῃς τῶ
κατόφῳ τὰς αὐτὰς ὑπερβολὰς τοῦ
πολιτισμοῦ ὑποβλήσιν τοῦ Κρατοῦ, ὅ-
τοῦ Χριστιανικοῦ Κράτος θῆαι προ-
τοῖ ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ Βοιωτοῦ.

ἡ Παύλος ἐκφραζομένη τὴν ἀπορίαν, ἃν Κράτος Χριστιανικὸν, ἀντικειμένου τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀσκαρίας, θάλει διοικήσῃ, κἀλλὸν αὐτὴν Ὑπερλίαν πρὸ ἀμορφώσεως, διὰ διόλου δὲν θάλει ἀποβῇ ἡ καλύτερα διεκρίσις τοῦ νέου Κράτους. Ἄλλως δὲ πιστεύει τὸ ἐναντίον, διαμορφώσῃ τὴν δραστηριότητα τοῦ Χριστιανικοῦ βελτίονος τῆς ἀνθρωπίνης καταστάσεως. Ἐν βλέμῃ αὐτῶν τῶν Χριστιανικῶν χωρίων κατὰ τὸ μάλλον καὶ ἤσσον αὐτὴν ἐπιδιώκον τῆς Ὀθωμανικῆς δεσποτικῆς ἀπορίας καταστάσεως, διὰ τῆς ἀπολαύσεως τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Μοτοῦ μακρικῆς τυραννίας ἀνθρωπίνης τῆς πολιτικῆς, καὶ, ἴν' ἀποκτήσῃν ἐκαστοὶ ὀργάνους, καταβάλλουσιν εὐγενεῖς πρὸς πάσας, στεφάνους τέχισμα ὑπὸ τῆς ἐπιτυχίας. Ἀ ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, τινες, ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Πλὴθυσίνου πρὸς ἡγεμόνων Παράνομον ἀντήλθον ὑπὸ τὴν διοίκησιν αὐτῶν βαθρὸν ἀναπτέξουσιν, ἀφ' ὧν αὐτὴν τοὺς πολλὰ τῆς Ἑβραϊκῆς κράτει, ἡς ὁ ἐπὶ μάλλον ἐξαλειφῶσιν τοὺς οἰσίνους ἡνῶτας μετὰ τῆς Τουρκίας. Ἡμῶς, ἀνελθόντες πρὸς αἶθρα τῆς ζωῆς, ἡγεμῶν καὶ αὐτῶν ἐλευθερίας, ἡμῶς αὖ αὐτῶν διὰ συνειρέσειας. Ἡ ἐβραϊσμός, τῆς διὰ πάσης πρώτης κατεκτείνεσθαι ἐν Τουρκίᾳ θένον, πρὸς αὐτὰς αὐτὴν ἐξ ὧν τῆς προόδου, τοὺς αἰώνους τῆς μερικῆς ἀπελευθερίας αὐτῆς. Ἡ δὲ ἐξ ἐκείνης, κυρτὴν τῆς αὐτῶν ἀπολαύσεως ὀργάνου καὶ οὐλοῦ, τῆς 345 ἐλλοπομένης καὶ σὺν αὐτῇ, ἐκείνης καὶ ἡ γυνὴ μετὰδοσιν τὴν παιδείαν εἰς 10, πᾶσιν, τοῦτοσιν 1 παιδίον εἰς 92. Εἰς τοὺς καρποὺς τοῦτους τῆς λευκότητος πᾶς θάλει ἀποκτήσῃ σκεπθῆν, διὰ, πρὸ εἰκοσίν ἔτους, οἱ π μερικὸι αὐτῶν λαοί, ζώοντες ὑπὸ τοῦς 7 ἰσχυροῦς, ἦσαν βεβηρωμένοι εἰς τῆς ὀργάνων ἀμύδαν, καὶ διὰ τοῦ πρῶτου τοῦ πολιτικοῦ αὐτῶν οὐδὲ καὶ ἄνευ αὐτοῦ αὐτῶν, ἡ γυνὴ αὐτῶν ἐγίνοντο.

Ἡ ἑλλὰς ἀναβιβασθεῖσα εἰς πρῶν ἀνέστησαν, εἶναι ἡ καλλίστη ἐν τοῖς πῶν δυνάτοισι τοῖς χρόνοις, στερημένη πολλὰ ἀγαθῶν πληροφοριῶν, ἐξηνθιστοῖς τῇ ἐκ οὐνεγομένης, ἀπελκύνει δι' ἀπελευθερίαν αὐτῆς ἀπάσαν ἀποχρησιν. Σήμερον, καὶ οὐκ πληροφορῶμαι, οὐκ ἀποδοῦμαι πρὸς αὐτὴν, διὰ τὸν ὅτι κατὰ τὴν ἀποδομένην τῇ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1855 οὐ μαχικῶν στρατῶν, ἐξορηγούμενων εἰς διακομὴν τῆς κοινῆς γυναικὸς ἐπὶ τοῦ τόπου ἐνδίαφροτος καὶ ἀνὰ συνήθειαν. Οὐ λὰς αὐτοῖς, ἐξοικωθεὶς τῆς πίστεως τοῦ πολέμου, τὴν πλάττειν εἰς 700,000 γυναικας, ὅταν οὐ Βελγίον ὅταν ἀνέλθει τὰς φιλίας τῆς βερμυόνης. Μετὰ εἰκοσι καὶ πέντε ἀνέστησαν εἰς 1,200,000 περίπου. Εἰσὶν αὐτοὶ αὐτοὶ ἴσαν τότε μόλις ἑκατομμύριον φράγκων. Καὶ τοῖς διὰ τὸν πόλεμον ἐξοικωθέντες ἔτι πρὸς ἀνέγερσιν ἀπὸ τῶν ἐρημίων ἀπὸ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν πλάνων τῶν

ΕΤΗΣΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'

ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΝ, 29 ΙΟΥΝΙΟΥ 1876.

ΑΡΙΘ. 306

ΣΥΝΑΓΟΜΗ ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ

Ἐν Ῥωμανίᾳ, Σαβίτης, Τεσσαρὰ καὶ Ἀδελφοί, Ὁρ. 20.
 Ἐκδόθη δὲ ἐν τῷ ἔξωτικῷ. ὁ 25
 ἔστιν αὐτοῖς περὶ συνδρομῆς ἢ περὶ κα-
 ταρροφίας ἐλευθέρᾳ ὅσα ταχέως ἐκεί-
 νων εἶναι ἀποσπασθέντα ἢ ἐκ τῆς
 ἀντιθέσεως τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας·
 ἢ ἢ ΠΡΟΣ Strada Biserica Ieni No. 4

Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Ἱστορικὴς.
 ΖΑΧΑΡΙΑΣ Η. ΣΑΡΑΒΕΛΛΗΣ.

ΗΡΕΙΣ

ΤΩΝ ΛΑΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΕΚΔΑΙΟΜΕΝΗ ΕΞΑΚΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ.

ΑΝΤΑΓΩΡΙΣΤΑΙ.
 Ὁ Κ. ΝΕΚΚΙ, ἐν Ἀθήναις· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

Διευθυντής, Β. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ.

Αἱ στίλαι τῆς «Ἱριδος» ἀνέκταται διὰ πᾶν καλῶς συντεταγμένον ἄνθρωπον, ὅπερ ἀπορῇ τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἰδίως τὴν φίλην Ἑλλάδα.
 Ἀρχαί τῆς «Ἱριδος»: ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ.

Σάββατο ἡ Πατριὰς ἐκείνη ἡ συμφορὰ· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

Τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος αἱ πόλαι ἠνεώθησαν καὶ πάλιν. Τὸ τηλεόλον βροντᾷ ἐξεμῶν τὸν θάνατον, καὶ οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀλλοιοφροσύναι. Μάλιστα ἡ φωνὴ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὑψώθη τοσούτῃ· μάτην αἱ προσπάθειαι τῶν ἀληθῶς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς κηρύσσοντες ἐγένοντο! Οἱ ἰσχυροὶ μισοὶ τῶν τάλαντων Ἀνατολῶν ὑπερίστανται καὶ παρῶν ἡγεῖντα ἐκφέρουντες ἀγᾶλλον, προπαρασκευάζοντες ἵνα ἐπὶ τὸν κατηνύοντων ἐρεπίοντες αὐτῶν θερμὰ ἐκείνῃ τῇ πέπλυνται μέλει τῶν.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

λαοὺς αὐτῆς; Οὐτε τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα λυεται, οὔτε ἰσχυρότεροι γίνονται, ἀλλ' ἀδυνατοῦντες καὶ κατατρεφόμενοι θὰ ἀνοίξουν ευκολώτερον εἰς τοὺς ξένους τὴν ὁδὸν τῆς κατακτῆσεως τῶν ὠραίων τῆς Ἀνατολῆς χωρῶν. Δὲν ἴτο λοιπὸν προτιμότερον νὰ λύσωσι τὰς διαφορὰς τῶν διὰ κοινῆς συνεννόησεως δι' ἧς νὰ συντρίψωσι τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίδος καὶ νὰ ἀναδείξωσιν εἰς τὸν κοινὸν ἐν ὁμοσπονδίᾳ, ὅπως συναρμυζονται σταδιοδρομοῦντες· πρὸς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν εὐμερίαν; δὲν ἴτο καλλίτερον ἀντὶ αἵματος νὰ γίνεσθαι ἰδρὸς ποτικῶν τὴν αὐμυρᾶν Ἀνατολῆν ὅπως ἐπανεῖθαι εἰς τὴν πρώτην αὐτῆς λαμπρότητα, ἀπ' ἧς ἡ τουρκικὴ βαρβαρότης τὴν ἀπεμύνησεν;

Ζητοῦντες τὴν ὁμόνοιαν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τὴν ἐν ὁμοσπονδίᾳ συμβίωσιν αὐτῶν, δὲν ἐνοοῦμεν τὰς διὰ τυραννίδος καὶ αἰσχροῦ καταστροφῆς, οὐτε τὴν ἐξουσίαν τῆς κατακτητικῆς φυλῆς, ἀλλὰ μόνον τοῦ δεσποτισμοῦ, μόνος τῆς βδελυρᾶς κυβερνήσεως, ἥτις ἐπικαθεται βαρεῖα ἐπὶ πατῶν ἀνεξαρτήτως τῶν φυλῶν. Ζητοῦμεν πολίτευμα ἐλευθέρου, πολίτευμα αἰσίου ἀνθρώπου ἀντὶ ἀληθινῶς ἐξουσίας· ζητοῦμεν τὴν ἐπάνοδον τῶν φύλων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἐξασφαλίσῃ ἐκαστῇ ἐθνικότητι ἀπὸ τῶν δεινῶν ἀπὲρ ὑφίσταται, καὶ ἡ Ἀνατολὴ ἐν γένει ἀπὸ ἀπολυτοῦ ξένου κατακλυσμοῦ ἀπορροφῆσεως. Ναι, ταῦτα ἐπιζητοῦμεν, ταῦτα ἐπιδιώκουμεν καὶ οὐχὶ ἀλλοιοφροσύνης ἐνδόξον ἐπὶ τῆς ἰσοπολιτείας καὶ τῆς τῶν πάντων Ὁμοσπονδίας· ἀλλὰ καὶ τῆς τῶν πάντων Ὁμοσπονδίας· ἀλλὰ καὶ τῆς τῶν πάντων Ὁμοσπονδίας.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.
 ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί· ἢ Ἐκδοταὶ, ἐν Ἰστανί.

ΜΠΕΣΑ ΓΙΑ ΜΠΕΣΑ

Ἄν τὴν κοινὴ πατρίδα σας πονῆτε, ὄγαπᾶτε,
ἐλάτε Τοῦρκοι, Ἀλβανοὶ καὶ Ἑλληνες ἐλάτε,

Νὰ ὀρκισθῆτε ὅλοι σας εἰς τὸν Θεὸ τὸν Ἕνα
ὅτι θὰ ἦσθε εἰς τὸ ἐξῆς ἀδελφικὰ ἀγαπημένα.

Ὅτι τὰ πάθη θὰ χαθοῦν ἀπ' τὴν ψυχὴ σας μέσα
καὶ εἰς τὸν κόσμον ν' ὀκουσθῇ πῶς εἶπατε τὸ «μπέσα».

Μὴ μάννα ὅλοι ἔχετε, μὴ μάννα δοξασμένη
ποῦ νὰι μὲ δάκρυα θερμὰ καὶ αἷμα ποτισμένη.

Μὴ βλέπετε τὰ σιγήτη της τώρα τὰ πονεμένα
ἐσεῖς ἂν δὲν ἀκούσατε τί ἔχει καμωμένα·

τὸν ἥλιο ἐρωτήσατε, αὐτὸν ποῦ σᾶς φωτίζει
ποῦ εἶναι σ' ὅλα μάρτυρας καὶ ὅλα τὰ γνωρίζει,
καὶ θὰ σᾶς πῇ τί ὠμορφιὰ, τί δόξα εἶχε πρῶτα,
καὶ πῶς σκληροῦσε πανταχοῦ ταῖς τέχναις καὶ τὰ φῶτα,
πόσα παιδιὰ ἐγέννησε, παιδιὰ ἀνδρειωμένα
πεῦχαν σ' τὰ πέρατα τῆς γῆς τὰ χέρια ἀπλωμένα.

Πόσους μεγάλους ἥρωας ἀπὸ τὸ κάθε γένος
ποῦ μὲν ὁ κόσμος ἐμπροστὰ σ' αὐτοὺς γονατιτμένος.

Ἴδου· ποιὰ εἶν' ἡ μάννα σας, ποιὰ εἶναι ἡ πατρίς σας,
ὃ ὄνομά της γράψατε βαθεῖα μέσ' σ' τὴ ψυχὴ σας.

Ὡς, πότε πλὴν λοιπὸν ἐσεῖς μέ βουρκωμένο μάτι
αὐτῇ, αὐτῇ τὴν μάννα σας, σὲ θλιβερὸ κρεβδάτι

θὰ βλέπητε νὰ τὴν κρατοῦν μὲ χέρια ἀλυσσώμενα
κ' οἱ ξένοι νὰ τῆς τρώγουνε τὰ σπλάγχνα ἕνα, ἕνα;

Γιὰ διέτε, σᾶς παρακκληεῖ μὲ θολωμένο βλέμμα,

·είναι κοντά 'ς τὸν θάνατον καὶ κολυμβᾷ 'ς τὸ αἶμα.

·'Ακούστε ὅμως τί σᾶς λέγ' ἡ νεκρική φωνή της
πρὶν νὰ κλεισθοῦν τὰ μάτια της καὶ φύγῃ ἡ ψυχὴ της·

·"Ἐσεῖς παιδιά, μὲ ρίψατε 'ς αὐτὰ τὰ βάσανά μου,
ἔσεῖς μ' ἐπροξενήσατε τὰ ἄπειρα δεινὰ μου·

ἔσεῖς, μὲ ταῖς διχόνοιαις καὶ τὰ βαριά σας μίση
ἐκάματε τὸ ἄστρο μου τὸ φωτεινὸ νὰ σβύσῃ.

·Ἐσεῖς, ἔσεῖς ἐρρίψατε σὲ βάσανα μεγάλα

τῇ μᾶνα ποῦ σᾶς ἔθρεψε μὲ τὸ γλυκὸ της γάλα.

·'Αλλὰ ἐγὼ σᾶς ἀγαπῶ ὅλους μὲ μιὰ λαχτάρα
κί' ἀπὸ τὸ στόμα μου ποτὲ δὲν θ' ἀκουσθῇ κατάρρα.

Ναί, μὰ τὸ αἶμά μου αὐτὸ, ποῦ τρέχ' ἀπ' τὸ κορμί μου,
σᾶς ἀγαπῶ, οἶσ' εὐλογῶ, σᾶς δίδω τὴν εὐχὴ μου.

·Ἐλᾶτε ὅλοι γύρω μου ἐδῶ καὶ ὀρκισθῆτε
τῶς 'ς τὸ ἐξῆς ἐγκαρδιακὰ θ' ἀδελφοποιηθῆτε,

πῶς ἓνα θᾶχῃτε σκοπὸ καὶ μόνο μιὰ πατρίδα,

ἓνα σας πόθο ἱερὸ καὶ μιὰ γλυκεῖα ἐλπίδα,

καὶ ζωντανεύω παρ' εὐθὺς, σηκόνουμ' ἀπ' τὸ μνήμα
καὶ ἡ ψυχὴ μου συγχωρεῖ τοῦ καθενὸς τὸ κρῖμα.

·"Αχ! ἂν δὲν στέργητε σκληριὰ κ' ἐχθρ' ἀνθρώπου αἷμα

"Ἑλλήνες, Τούρκοι, Ἀλβανοὶ, γενῆτε ἓνα δέμα

καὶ σχηματίσατε στρατὸ τριακόσιαις χιλιάδες

νὰ ἀντηγήσουν μονομιᾶς βουνὰ καὶ πεδιάδες.

·Ἐκεῖ ποῦ λεονταριοῦ φωνὴ σὰν κεραυνὸς βροντίσῃ·

πρὶός λύκος ἔχει πλιά καρδιά, ποδάρι νὰ πατήσῃ;

Αὐτὸ, παιδιά, νὰ κάμῃτε, αὐτὸ ἂν μὲ πονῆτε,

ἂν θέλῃτε ἐλεύθεροι 'ς τὸν τόπον σας νὰ ζῆτε.

Γιατὶ μεγάλο σύννεφο μὲ ἀστραπαῖς προβαίνει

καὶ ἀλλοίμονο, παιδιά, 'ς ἑσᾶς ἂν ἦσθε χωρισμένοι.

Τότε θ' ἔῃτε τί θὰ πῇ ζωὴ χωρὶς ἐλπίδα,
πόνος χωρὶς παρηγοριὰ, φυλὴ χωρὶς πατρίδα".

Αὐτὰ τὰ λόγια τ' ἀκουσε καὶ τᾶγραψε ἓνας ξένος.
ποῦ εἶναι φίλος σας πιστὸς καὶ ἀφρωσιωμένος.

GUSTAV LAFFON

SUMMARY

Olga Cicanci has done extensive research and writing on the study of the Greek communities in Romania. The present book is the Greek translation of her work entitled *Probleme politice sud-est europene înfățișate în presa de limbă greacă din România în veacul al XIX-lea*, (Political Issues in Southeastern Europe as presented in the Greek-language Press of 19th century Romania), Bucharest 1995 that deals with the stance of the Greek-language Press of Romania towards the so-called Eastern Question.

This study makes available to researchers untapped material from the Press, which is unknown to both Romanian and Greek scholars, since the greater part of the material in Greek-language newspapers has been found solely in Romanian libraries. It also gives the reader a clear idea of the atmosphere, the ideological ferment and the spirit of the closing decades of the 19th century, and contributes to the literature on the history of the Greek communities on Romanian soil.

The contribution of Olga Cicanci's study lies not only in her specialised thematic orientation but also in that it is essentially the first systematic record of the Greek Press in 19th-century Romania. In the Introduction and in Chapter 1, Greek publishing output in Romania is presented (titles of publications, their date, place, purpose and content) and their contributors (biographical data, unknown in many cases, and lists of works). Appendix 1 contains a full table of titles, including the libraries in which they can be found.

In addition, this study refutes the view hitherto prevailing that the Greek-language Press focused on reporting the news, with primarily cultural content, without seeking to formulate political opinions, to express political concerns or to set out its political orientation. First of all, in the period under study, the main editorial staff consisted of outstanding scholars and intellectuals, who frequently collaborated with the Romanian and Greek Press alike, and had a rich intellectual background as well as political activity. They belonged to the vanguard of their era, proposing or warmly supporting radical solutions to resolve the Eastern Question, such as that of a Balkan Federation. Second, the newspapers and magazines themselves have a visible political orientation. As can be confirmed through their pages (*Imerologio ton Ellinon*, *I Iris*, *Epirus*) most of them kept pace with the prevailing literary spirit of Romanian public opinion, others chose

to maintain a pro-British stance (*Logodosia*, *Syllogi*, *To Bema*), especially those interested in the commercial and financial activities of Greek merchants, while yet others preferred to maintain a pro-Austrian stance (*Ellin*). Some of them wanted to remain neutral (*Istros*) with respect to the burning issue of their era, the resolution of the Eastern Question, in contrast to others (*O Theatis*, *I Iris*, *Epirus* and *Patris*) which warmly supported the federal solution. Third, the Greek-language Press of Romania, in its reporting and comments, often depicted and reflected the positions of the political parties in Greece. Nevertheless, views were not infrequently expressed, particularly on matters of national interest, that differed from those of the Greek state. Consequently, reading articles in the Greek Press abroad can make it easier to trace and study the ideology of expatriate Greeks and their participation on issues of concern to their homeland.

Supporters of peaceful and harmonious co-existence, the Greek Press, as noted in the present study, cultivated a moderate climate and sought to mitigate any anti-Greek sentiments and the occasional tensions between the two countries, putting forward alternatively the friendly approach, communication and unity. A general appeal is found throughout the pages of the Greek Press for good and friendly relations between the two peoples and their unwavering solidarity with the struggle of the Romanian nation for full autonomy and independence.

An issue that is ever present in the news and comments of the Press during the period of this study is the debate about the Eastern Question and its resolution. As an alternative prospect for a «solution», but also as a «defence» against Pan-Slavism, peaceful co-existence and solidarity were promoted between the Romanian and Greek peoples, who could constitute, in the view of the Press, the nucleus of an «eastern federation» which would then, in turn, be directed equally to all the Balkan peoples. The primary supporters of the Balkan federation were the newspapers *O Theatis* and *I Iris*. The idea, which constituted their unwavering position, was declared in their publishing goals and expressed in their motto. It was a bold proposal, but more of an idea, or a political vision that virtually never coincided with official Greek positions, nor with the choices of the other Balkan political leaderships.

The author raises the question of the degree to which the idea of a Balkan federation was «a repetition - on new foundations and in a different historical context - of the idea of re-establishing the Byzantine Empire». The Balkan federation however was certainly part of the historical context of its era, the 19th century, during which the discussion would be initiated by political thinkers about the possibility of the federal organisation of Europe. The federalist movement in the Balkans went hand in hand with a corresponding one in western Europe.

It would be interesting to observe how the approaches of the Balkan peoples to the idea of an eastern federation took shape from one nation to another, or whether they were different versions of a common plan. It would also be interesting to investigate the positions of the rest of the Greek-language Balkan Press on the Eastern Question, as well as their proposals for its resolution.

The rise of nationalism in the Balkans in the 19th century wiped out the idea of Balkan unification.

The ideas about Balkan federalism that were formulated in the 19th century were not bold for that period alone. Apart from the fact that they disputed and rejected the solution proposed by the Great Powers regarding the structure that would succeed the Ottoman Empire, they put forward the only counter-proposal to Balkan nationalism and concepts like ethnic unity. The proposal to create a Balkan federation was to reappear in the rhetoric of the early Greek socialists and would be set out in their programme. The quite recent Balkan crisis reactivated these ideas. The debate about a federal solution had already begun, as Olga Cicanci points out in her book, in the 19th century.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Για τη σύνταξη του ευρετηρίου επιλέχθηκαν κατά βάση κύρια ονόματα: ιστορικά ονόματα της εποχής, τίτλοι εφημερίδων, περιοδικών και ημερολογίων, ονόματα χωρών (εκτός της Ρουμανίας [Ρουμάνοι], καθώς διατρέχει όλο το κείμενο), ονόματα γεωγραφικών περιοχών, ονόματα πόλεων (και το Βουκουρέστι), ονόματα εθνικοτήτων· ιστορικά γεγονότα (συνθήκες, πόλεμοι)· επίσης Ανατολική Ομοσπονδία, Μεγάλη Ιδέα, μακεδονικό ζήτημα κ.ά. Δεν συμπεριλήφθηκαν έννοιες όπως πανσλαβισμός, παγερμανισμός, πανελληνισμός και άλλες παρόμοιες.

Γ.Κ.

- Αγγλία, Άγγλοι 32, 47, 48, 49, 52, 68, 71, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 96, 101, 103, 104, 105, 106, 109, 115, 117, 120, 123, 125, 129, 140
 Αγία Πετρούπολη 49, 71, 81, 117
 Αθήνα 19, 36, 81, 114, 117, 119, 120, 135
 Αίγυπτος 68, 115
 Αικατερίνη Β΄ 100
 Ακαδημία Ξένων Γλωσσών, Βιέννη 27
 Αλβανία, Αλβανοί 47, 68, 85, 113, 114, 115, 122, 125, 127, 135, 138
 Αλεξάνδρεια 19
 Αλεξανδρίδης Δημήτριος 28
 Αλέξανδρος Α΄, τσάρος 100
 Αλέξανδρος Β΄, τσάρος 41, 82, 83, 98, 101
 Αλσατία – Λορένη 49
 Αμερική 74
 Ανατολικό Ζήτημα 11, 12, 15, 23, 32, 43, 48, 49, 52, 56, 57, 61- 93, 98, 103, 105, 118, 119, 120, 121, 123, 129, 130, 131, 133, 139, 140
 Ανατολική ομοσπονδία 16, 77, 78, 79, 80, 85, 88, 120, 121, 123, 124, 127, 130, 131
 Αντωνιάδης Β.Γ. 55
 Αντωνιάδης Σταύρος 33
 Αργοστόλι 19
 Αργυριάδης Δημήτριος 31, 53
 Αριστοτέλης 81, 120
 Αρωμούνι 44, 45 και υποσημ. 114, 46, 134
 Αυστρία, Αυστριακοί 20, 32, 45, 49, 68, 74, 76, 78, 88, 89, 90, 96, 100, 101, 102, 106, 110, 118, 122, 123, 128, 134
 Αυστριακή Αυτοκρατορία βλ. Αυστρο-ουγγαρία
 Αυστροουγγαρία 14, 52, 96, 104
 Αυτοκρατορία του Βυζαντίου 78
 Αψβουργική Αυτοκρατορία 27, 52
 Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος 55
 Βαλκανική (συν)ομοσπονδία 12, 13, 14, 16, 17, 46, 52, 53, 57, 68, 69, 70, 72 και υποσημ. 222, 87, 111-135, 139
 Βανάτο 41, 46, 76, 87, 102, 118, 125
 Βάρνα 54
 Βελιγράδι 18
 Βερολίνο 76, 84, 96, 100, 106
 Βεσσαραβία 41, 46, 76, 83, 84, 97, 98, 99, 100, 109, 114, 125
 Βιβλιοπωλείο του C.A. Rosetti 32
 Βιβλιοπωλείο του C.A. Danielopolu 32
 Βιδίνι (Vidin) 42
 Βιέννη 28, 39, 53, 58, 62, 76, 96, 113
 Βίσμαρκ βλ. Μπίσμαρκ
 Βλαχία 30, 31, 33, 58, 76, 118
 Βλαχομολδαυία βλ. Μολδοβλαχία
 Βόρεια Αμερική 16, 118
 Βοσνία 64, 70, 75, 77, 84, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 114, 116
 Βουκοβίνα βλ. Μπουκοβίνα
 Βουκουρέστι 11, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 50, 53, 54, 56, 58, 62, 64, 65, 76, 87, 88, 90, 114
 Βούλγαρης Τιμολέων Νικόλαος Κερκυραίος (N. Timoleon Bulgareo Kerki-reul) 118
 Βουλγαρία, Βούλγαροι 20, 46, 51, 54, 57, 64, 65, 68, 70, 75, 77, 78, 80, 81, 83, 85, 92, 96, 101, 102, 106, 107, 108, 110, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 124, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 138
 Βουλγαροκοζάκοι 134
 Βράϊλα (Brăila) 19, 24, 31, 32, 35, 36, 45, 48, 52, 65, 88, 91, 138
 Βυζαντινή Αυτοκρατορία 16, 46, 82, 100, 101, 111, 112, 113, 117, 129, 140

- Γαλάτσι (Galați) 24, 31, 34, 35, 36, 46, 48, 49, 52, 57, 65, 88, 138
- Γαλλία, Γάλλοι 43, 46, 47, 57, 58, 63, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 78, 80, 89, 90, 92, 103, 107, 108, 110, 115, 117, 140
- Γενεύη 114, 119
- Γερμανία, Γερμανοί 14, 32, 49, 74, 78, 90, 96, 102, 103
- Γκαριμπάλντι 106
- Γκίκα Αλεξάνδρου (Alexandru Ghica) 31, 53
- Γκορτσάκοφ Α.Μ. (Alexander Mikhailovich Gorceacov ή Gorchacov) 76, 96, 100, 104, 109, 134
- Γκραντιστιάνου Πέτρε (Petre Grădîștea-nu) 102-103
- Γλάδστον (W.E. Gladstone) 106
- Δακία, Δάκες 34, 43, 47, 49, 68, 118, 126
- Δακικόν Βασίλειον 76, 118
- Δακόν Βασίλειον βλ. Δακικόν Βασίλειον
- Δακοθράκες 88
- Δακορουμάνοι 127
- Δηλιγιάννης Θεόδωρος 13, 50
- Δημόπουλος Χαρίλαος 125
- Δημοσθένης 54, 81, 120
- Διβάρης Παύλος 107
- Διονύσιος, εκκλησίαρχος 39
- Δόσιος Νικόλαος Γ. 35, 57
- Δούναβης 43, 48, 97, 126, 134
- Εβραίοι 46
- Ελβετία 16, 18, 73, 74, 118
- Ελλάδα, Έλληνες 13, 20, 23, 24, 25, 32, 35, 36, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 98, 99, 100, 101, 104, 106, 107, 110, 114, 117, 118, 120, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 138
- Ελληνολατίνων, γένος των 120
- Ενωμένα Πριγκιπάτα 70, 116
- Ένωση των Ηγεμονιών 40, 57-58, 69, 138
- Επτάνησα βλ. Ιόνια Νησιά
- Ερζεγοβίνη 64, 70, 75, 77, 84, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 115, 116
- Εταιρείες
- Εταιρεία της εν Βουκουρεστίω Ελληνικής Τυπογραφίας 56
- «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία» (ΔΑΟ) 18, 19, 20, 21, 114
- Εταιρείες Φυσικής και Ορυκτολογίας της Ιένας 28
- Εφημερίδες/Περιοδικά:
- Άλμα, Το 91
- Άποικος (Βραΐλα 1887) 36
- Αυστριακός Παρατηρητής (Österreichischer Beobachter), 58
- Βήμα, Το 13, 36, 50, 102, 108, 128
- Δεκέβαλος 12, 37, 53
- Δούναβης (Σουλινά 1896) 36
- Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη 28, 29
- Ελεύθερον Βήμα 27
- Ελεύθερος Λόγος, Ο 36
- Έλλην 13, 36, 49, 91, 128
- Ελληνικός Μηνυτής της Βλαχίας, Ο 33, 40
- Ελληνικός Τηλέγραφος 27, 28, 29, 58
- Εργάτης 19, 20, 114
- Ερμής (Βραΐλα 1880), Ο 36
- Ερμής ο Λόγιος 27, 28
- Εφημερίς 28
- Ζέφυρος του Ίστρου, Ο 31, 32, 40, 53
- Ήλιος 71
- Ήπειρος 12, 13, 31, 35, 46, 47, 55, 56, 57, 88, 89, 101, 103, 106, 107-108
- Θεατής/Spectatorul, Ο 12, 13, 15, 16, 24, 33, 40, 53, 55, 56, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 77, 96, 102, 103, 104, 106, 107, 115-118, 124-125, 126, 128, 138, 139

- Τρις*, *H* 12, 13, 14, 15, 16, 19, 24, 35, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 62, 65, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82-89, 96-101, 102, 104, 105-106, 107, 108-110, 119-124, 126-127, 128-135, 138, 140
- Τστρος* 13, 34, 35, 49, 56, 90
- Καλλιόπη* 27
- Κλειώ* 36, 128
- Κόσμος* 36
- Κυκεών* (Βραΐλα 1874) 36
- Λογοδοσία*, έντυπο 13, 34, 47, 48, 108
- Monitor*, 41
- Μαϊμού*, *H* 36
- Μέλλον*, *Το* 36, 62, 114
- Μηνυτής της Βλαχίας*, 32, 40, 96
- Πατρίς*, 13, 35, 51, 91, 101, 124, 127
- Ποντικός* (Γαλάτσι 1893) 36
- Σύλλογοι*, 12, 13, 35, 48, 78, 90, 108
- Σφήκα* (Κεφαλονιά 1867-1875) 19
- Φιλολογικός Τηλέγραφος* 28, 29
- Φουκαράς*, *Ο* 36
- Φωνή της Αλβανίας*, 135
- Φωνή της Ελευθερίας*, *H* 65
- Φώσφορος του Λαού* 32, 40
- Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου 57
- Ημερολόγια:
- Ημερολόγιον της Ελλάδος 1885* 34, 90
- Ημερολόγιον του έτους 1887* 34
- Ημερολόγιον του έτους της χάριτος 1887* 54
- Ημερολόγιον των Ελλήνων* 12, 34, 47, 53
- Ήπειρος* 14, 31, 46, 47, 51, 52, 55, 57, 64, 69, 75, 77, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 105, 106, 107, 112, 116, 121, 122, 123, 129, 130, 131, 140
- Θεσσαλία 14, 28, 47, 49, 50, 51, 52, 55, 69, 75, 77, 82, 84, 86, 87, 88, 105, 108, 112, 116, 123, 129, 140
- Θεσσαλονίκη 87, 88, 89, 102, 122, 132
- Θράκη 35, 46, 83, 88, 97, 101, 116, 122, 130, 133
- Ιάσιο 57, 91, 103
- Ιγνάτιεφ (N.P. Ignatiev) 41, 132
- Ιεροσόλυμα 76
- Ιθάκη 31
- Ινδία 106, 113
- Ιόνια Νησιά 31, 47, 48, 69, 116
- Ισπανία 32
- Ιταλία, Ιταλοί 32, 46, 47, 57, 71, 78, 89, 90, 106, 107, 121, 123
- Ιωάννινα 55, 122, 130
- Καβαδίας Ν. 34
- Καλαράσι (Călărași) 32
- Καλαφάτι (Calafat) 42
- Καραβέλοφ Λιούμπεν (Liuben Karavelov) 64 και υποσημ. 195, 65, 114
- Καρκαλέκης Ζαχαρίας 33
- Καρντιάνο Ποπέσκου (Candiano Popescu)
- Κάρολος Α΄ 41
- Καστοριά 53
- Κεφαλονιά 31, 50
- Κλεισούρα 49, 91
- Κογκαλιτσιάνος (Kogălniceanu Mihail) 99
- Κοζάνη 28
- Κοδρικας Παναγιώτης 28
- Κούζα Αλεξάνδρου Ιοάν (Alexandru Ioan Cuza) 31, 40, 52, 64, 76, 117, 125
- Κουμουνδούρος Αλέξανδρος 13, 50, 128
- Κουτσαλέξης Ν.Α. 36
- Κουτσόβλαχοι 46, 88, 126, 127
- Κραϊόβα (Craiova) 32
- Κρήτη, Κρήτες 32, 50, 76, 81, 89, 90, 100, 105, 107, 108, 112, 129, 130, 131, 134, 140
- Κριμαϊκός πόλεμος 17, 62, 74, 104
- Κροατία 70, 116
- Κυκλάδες 31
- Κύπρος 47, 84, 89, 104, 106, 129

- Κωλέττης Ιωάννης 52
 Κωνσταντζα (Constanța) 31, 52, 88
 Κωνσταντινούπολη 17, 21, 36, 53, 58, 62, 69, 97, 104, 112, 113, 116, 132, 140
- Λάμπρου Ευστάθιος 57
 Λίβανος 76
 Λονδίνο 76, 96
 Λύκειο του Αγίου Σάββα 56
 Λυκιαρδόπουλος Γεράσιμος 114
- Μακεδονία 14, 31, 35, 46, 47, 49, 51, 55, 69, 77, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 97, 105, 112, 116, 122, 130, 131, 133, 140
 Μακεδονικό πρόβλημα/θέμα βλ. μακεδονικό ζήτημα
 Μακεδονικό ζήτημα 44, 46, 87, 88, 102, 124, 126, 127, 130, 141
 Μακεδορουμάνοι 44
 Μαρκίδης Γεώργιος και Πούλιος 28
 Μαυροβούνιο, Μαυροβούνιοι 51, 64, 68, 70, 79, 80, 81, 85, 108, 110, 113, 115, 116, 120, 122, 124, 131, 134
 Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος 74
 Μεγάλη Ιδέα 14, 17, 52, 86, 111, 112, 113, 114, 118, 121, 123, 129, 132, 140
 Μεχμέτ Μουσταφά (Mustafa Ali Mehmed) 61
 Μικρά Ασία 76, 99, 130
 Μιτχάτ πασάς (Ahmet Şefik Mithat Paşa) 131
 Μολδαβία 30, 76, 117
 Μολδαυία βλ. Μολδαβία
 Μολδοβλαχία 28, 39, 58, 76, 77, 96, 118
 «Μολδοβλαχικό έθνος» 40
 Μοναστήρι 49, 91
 Μοναστήρι Αγίας Τριάδας 55
 Μόσχα 81, 120, 133
 Μουσικός Σύλλογος 34
 Μπάιρον 54
 Μπίσμαρκ (Otto von Bismarck) 90, 102, 106
- Μπότεφ Χρίστο (Hristo Botev) 64, 114
 Μπουκοβίνα 41, 46, 76, 87, 97, 102, 103, 118, 125
 Μπρατιάνος (Brătianu) 99
- Ναπολέων Α' 67, 100
 Ναπολέων Γ' 16, 116-117
 Νικόλαος, τσάρος 100
 Νοβικόφ (K.I. Novicof) 47
- Οδησός 52, 53
 Οθωμανική Αυτοκρατορία 17, 21, 44, 61, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 89, 97, 103, 104, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 131
 Όθων Α' 113
 Οικουμενικό Πατριαρχείο 131
 Όμηρος 54
 Ουγγαρία, Ούγγροι 20, 78, 103, 127
 Ουγκώ Βίκτωρ 54
- Πανάς Παναγιώτης 19, 114
 Παπαδόπουλος Γ. 56
 Παπαθανασίου Δήμος 62, 114
 Παπαρρηγόπουλος Δ. 57
 Παρίσι 16, 28, 36, 47, 54, 66, 76, 96, 104, 107, 115, 117
 Πασχίδης Θωμάς Α. 19, 34, 35, 37, 43, 46, 47, 53, 54, 55, 56, 57, 72, 73, 74, 78, 80, 90, 92, 108, 118-119, 130
 Πετρούπολη βλ. Αγία Πετρούπολη
 Πλάτων 54
 Πλέβνα (Plevna) 42
 Πόλεμος της Ανεξαρτησίας 43, 44, 58, 59, 138
 Πόλεμος της Κριμαίας βλ. Κριμαϊκός πόλεμος
 Ποπέσκου Καντιάνο (Candiano Popescu) 42
 Πόποβιτς Ευφρόνιος 28
 Πουκεβίλ (Pouqueville) 54
 Πρέβεζα 122

- Προύθος 41
- Ράλλης Δ. 51
- Ρέντκλιφ Στράτφορντ ντε (Stratford de Redcliffe) 67
- «Ρήγας», πολιτικός σύλλογος 19, 21, 114
- Ρούσσοσ Δημοσθένης (Demostene Russo) 27, 28, 39
- Ρωσία, Ρώσοι 20, 32, 45, 46, 48, 52, 68, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 108, 109, 113, 117, 118, 121, 122, 123, 128, 129, 132, 133, 134, 140
- Ρωσοτουρικοί πόλεμοι 41, 79, 80, 83
- Σαρδέλλης Αλκιβιάδης 35, 46, 57, 88, 108
- Σαρδέλλης Ζαχαρίας Π. 19, 35, 56, 114, 119
- Σεϊτ-Πασάς (Seit-Paşa) 31
- Σερβία, Σέρβοι 20, 46, 51, 64, 68, 70, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 101, 105, 108, 110, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 134
- Σιάτιστα 53
- Σουλινά 24, 36, 46, 65, 88, 138
- Σούτσος Αλέξανδρος 76, 117
- Σταγειρίτης Αθανάσιος 27
- Σταμάτης Κωνσταντίνος 28
- Στάμος Ιωάννης Στ. 47
- Σταύρακας Α.Ν. 34
- Στούρτζα (Sturza) 99
- Στριφτόμπολας Περικλής 71-72,
- Σύμφωνο της Κωνσταντινουπόλεως 62
- Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης 20
- Συνέδριο του Βερολίνου 21, 43, 62, 63, 83, 84, 86, 98, 99, 100, 105, 107, 109, 122, 129, 140
- Συνθήκη των Παρισίων (1856) 76 και υποσημ. 240, 83, 109
- Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου 43, 75, 99
- Συρία 68, 115
- Σφαέλος Δ. 36, 50, 51
- Σχολείο, ελληνογαλλικό του Γεωργίου Βυζάντιου 31
- Σώλσμπερυ Ρόμπερτ (Robert Salisbury) 41 και υποσημ. 97, 104 και υποσημ. 355, 109-110
- Ταμπακόπουλος Αντώνιος 33, 56
- Ταμπακοπούλου Κλεοπάτρα 56
- Τατάροι 114
- Τζιούρτζιου (Giurgiu) ή Γιούργεβο 24, 31, 36, 42, 65, 138
- Τίσα 43, 126
- Τούλτσεα (Tulcea) 31, 46, 52, 88, 138
- Τουρκία, Τούρκοι 46, 49, 50, 62, 67, 70, 74, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 88, 89, 98, 102, 103, 104, 105, 109, 114, 120, 122, 123, 131, 132, 133, 135
- Τρανσυλβανία 32, 41, 46, 51, 76, 87, 102, 103, 118, 123, 125, 127, 128
- Τρικούπης Χαρίλαος 13, 50
- Τριπλή Συμμαχία 49
- Τυπογραφείο «Θεατής» 56
- Υψηλάντης Αλέξανδρος 123
- Φαναριώτες 39, 40, 124, 125, 126, 127, 129
- Φεραίος Ρήγας 17, 18, 111, 112, 113, 118
- Φιλανθρωπικός Σύλλογος της εν Βραΐλα Ελληνικής Υπαλληλίας «Ο Ερμής» 34
- Φιλιππίδης Νικόλαος 55
- Φωξάνι (Focşani) 32
- Χαμίτ Αμπντούλ Β' 41, 55
- Χρηστίδης Μιχαήλ 32, 33
- «Χριστιανική Αυτοκρατορία» 16, 70, 115, 116, 118
- Χριστοδουλίδης Β. 35

- About Edmond 16, 56, 66, 70, 71, 116, 117
Albinei Românești, περ. 33
 Alessandru Venno 16, 70, 71
 Andrásy Gyula 104
 Ardeal 51, 127
 Ateneul Român 37
- Bakunin Mikhail Alexandrovich 19
 Besaro 58
 Bolliac Cezar 125
- Courrier d'Orient*, εφ. 45 και υποσημ. 116
- Dacia*, κυριακάτικο έντυπο 138
Dacia, Θέατρο 57
Dâmbovița, εφ. 40, 124, 125
Decebal, εφ. 43, 119
 Delaponte V.J. 91
- Galli 103
 Giambali Σχολή 53
 Gion Ionescu 127
- Indépendance Roumaine L'*, εφ. 89, 103
- Laffon Gustave, 90
 Ledoux Claude Nicolas 58
 Lenormant François 56, 66, 70
- Maiorescu 51
 Mărgărit Apostol 45, 47, 49, 87, 91, 127, 130
 Marx Karl 19
 Mazzini Giuseppe 17, 18
Messenger d'Athènes, εφ. 132
Morning Chronicle, εφ. 103
- Messenger de Vienne*, εφ. 44, 87, 102
Monitor, εφ. 41
- Naționalul*, εφ. 40
 Naum Râmnicéanu αρχιμανδρίτης, 39
Nezavisimost, εφ. 64,
- Pall Mall Gazette, The*, εφ. 48
Politique Internationale, περ. 47
Poporul, εφ. 43, 119
 Proudhon Pierre-Joseph 18
- Rakovski Georgi Sava 64
Reforma, εφ. 43, 45, 119
Revista Nouă, περ. 127
România Liberă, εφ. 45, 88, 126, 129
Românul, εφ. 20, 40, 43, 119, 121, 123
 Rosetti Mircea C.A. 53
- Saint-Simon Claude Henri de Rouvroy, comte de 18
 «Sectius» 19
Svoboda, εφ. 64, 65
- Telegraful*, εφ. 45 και υποσημ. 116, 89
Times, The, εφ. 48, 76
Timpul, εφ. 88, 127
- Viitorul/Băduștnos*, εφ. 64
 Viteazul Mihai 43
- Zemun 53
Ziarul Cuțovlahilor din Constantinopol, εφ. 45 και υποσημ. 116
Znamen, εφ. 64

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ OLGA CIGANCI, *ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟ-ΓΛΩΣΣΟ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ*, ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ ΣΤΗ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ», ΤΟ 2012, ΣΕ 350 ΑΝΤΙΤΥΠΑ, ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΡΟΚΙΔΗ

ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΤΟ ΕΚΑΤΟΣΤΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΕΝΑΤΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΣΕΙΡΑ: *ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ* ΑΡ. 4

